

IRODALOMTÖRTÉNET

Bertha Zoltán, Eisemann György,
Fodor Péter, Fried István, Görömbei András,
Győri L. János, Imre László,
Kulcsár Szabó Ernő, Mezei Márta, Mikó Gyula,
Nagy Melinda, Ritoók Zsigmond,
Rónay László, Weber Antal

2001/3.

IRODALOMTÖRTÉNET

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság
és a tudományegyetemek irodalomtörténeti intézeteinek folyóirata
Megjelenik a Magyar Tudományos Akadémia,
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
és a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával

2001. LXXXII. évf., 3. sz.

Új folyam XXXII. évf., 3. sz.

Főszerkesztő: TAMÁS ATTILA
Felelős szerkesztő: KOVÁCS SÁNDOR IVÁN
Technikai szerkesztő: RUTTKAY HELGA

Szerkesztőség
Debreceni Egyetem
Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézet
4010 Debrecen, Pf. 52.
Telefon / fax: (52)512-934
Titkárság: Papp Eleonóra

Szerkesztőbizottság
BÉCSY TAMÁS, FERENCZI LÁSZLÓ, FRIED ISTVÁN, GÖRÖMBEI ANDRÁS,
IMRE LÁSZLÓ, KABDEBŐ LÓRÁNT, KENYERES ZOLTÁN, KOVÁCS SÁNDOR IVÁN,
KULCSÁR PÉTER, KULCSÁR SZABÓ ERNŐ, LENGYEL BALÁZS,
MADOCSAI LÁSZLÓ, NÉMETH G. BÉLA, POSZLER GYÖRGY,
PRAZNOVSZKY MIHÁLY, ROHONYI ZOLTÁN, SZIGETI LAJOS SÁNDOR,
SZŐRÉNYI LÁSZLÓ, TARJÁN TAMÁS, WÉBER ANTAL

A *Szemle*-rovat szerkesztője: S. VARGA PÁL

Felelős kiadó: PRAZNOVSZKY MIHÁLY

Kiadóhivatal
Magyar Irodalomtörténeti Társaság
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
1052 Budapest, Piarista köz 1., I. em. 59.
Telefon: 337-7819

Recenziós példányok és kritikák a szerkesztőségbe küldendők.
Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Tartalom

2001/3. szám

GYÓRI L. JÁNOS	
Reformáció, mártírológia, exemplum	321
WÉBER ANTAL	
Az életkép mint prózai forma	341
FRIED ISTVÁN	
Boldogult úrfikor mint allegorikus téridő	359
EISEMANN GYÖRGY	
„Mint alvadt vérdarabok...”	
(<i>A bűn nyelve és énje József Attila költészetében</i>)	382
RÓNAY LÁSZLÓ	
Sík Sándor és József Attila	390
RITOÓK ZSIGMOND	
Németh László és a görögség	397
KULCSÁR SZABÓ ERNŐ	
Arc és kánon	
– Az önértelmezés (nyelvi) eseményei az <i>Ember és szerepben</i> –	412
GÖRÖMBEI ANDRÁS	
A drámaíró Németh László dilemmái	
– <i>Az igazságszeretet drámaíról</i> –	428
IMRE LÁSZLÓ	
A közhasznú igazságok fajtáiról és fokozatairól	
(<i>Az esszéista Németh László és a tudomány</i>)	439
BERTHA ZOLTÁN	
Az „igaz devotio” apostolai	
(<i>Németh László régi erdélyi protestáns drámahőseiről</i>)	444
NAGY MELINDA	
Az ideiglenesség szerepe Rakovszky Zsuzsa költészetében	454

Szemle

MEZEI MÁRTA	
Első folyóirataink: <i>Uránia</i>	472
FODOR PÉTER	
Pozsvai Györgyi: <i>Visszanéző tükörben</i> (Az <i>Álmok álmodója</i> ezredvégi olvasata)	477
MIKÓ GYULA	
A. Molnár Ferenc: <i>Anyanyelv, vallás, művelődés</i>	480

Reformáció, mártírológia, exemplum¹

A címben szereplő három fogalom egymás mellé rendelése előljáróban talán némi magyarázatot kíván. A reformáció fogalmát tágabb értelemben használom, a hitújítás megjelenésétől a felvilágosodás jelentkezéséig terjedő mintegy két évszázad protestáns szellemiségét jelölöm vele. A mártírológia fogalma is tágabb értelemben szerepel, azaz általánosságban jelöli az egész ókeresztyén és középkori hitvalló- és vértanúhagyományt. Végül exemplumnak – Tüskés Gábor meghatározása nyomán – az elvont fogalmak illusztrálására szolgáló funkcionális szövegegységet tekintem.² Az alábbiakban reformáció, mártírológia, exemplum összefüggésében egyrészt azt vizsgálom, hogyan jön létre a XVI–XVII. századi európai és hazai protestantizmus sajátos mártírium-értelmezése, másrészt pedig azt, hogy mindennek nyelvi megfogalmazására a protestáns egyházi irodalom miként használja fel a klasszikus retorikai hagyományból örökölt exemplumot.

Reformáció és mártírium

A XVI. századi reformátorok a korai keresztyénség és a középkor hitvalló- és vértanúhagyományának sajátosan új recepcióját alakították ki. Erre azért is sürgetően szükség volt, mert az ókeresztyén kor mártíriumának krisztológiai, eszkatológiai és politikai motivációi a reformáció korában is adottak voltak.

A mártírium krisztológiai indítékát a keresztyénség első századaiban Krisztus evilági működésének időbeli közelsége szolgáltatta, a reformáció korában pedig a teológiai gondolkodás és kegyességi élet krisztocentrikus megújulása. „Miért húzzuk hát ki magunkat abból az állapotból, amelyet Krisztus, a mi fejünk kénytelen volt magára venni – kérdi Kálvin az *Institutió*-ban –, különösen mikor a mi érdekünkben vette magára, hogy nekünk önmagában adjon példát a türelemre?” Majd így folytatja: „...a nehéz és sanyarú dolgok folytán, amiket szerencsétleneknek és rosszaknak tartunk, a Krisztus szenvedéseiben osztozkodunk, hogy amint ő az összes szenvedéseknek útvésztojén át lépett be a mennyei dicsőségbe, úgy mi is különféle nyomorúságokon keresztül jussunk be oda.”³

A mártíriumnak a reformáció korában megvoltak az eszkatológiai indítékai is. A kor embere ugyanúgy a közeli világvég váradalmában élt és gondolkodott, mint az ókeresztyén kor hívői. A XVI. században az általános erkölcsi, világnézeti válság és a török terjeszkedése állt ennek az apokaliptikus, eszkatologikus életérzésnek a háttérében. A keresztyén ember számára újra reális perspektívának tűnt tehát, hogy minél előbb „Krisztus jobbára” kerüljön s elnyerje az élet koronáját, az újszövetségi ígéretnek értelmében. Az eszkatologikus elemek különösen a lutheri irányzat történetteológiájában szembetűnőek, s a wittenbergi történelemszemlélet erőteljes hatása révén nálunk a helvét irány térhódítása után is meghatározóak maradtak a prédikátori irodalomban, egészen a török kiűzéséig.

Végül az ókeresztyén korhoz hasonlóan a mártíriumnak a reformáció korában politikai indítékai is voltak. Minden radikális hitújítási mozgalomnak ugyanis az a célja, hogy hívei politikai, jogi értelemben ártatlannak minősüljenek. E téren természetesen a vértanúság nyílt vállalása bizonyul mindig a leghatásosabb legitimációs eszköznek.

Az elmondottak ellenére azt látjuk, hogy a mártírium kérdése a reformátori iratoknak nem vált meghatározó elemévé. Ennek okát két tényezőben kereshetjük. Egyrészt a mártírium a keresztyénség történetében a szó szűkebb értelmében (vértanúság) sosem vált dogmává, hanem a hitéletnek olyan eleme maradt, amely a keresztyén hitgyakorlatnak bizonyos történelmi és élethelyzetekben velejárója ugyan – s ilyenkor maga az egyház is annak alázatos vállalására biztatott –, de semmiképpen sem előfeltétele annak. Másrészt a reformátori teológia – Zwingli, Luther, Bullinger, Kálvin egyaránt – egyedül Krisztus helyettes áldozatát ismerte el, s ezért elvetette a szentek – és ezek sorában természetesen a mártírok – imádatát, ereklyéik tiszteletét. „Krisztus vére tisztít meg minket a bűntől – olvashatjuk Kálvinnál –, a búcsúk pedig a vértanúk vérével teszik a bűn eltörlőjévé... Az igazak nem adtak, hanem kaptak koronát... Bár mint testvérek meghalunk a testvérekért, azonban nincs olyan vértanú, kinek vére a bűnök bocsánatáért ömlött volna, amit Krisztus tett érettünk, s ezt nem azért tette érettünk, hogy őt utánozzuk, hanem hogy azon örüljünk.”⁴ Látható, hogyan válik itt Kálvinnál a mártírium kérdése dogmatikai okok miatt nemkívánatossá.

A reformáció éles határt von tehát Krisztus és a mártírok vére közé: tiszteletre méltónak tartja a mártírokat, vérüknek azonban nem tulajdonít érdemszerző hatást. A vértanúság lehetőségét természetesen Kálvin sem iktatja ki teljesen, sőt, a tágabb értelemben vett mártíriumot (hitvallást, tanúságtételt) különösképpen szorgalmazza, hiszen ő az a reformátor, aki éppen az önmegtagadást, az életszenvedést, a „kereszt szenvedését” tekinti a keresztyén élet lényegének. A mártírium megítélésében azonban kerüli a glorifikációt, az irracionális elemeket, ugyanakkor igyekszik felmutatni a vértanúk követendő erkölcsi, hitbeli erényeit. Péter apostol feltételezett vértanúságáról például

így vélekedik: „Mikor ugyanis a reá várakozó véres halálra gondolt [már-mint az apostol], az attól való borzalomtól elrémülve szívesen menekült volna, viszont mikor az jutott eszébe, hogy Isten akarata hívja őt erre, akkor legyőzve és elnyomva félelmét, készségesen, sőt vidáman ment a halálra.”⁵

Kálvin elmékedésének két mozzanata érdemel itt figyelmet, melyek majd a XVII. századi magyar reformátusság mártírium-felfogásának is meghatározó elemei lesznek. Az egyik a mártír kiválasztottságának hangsúlyozása, a másik pedig az emberi akarat szerepe, amely a kiválasztottban lelki és fizikai energiákat képes aktivizálni. A mártírokban igencsak bővelkedő angol puritanizmus szigorú etikájának is bizonytalannal ez az egyik mozgatója.

Az ókeresztényen kor mártíriumát, Krisztus időbeli közelsége miatt, érthető módon az Újszövetség motiválta, s így eszkatologikus elemei is elsősorban onnan származnak. Az Újszövetség leginkább eszkatologikus és a vértanúság kérdését is közvetlenül érintő fejezetének, János apostol Mennyei jelenésekről írott könyvének apostoli és prófétai eredetét viszont nemcsak a humanista Erasmus, hanem maga Luther is kétségbe vonta, s csak a Mohács utáni években lett engedékenyebb.⁶ Kezdeti fenntartásaiban talán a mártíriumról alkotott újszerű reformátori felfogás is szerepet játszhatott. Ezzel magyarázható, hogy a lutheri, melanchthoni történelemszemlélet erőteljes eszkatologikus vonásai elsősorban nem újszövetségi eredetűek, hanem sokkal inkább egy Szent Ágostonig visszanyúló, ószövetségi és rabbinikus elemeket tartalmazó hagyományban gyökereznek.⁷

Elővigyázatosságra intette a mártírium kérdésének megítélésében a reformáció korának gondolkodóit az a körülmény is, hogy a korabeli chiliasztikus (világvégváró) irányzatok – éppen a Jelenések könyvének egyik mozzanatára hivatkozva (Jel 20,4) – hirdették, hogy az ún. „első feltámadás” után Krisztus ezer esztendőn át a hitükért vértanúságot szenvedett mártírokkal együtt fog uralkodni. Ez a felfogás bizonyos körökben olyan erősen továbbélt, hogy Geleji Katona István püspök még száz esztendő múlva is részletesen kitért cáfolatára egyik prédikációjában:

Megvilágosodik ugyan innen egyszer s mind az is, melly rutul tévelygettenek legyen az első feltámadásnak értelme felől a chiliaszták, ezer esztendősök, akik megcsábulván a szent Jánosnak amaz írásában, Apoc. 20. 4, 5, nem tudom micsoda első feltámadás felől képzelődtenek, mintha a Christus nevéért mártýromságot szenvedett szentek, a több embereknél előbb feltámadnának, és a Christusval e földön testestől, lelkestől ezer esztendőig uralkodnának, és ez volna az első feltámadás, a második pedig osztán lenne amaz utolsó, és közönséges melly az után ezer esztendővel következnek.⁸

A magyar reformációnak a mártíriumról alkotott felfogását vizsgálva, mindenekelőtt látnunk kell, hogy a Mohács utáni évtizedekben prédikátoraink a keresztviseléssel, sőt gyakran a tényleges vértanúsággal is fizikális közelségbe kerültek. Ez alakította ki azt a történetteológiai gondolkodást, ami a török

kiűzéséig alapvetően meghatározta a magyarság önszemléletét, s ami a mártírium kérdésével is érintkezett. Ez a történelemszemlélet, részben középkori hazai előzmények nyomán, részben wittenbergi hatásra erősen az Ószövetségen tájékozódik. Ennek a szemléletnek a zsidó–magyar sorspárhuzam az alapja, mely szerint Isten bűnei miatt bünteti a magyar népet.⁹ Ez a gondolat azonban a mártírium kérdésében szinte föloldhatatlan feszültséget okoz.

A Krisztus utáni első századok mártírjai szinte az időtlenségben éltek, amit a kor újszövetségi gyökerű eszkatologikus váradalmi teremtettek meg: programjuk életük krisztusi szellemű megélése volt. Ezzel szemben a XVI. század magyar prédikátorai – ószövetségi hatásra – a történekek időbeliségét is átérezve, egész népüket igyekeztek prófétai módon megszólítani, bűnbánatra indítani. E törekvés drámai feszültsége abból adódik, hogy míg az egész népre nehezedő büntetés közösségi, addig a kiutat jelentő megtérés egyéni természetű.

A kollektív büntetés és az egyéni megtérés között feszülő ellentmondás feloldására három lehetőség kínálkozott. A legkézenfekvőbb áthidalást az egész népért hozott helyettes áldozat jelenthette volna, csak hogy a reformátori teológia az emberi áldozatnak ezt az érdemszerző formáját nem ismerte el. Ennek ellenére vannak ennek a szemléletnek nyomai a korabeli protestáns szellemű irodalomban. Sőt, a halálában is győztes, az egész népért áldozatot hozó keresztyén hős/vértanú mítosza, ami a későbbi magyar nemzettudatnak is meghatározó eleme, XVI. századi protestáns környezetben fogalmazódik meg először a Wittenbergben megjelenő *Zrínyi-albumban* (1587), amely később a *Szigeti veszedelem* egyik meghatározó szellemi forrásául is szolgált.¹⁰ Ennek a latin nyelvű kiadványnak a szellemiségét természetesen nemcsak a wittenbergi reformáció, hanem a vele összefonódó kései humanizmus is formálja. A *Zrínyi-albumnak* a reformátori teológiától való „elhajlása” abban figyelhető meg, hogy a szigetvári hős/mártír emlékét megőrkítő antológiában az antikvitás szellemiségében gyökerező heroizmus és a keresztyén mártírium fogalma sajátosan összekapcsolódik. A *Zrínyi-albumból* a következő évszázadban kisarjadzó *Szigeti veszedelem* szintetizáló ereje éppen abban nyilvánul meg, hogy benne a heroizmus, a protestáns színezetű zsidó–magyar sorspárhuzam és a katolikus mártírium-felfogás (helyettes áldozat) szépen megférnek egymással.¹¹

Szintén csak részben bibliai gyökerű a kollektív büntetés és az egyéni megtérés feloldásának az a módja, amely egy sajátos (teológiailag nem indokolható) szerepcserén alapul: az egyén mártírúma helyére ebben az esetben a közösség, az egész magyarság szenvedése lép. Tényleges mártíriumról azonban itt azért nem beszélhetünk, mert az egyház Szent Ágoston óta vallja, hogy mártírrá nem a szenvedés ténye tesz önmagában valakit, hanem az igazság mellett való kiállása. A zsidó–magyar sorspárhuzam a népnek nem az igazságért való küzdelmét, hanem bűnös voltát hangsúlyozza, s ez nem

éppen a mártírok erénye. A század derekán ugyancsak népszerű „propugnaculum Christianitatis” (a keresztyénség védőbástyája) és „Querela Hungariae” (Magyarország panaszja) toposz tartalma már erősebben mutatja a közösségi mártírimum ismérveit, keresztyén színezetük mellett azonban ezek is erősen a humanista műveltséghez kapcsolódnak, jóllehet közvetítésükben a korabeli protestáns értelmiség játssza a meghatározó szerepet.¹²

A feszültség feloldásának harmadik útja – ugyancsak a zsidó–magyar sorspárhuzam keretében – a protestáns mitizáció, azaz annak hangsúlyozása, hogy Isten egy kiválasztott fejedelem vagy hadvezér személyében szabadítót küld, mint ahogy azt az Ószövetség kiválasztott népével tette. Itt a két nép sorspárhuzamából láthatóan a kiválasztottság eleme válik hangsúlyossá. Ennek a szemléletnek is kimutathatók a középkorba visszanyúló gyökerei. A protestáns mitizáció XVII. századi jelentőségére a közelmúltban Heltai János hívta fel a figyelmet Melotai Nyilas István prédikációs kötete¹³ kapcsán, melynek szemléleti alapját a Dávid király–Bethlen Gábor fejedelem párhuzama képezi.¹⁴ Heltai János utal rá, hogy ez a mitizációs törekvés a század második felében is folytatódik. Szőnyi Nagy István Gustav Adolf-életrajza¹⁵ mellett különösen szembetűnő a század közepe táján a Rákóczi család körül kialakuló protestáns mitizáció, melyben Medgyesi Pál¹⁶ udvari prédikátornak volt meghatározó szerepe. Kassa városának visszavétele után Thököly Imrét udvari papja, Lippóci Miklós ugyancsak ennek a szemléletnek a jegyében nevezi következetesen Gedeonnak.¹⁷

A protestáns mitizáció persze már csak áttételesen kapcsolódik a mártírimum kérdéséhez, hiszen a mitizáció során kiemelt ószövetségi szerepek éppen ellentétét képezik a vértanú szerepnek: Dávidnak, Gedeonnak vagy Josiásnak nem a szenvedése, hanem éppen a győzedelmes volta kap hangsúlyt. A mártírok világához köti őket azonban kiválasztottságuk és az igazság melletti kiállásuk, azaz egy másfajta történelmi helyzetben akár mártírok is lehetnének. A mártír és a mitizált keresztyén szabadító alakja közötti lényeges különbség azt a hatalmas változást is jelzi, amely a XVI–XVII. század fordulóján a magyarság önszemléletében végbement: a tizenöt éves háború nyomán kézzelfoghatóvá váltak a török kiűzésének esélyei.

A kollektív büntetés és az egyéni megtérés között feszülő ellentmondás feloldására irányuló szellemi kísérletek mellett – különösen a XVI. században – a magyar protestáns prédikátorok leggyakrabban a szenvedés/büntetés elfogadására szólítják fel híveiket. A Mohács utáni évtizedeknek ez a „hivatalos” magyar protestáns teológiai álláspontja. Ebben a gyakorlatban azonban nem csupán a megváltoztathatatlan sors passzív elfogadását kell látnunk, hanem egy olyan, részleteiben is végiggondolt teológiai megfontolást, amely a kereszthordozás tényének különös jelentőséget tulajdonít, jóllehet magát a mártíromság fogalmát a katolikus féltől való elhatárolódás miatt kerüli. Dévai Bíró Mátyás és Melius Juhász Péter teológiai gondolkodását elemezve

Bucsay Mihály figyelt fel arra, hogy a két magyar reformátor a békességes tűrést, a keresztthordozást olykor egyenesen „sakramentom”-nak nevezi,¹⁸ azaz a teherviselésnek önmagán túlmutató, már-már üdvösségszerző, szakramentális jelleget tulajdonítanak:

K[érdés]: Ha Krisztus meghalt értünk és ő szenvedett, hát miért szenvedünk és miért halunk meg?

F[elelet]: Krisztus az örökké való kínunkat, halálunkat vette és rontotta el. Még az ez idő szerint való háborúságokat is elrontotta, úgy hogy ne ártsanak lelkünknek, hitünknek, sőt próbáik legyenek az Isten szerelmének, az örök életnek, a dicsőségnek és boldogságnak jegyei és sakramentomai legyenek, hogy megéledünk, megszabadulunk [...]. A testi halál csak álom, tisztulás, általmenés az életre a romlásból [...]. A testi háborúság tisztulás, Jézus Krisztus követése.¹⁹

A szenvedés, a keresztviseelés passzív elfogadását hirdető prédikatori magatartás a XVII. század második felében, Zrínyi halála, az Erdélyi Fejedelemség hanyatlása és a gyászévtized eseményei nyomán, érthető módon újra megerősödik. A lélek békéjét kereső kontemplatív szemlélet ebben az időszakban utat nyit a dogmatizmusba merevedett ortodox protestantizmusnál spirituálisabb és profetikusabb kegyességi irányzatok – puritanizmus, coccejanizmus, pietizmus – előtt, melyek természetesen a mártíromság iránt is nagyobb fogékonyságot mutatnak.

Mártírtörténetek mint exemplumok a XVII. századi hazai protestáns egyházi irodalomban

A mártírium motívumának XVII. századi magyar protestáns irodalmi megjelenésével közel tíz esztendővel ezelőtt foglalkoztam először, a század református prédikátorainak exemplum-használatát vizsgálva.²⁰ Az exemplumnak mint funkcionális szövegegységnek a természetéből következően akkor első-sorban arra figyeltem, hogy a bibliai, történeti, természeti históriák, fabulák, legendák, ördögi történetek mellett a keresztyén mártírológia milyen elemei élnek tovább a XVII. századi protestáns prédikációs gyakorlatban, s hogyan épülnek bele a szövegbe. Az már akkor is feltűnt, hogy a puritanizmus térhódításával, a század derekától jelentős fordulat következett be a hazai prédikatori gondolkodásban, de e kérdést akkor mélyebben nem elemeztem.

Nem sokkal később Szikszai György *Mártírok oszlopa* (Pozsony, 1789) című mártírelétrajz-gyűjteményének modern kiadásához készítettem utószót.²¹ A körülmények akkor nem engedték, hogy a felvilágosodás korában keletkezett terjedelmes munka hazai prédikatori forrásait vizsgáljam, így az előzményekre vonatkozóan egyszerűen összegeztem mindazt, amit korábban az exemplumokkal kapcsolatban megfigyeltem: „A protestáns egyházak szellemi energiáit a reformációt követő két évszázadban a dogmatikai és egyház-

politikai csatározások kötötték le, a reformációt megelőző másfél évezred irodalmának értékelésére nemigen maradt energiájuk. A szentek liturgikus tiszteletének elutasításával többnyire az első századok mártírjai is kiestek érdeklődésük középpontjából. A máskülönben közös keresztyén örökség így katolikus hagyományként rögződött a későbbi tudatban. Amennyiben protestáns egyházi írók a XVI–XVII. században az első századok mártírjaira hivatkoznak, azt többnyire szűkszavúan, a csodás mozzanatokot gyakran elhanyagolva, elsősorban példázatos hithűségüket kiemelve teszik.”²²

Az exemplum-használatra vonatkozó akkori megállapításaimat fő vonaliban ma is érvényesnek tartom. Időközben azonban – különösen Szőnyi Nagy István *Mártírok koronája* (Kolozsvár, 1675) című munkájának megismerése nyomán – rá kellett jönnöm, hogy a mártírológiai, hagiográfiai hagyomány protestáns recepciója nem merül ki pusztán a mártírtörténetek exemplumként való használatában, s a kérdésnek, különösen a puritanizmus és a pietizmus megjelenése után, jelentékeny retorika- és kegyességtörténeti vonatkozásai is vannak.²³ Szőnyi Nagy István munkáját tanulmányozva ugyanakkor az is nyilvánvalóvá vált, hogy maga az exemplum-használat kérdése is összetettebb, mint ahogy korábban gondoltam, hiszen abban nem csupán a másfél ezer éves keresztyén mártír-hagyomány szűkülése, hanem lényeges bővülése is megfigyelhető. Azaz már a reformáció kezdeti időszakában létrejön egy sajátos protestáns mártírológiai hagyomány, amely egészen a XVII. század végéig folyamatosan bővül.

A mártír-hagyomány szűkülése a XVII. századi exemplumokban

A mártír-hagyomány szűkülése szorosan összefügg a szentkultusz reformátori átértelmezésével. A szentté avatott keresztyének nem voltak feltétlenül mártírok, de a középkori szentkultuszban kiemelt szerepet töltöttek be a vértanúk. A reformáció tagadta a szentek közbenjáró szerepét, s helyette inkább a „szentek egyességét” (communio sanctorum) hangsúlyozta. Ugyanakkor az egyéni életszentségre különös figyelmet fordított. A *szent* fogalma tehát az elérhetetlennek tűnő mitikus magasságokból leszállt a mindennapok világába: bárki élete megszentelődhetett azáltal, hogy elfogadta a felé áramló isteni kegyelmet. A megszentelődésre – Kálvin nyomán – különösen a XVII. századi puritánok hivatkoznak előszeretettel.²⁴ Ettől kezdve gyakori jelenség, hogy a prédikátor igehirdetése elején „Szentek” megszólítással illeti a gyülekezetet. Ennek a hagyománynak még a XVIII. század elején is vannak nyomai. Nádudvari Péter szászvárosi református lelkész az 1720-as években írt és elmondott egyházi beszédeiben például következetesen él ezzel a gyakorlattal: „Láttuk már azt, Szentek! hogy az ember...”²⁵ – kezdi egyik prédikációját. Egy másik exordiuma pedig így indul: „Eleget szólottunk Szentek! a hitről...”²⁶

Ami a középkori egyház kanonizált szentjeit illeti, a reformátorok egyetértettek abban, hogy ők annyiban érdemlik meg a hívő ember tiszteletét, amennyiben sorsuk a hitből és kegyelemből való megigazulást példázza. A reformáció szigorú rostján így szinte csak az ókeresztyén kor vértanúi maradtak fenn. A középkori hagiográfiai hagyományból ezért majdnem kizárólag csak a róluk szóló történetek jelennek meg exemplumként a XVII. századi protestáns prédikációirodalomban. A korai keresztyénség jól ismert alakjai természetesen csodatetteiktől jórészt megfosztva állnak itt előttünk: a prédikátorok elsősorban erkölcsi, hitbeli állhatatosságukat hangsúlyozzák. Dömötör Ákos protestáns exemplum-katalógusa szerint a magyar igehirdetők leginkább az alábbi ókeresztyén mártírtörténeteket idézik: Polükarposz máglyahalála, Szent Ignác mártíriuma (máglya vagy oroszlánverem), Szent Lőrinc máglyahalála, Szent Kozma és Damján ikerpár mártíriuma (máglya, nyíl, esetleg kard).²⁷

A protestáns ortodoxia időszakában keletkezett egyházi beszédekben²⁸ olykor még nyoma van a mártírtörténetekben a legendás, csodás elemeknek, később azonban, a puritanizmus térhódításával a mártírok emberarcú hit-hősökké formálódnak. Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy míg a század eleji prédikátorok (Kecskeméti Sánta János, Alvinczi Péter, Geleji Katona István) gyakran csak sematikusán, katalógusszerűen felsorolják a vértanútörténeteket, addig a század második felének pietisztikusabb, spirituálisabb kegyessége a történetek leegyszerűsítése mellett is kedveli bizonyos részletek – különösen a szenvedések – plasztikusabb, barokkos színezetű kiemelését. Ami az exemplumok szövegbeli beágyazódását illeti, az ortodox prédikátorok leginkább a terjedelmesebb „exordium”-okban vagy magában az igemagyarázatban helyezik el ezeket az elemeket, a puritánok viszont átviszik a rá szabásba, az ún. „usus”-okba. Statikus, historizáló elemből a mártírtörténet így válik dinamikus, életszerű, gyakorlati tényezővé.²⁹

A mártír hagyomány átértelmezése természetesen befolyásolja az exemplumok nyelvi kifejtettségének mértékét is. A századelő igehirdetői többnyire még ráérősen mesélnek, a századvégiek azonban már csak két-három mondatot szentelnek egy-egy elbeszélésnek. Kecskeméti Sánta János 1615-ben még így ecseteli Szent Lőrinc mártíriumát:

Egy Lőrinc nevű római káplán felől olvassuk, hogy mikoron sokféle kinzó szerszámok vetettek eleiben, azt felelte, hogy mindenkoron kívánta azféle vendégséget. Decius római polgár először az lábát eltöreti, tüzes ércel megsütögettetti, az skorpiókkal megszagatja, megégetteti. Mikor pedig az egyik oldala jól megsült volna, az praefectushoz fordulván, mond: „Converte partem corporis satis crematum quid tu is vulcanus ardens egerit.” Praefectus inverti jubet, tunc ille: „Cocctum devora et expermentum cape, sit crudum an assum suavius.” Azaz:

„Fordítsd meg testemnek részét,
 Ki már eléggé megéget,
 És lásd meg, az te nagy tüzed
 Kit meggyújtottál, mit tehet.
 Praefectus fordítani hagyja,
 Amaz mond: Megfőtt már, egyed
 És megpróbálván, láthadsza
 Nyersen-é vagy sülve jobb.”³⁰

Látható, hogy a prédikátor itt még a legenda egészen pontos és viszonylag részlete visszaadására törekszik, a párbeszéd latin nyelvű idézése is a történet hitelességét hivatott erősíteni. Tófeus Mihály erdélyi püspök 1683-ban ugyanezt a legendát azonban már egyetlen mondatba sűrítve adja hívei elé: „Szent Lőrincz is, midőn megfűtötték a keresztyéni vallásért, Domitianus idejében, ezért mondotta azt (amint írják) a Tisztartónak: Egyél immár, mert megsült, én az én Istenem dicsőségéért eledelül adtam tenéked magamat.”³¹

Mártírtörténeteik forrását a XVII. századi prédikátorok szinte sohasem nevezik meg. Talán azért, mert ezek a barokk korban még rendkívül népszerű, gyakran idézett esetek voltak, ismerhették a protestánsok által is használt *Legenda Aurea*ból vagy Hondorff nálunk is kedvelt nagy exemplum-gyűjteményéből, a *Promptuariumból*.³²

A hithűség példáiként idézett mártírok mellett a korabeli prédikátorok olykor más, vértanúságot nem szenvedett szentekre is hivatkoznak, elsősorban védőszentekre. Ezek az utalások azonban – szemben az előzőekkel – szinte kizárólag polemikus élű megnyilatkozások. Ilyenkor éppen az ellenkezője érvényesül annak, amit a mártírtörténetek esetében láttunk: míg a vértanúk élettörténetéből a protestáns teológiai tanítással is összeegyeztethető elemeket emelnek ki a prédikátorok, addig a védőszentek életéről szinte egyáltalán nem is esik szó, inkább az alakjukhoz kapcsolódó hagyomány válik a polémia tárgyává:

Az többi között szent Miklós püspökről azt beszélik a Legendából, hogy midőn Lyciából Aegyptusba menne az tengeren, nagy háború támad, úgy annyira, hogy az hajos mesterek is kételkedtek megmaradások felől, hanem Miklós püspöknek imádságáért tartattanak meg, és ezért mind ez óráig az pápások szent Miklóst tarttyák az vizen járóknak ótalmazójának, és így imádkoznak neki: Sancte Nicolae, tu nos ad portum Arabe, per tua suffragia, az az: Szent Miklós, Te minket vígy az ki folyó helyre, az te esedezésid által. Ezenképen tűz ellen Agothának, az gabona termésért Sodocusnak, az tudományért Kathalin aszszonnak, dögh halál ellen Róchusnak imádkoznak. Így menyi országgh, tartomány, fő városok, templomok vadnak, mind külön segétőt és ótalmazót szerzettenek. Magyar országot addig bízák az Szűz Mária pátríciniujára, hogy egyszer is, másszor is, az pogány birtokába ejték.³³

Alvinczi Péternek a korra jellemző polemikus megnyilatkozásából jól látható, hogy a prédikátor nem a védőszenetek személyét támadja, sőt még csak nem is életszentségüket vonja kétségbe, hanem legendáikban egyszerűen exemplumszerű illusztrációt keres a reformáció egyik alapvető tanításának igazolására.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a korai újkor magyar protestáns prédikátorai a keresztyén mártírok és szentek életét érintő exemplumaikban alapvetően a hitvallások szellemében nyilatkoztak meg. A II. Helvét Hitvallás például így nyilatkozik erről a kérdésről:

...nem vetjük meg a szenteket, se nem vélekedünk róluk tiszteletlenül. Elismerjük ugyanis, hogy ők Krisztus élő tagjai, Isten barátai, akik dicsőségesen meggyőzték a testet és a világot. Szeretjük tehát őket, mint testvéreinket, sőt nagyra becsüljük is, ha nem is valamely imádásszerű tisztelettel, hanem róluk való tiszteletteljes vélekedéssel és méltó dicséretünkkel,³⁴ [...] a maga helyén és idején a prédikációkban nem haszontalan dolog a szentek emlékeztetét a nép figyelmébe ajánlani és a szentek szent példáit követés végett mindenki elé odaállítani.³⁵

Végül a mártír hagyomány szűkülésének kapcsán egyetemesebb egyház- és művelődéstörténeti kitekintésben arról is szólnunk kell, hogy a hagiográfiai elemek dogmatikai és polemikus hátterű protestáns kritikájával egy időben Európa-szerte megindul – elsősorban a humanista szövegkritika hatására – az a tudományos igényű tényfeltáró munka, amely a korai keresztyénség iratainak, köztük az ún. mártíraktáknak kritikai szellemű elemzését is megkezdi. Ez a folyamat is hozzájárul – gyakorlatilag felekezeteiktől függetlenül – a középkori mártír hagyomány szűküléséhez. J. Bollandus bocsátja útjára az *Acta Sanctorum* (Antwerpen, 1643) című forráskiadványt, melynek mára már több mint 60 kötete jelent meg. Nevezetes emellett Th. Ruinart *Acta Martyrum...* (Párizs, 1689) című sorozata, valamint C. Baronius olasz bíboros *Annales ecclesiastici* című 12 kötetes egyháztörténete (Róma, 1588–1607). A XVII. század második felében újra megpezsdülő hazai hitvitázó irodalomban már nyoma van e kiadványok hatásának. Czeglédi István Baroniusra hivatkozva vonja kétségbe több szent (Kristóf, György, Katalin, Anna, Margit) létezését,³⁶ Tolnai F. István Kalauza pedig Szent Katalin mártíriumát.³⁷ Az első magyar nyelvű protestáns mártírológium szerzője, Szikszai György³⁸ debreceni prédikátor viszont, felhagyva a korábbi századok polemikus hangvételével, mint általánosan elfogadott tekintélyekre hivatkozik mindhárom kiadvány esetében.

A mártír hagyomány bővülése – a protestáns mártírológia kérdése

A mártír hagyomány imént tárgyalt szűkülésével, azaz a középkor szent- és mártírkultuszának erőteljes megrostálásával párhuzamosan már a XVI. században megkezdődik a hitújítás saját vértanúinak számbavétele, katalogi-

zálása is. Ezeknek az új, protestáns mártíroknak az alakja körül nem alakul ki – elsősorban dogmatikai okok miatt – a középkori szentek glorifikálásához fogható dicsfény, a legenda műfajának bizonyos ismérvei azonban olykor szembetűnően jelen vannak ezekben a mártírtörténetekben is.

Protestáns hitvallók szenvedéseiről először német krónikák, kalendáriumok és vigasztaló könyvecskék adnak hírt az 1530-as években.³⁹ A protestáns hithősöket és mártírokat is magukba foglaló első enciklopédikus kiadványok az 1550-es években jelennek meg. Ludovicus Rabus (1524–1592) strassburgi teológus, majd ulmi szuperintendens 1552–58 között megjelenő nyolckötetes életrajzgyűjteménye tekinthető az első ilyen jellegű lutheránus szellemű kompendiumnak.⁴⁰ Rabus munkájának első kiadása még nem ismeri az időrendet: levelek, röpiratok, életrajzok, és más dokumentumok vegyesen szerepelnek benne. Az 1571–72-ben megjelenő kétkötetes folio-változat rendezi először kronologikus rendbe a hatalmas forrásanyagot. Rabus munkájának második kötetében (1554) érkezik el saját korához. A vértanúk sorát itt Husz János és Prágai Jeromos nyitja, megteremtve ezzel a protestáns mártír hagyomány német változatát.

Mártíréletrajzokat is szép számmal tartalmaz Georg Major (1502–1574) Wittenberg-vártemplomi lelkész, majd teológiai tanár *Vitae Patrum* címen ugyancsak 1574-ben Wittenbergben megjelenő munkája, mely a szentek legendáinak a reformáció szellemében megtisztított változatát közli. Az előszót maga Luther Márton írta, hangsúlyozva, hogy a szentek legendáit az idők során az ördög rontotta meg:

Többek között a Sátán dühének nem kis műve, hogy a történeteknek, vagy mint nevezik, a Szentek Legendáinak a lehető legtöbbjét elpusztította és amelyeknek fennmaradását elszenvedte (bizonyosan nem jóakarattal), ostoba mesékkal és istentelen hazugságokkal annyira megrontotta, hogy az igazsághoz sokkal jobban hasonlítanak és ezeknél hasznosabbak a népek bizonyos meséi.⁴¹

Ugyanebben az időszakban jelennek meg az első kálvini szellemű exemplum-gyűjtemények is. John Fox(e) (1516–1587), anglikán lelkész, aki Rabus munkájának megjelenésekor német földön él emigrációban, 1554-ben Strassburgban,⁴² 1559-ben Bazelben⁴³ jelentet meg mártíréletrajz-gyűjteményeket. Foxe-nál, Rabusszal ellentétben, Wiclif nyitja a protestáns vértanúk sorát, s a német hithősök mellett szép számmal szerepeltet francia és angol hitvallókat is. Foxe művének folytatásaként jelenik meg 1563-ban Heinrich Pantaleon (1522–1595) bázeli orvos, történész *Martyrium Historiája*, mely az európai kontinens reformáció korabeli mártírjainak legteljesebb katalógusa.

Rabus, Foxe és Major műveivel egy időben, 1554-ben lát napvilágot a Kálvin és Béza baráti köréhez tartozó Jean Crespin (1500–1572) genfi nyomdász életrajzgyűjteménye francia nyelven.⁴⁴ Crespin a német gyakorlatot követve itt még Husszal kezdi a mártírok sorát, a következő évi kiadás és az 1561-re

négykötetesre duzzadt munka további edíciói Foxe nyomán azonban már Wiclifig nyúlnak vissza. Crespin Rabusszal szemben abban is a Foxe-féle hagyományt követi, hogy mártíréletrajzaiból nem igyekszik mindenáron elhagyni a csodás elemeket. Ennek legfőbb oka az lehet, hogy bár egy-egy mártír német földön is akadt, a lutheri reformáció szellemében működő gyülekezetek a vértanúságot a saját bőrükön többnyire nem tapasztalták meg. Számukra a mártírium inkább távoli, történeti tényezőnek tűnt. Ezzel szemben a helvét irányt követő gyülekezetek – különösen francia és angol nyelvterületen – sokkal kiszolgáltatottabb helyzetben működtek, évtizedeken át pusztalétük is bizonytalan volt. Ez az élet-halál küzdelem olyan egyházi irodalmat eredményezett, melyben a mártírium fölértékelődött s benne az Istennek tulajdonított csodás szabadulás vagy Isten közvetlen büntetése egyaránt helyet kapott, mint váradalom vagy mint megélt valóság. A megtapasztaltak leírása a mitizálás s ezzel együtt a stilizáció olyan fokát eredményezte, ami Rabusnál nem jellemző, s mely gyakran a középkor legendairodalmának ismerveit mutatja.⁴⁵

A hazai protestáns egyházi irodalomban a XVII. század első felében jobbra a mártírighagyomány német változata hatott, elsősorban Andreas Hondorff (1530–?) *Promptuariumának*⁴⁶ közvetítésével.⁴⁷ Ennek okait aktuálpolitikai tényezők mellett elsősorban a korabeli magyar peregrináció németországi fő irányában kereshetjük. Ebben az időszakban ugyanis Wittenberg, Heidelberg, Marburg és Odera-Frankfurt egyetemlein végzett teológusok irányították a hazai protestáns egyházi életet. A csoda, a misztikum elemeit háttérbe szorító Rabus-féle hagyomány különben tökéletesen megfelelt a korabeli protestáns ortodoxia kegyességi és hermeneutikai gyakorlatának,⁴⁸ mely a mártírumban elsősorban statikus, historizáló argumentációs eszközt látott. A németalföldi és angliai peregrináció erősödésével, a század második harmadától, de különösen a század közepétől kezd tért nyerni egyházi irodalmunkban a Foxe-féle hagyomány, ami az egyre erősödő hazai ellenreformációs környezetben és a személyesebb puritánus kegyesség jegyében a protestáns mártírológiai örökséget újra aktualizálja.

Lássunk ezek után néhány konkrét példát az elmondottakra. Kecskeméti Alexis János 1621-ben megjelent prédikációs könyvében ortodox szellemben a protestáns hitvallók hithűségét, a pápa tudományával való szembeszegülését emeli ki. A hitvallók katalógusa ezáltal tárgyilagossá, történetivé, mármár sematikus felsorolássá válik. Szenvedésükről, esetleges vértanúságukról alig esik szó:

Az tudos Emberek közzül, a kik eleitől fogvan ellene mondottak a Papa tudományának. Peldaul vadnak Bertramus, élt 840. esztendőben Christus Urunk születese utan, a ki ellene monda a Transubstantiationak a Miseben. Vicleff János elt 1383. esztendőben Christus Urunk születese utan. A ki az Romai Papat, nevezet szerint Antichristusnak monda es minden tudományit az szent iras kívül hejaban valonak monda. A kiert vege-

zetre halála után 41. esztendővel a Papa testet is, felassattata, es meg egettete. Pelda Husz Janos, á ki ellene monda á Papa tudomanyanak 1405. Esztendőben Christus Urunk születese utan, es meg egettetek erőtte. Pelda az mi időnkben Luther Marton, á ki ellene monda á Papa tudomanyanak 1517. esztendőben Christus Urunk születese utan. Es sokszor kevant az Christus neveert Martyromsagot szenvedni, de nem engedtetik neki.⁴⁹

Kecskeméti Alexis hithősei Isten eszközei csupán a pápaság elleni küzdelemben, alakjuk nem egyénített. Glorifikálás vagy mitizálás helyett a prédikátor cselekedeteik tárgyyszerű megítélésére és bemutatására törekszik. A tettek, időpontok megjelölésére szolgáló nyelvi formulák már-már kínos egyhangúsággal ismétlődnek az idézett lajstromban. A szöveg írójának érezhetően nem volt aktualizáló szándéka. Hasonló érzésünk támad Alvinczi Péter, Margitai Péter, Geleji Katona István igehirdetéseit olvasva. A XVII. század elején még Szenci Molnár Albert ír a legmélyebb átéléssel, már-már prófétai lendülettel az európai protestáns hithősökről, Scultetus heidelbergi prédikátor nyomán, a reformáció 100. évfordulójára készített jubiláris prédikációjában:

Itten meg kellene beszélleünk, mely sok számtalan emberek Spanyolországban, Olaszországban, Franciaában, Scotiában és Németországban megölettetének hol titkon, hol pedig nyilván való közönséges helyeken az Evangéliumnak igaz tudományáért... az Albai Herceg azzal dicsekedett, hogy őmaga az akkori hat esztendőben, midőn Belgiának Gubernátora ő volna, tizennyolcezer embert öletett volna meg... Franciaországban az ezerötsszázhatvanégy esztendőtől fogva ezerötsszáz és nyolcvanhat esztendeig, azaz huszonkét esztendőknék forgásában száz és negyvenezer emberek pecsételtették meg az önnön vérekkal az igaz Religiót, hogy azokról ne szóljunk, akiket a második Henricus király regnálása alatt azelőtt megperzseltének, megégettének, amelyek oly nagy állhatatossággal mentenek a tűzre és mindhalálig az igazságról oly nyilvánvaló vallást töttenek hogy osztán ezerötsszáz és harminchárom esztendőben elkezdték a jámbor Martyroknak nyelveket kimetélni, hogy a néppel ne szólhatnának.⁵⁰

Az előbbinél jóval emelkedettebb hangnem Szenci Molnár Albert írói kvalitásain túl itt természetesen a különös jubileumi alkalomnak is köszönhető. Prédikációjának történetiségen alapuló gondolatmenete egyúttal jelzi annak a sajátos szemléletnek a megerősödését, mely szerint a protestantizmus mint „ecclesia in ecclesiam”, mint a „hitvallók és mártírok egyháza” igyekszik önmagát meghatározni. Ez a gondolat a Foxe-féle mártír hagyomány jegyében a század második felében teljesedik ki. Míg az ortodox típusú igehirdetés inkább a tudós teológusok mártíriumát részesíti előnyben (Wiclif, Husz, Jeromos, Luther), addig a puritanizmus térnyerése után a prédikációk egyre gyakrabban idézik a mindennapok mártírjait is. A német és angol-francia mártír hagyomány a gyakorlatban természetesen nem mindig válik szét élesen, s erről Köleséri Sámuel igehirdetésének exemplumanyaga tanúskodik. Nála ugyanis Scultetus és Foxe mint exemplumforrások békésen megférnek

egymás mellett, amikor egyik beszédében arra keres példákat, hogy a hit kegyelemből van, nem pedig emberi tudásból vagy adottságokból származik:

Egy ember mást megerősíthet a hitben, maga pedig idegen lehet a hittől. Egy Pendleton nevű Anglus Predikátor, Mária királyné idejében megerősíté hitben egy Saunders nevű Predikátor társát, intvén ötlet arra, hogy megmaradna végig abban az igasságban, melyet predikált és azt vérével is megpecsételte. Amaz úgy is cselekedett, dicsőségességen Mátyróságot szenvedett, de ez, Hittől szakattá lött. Foxus in Act et Mon. Martyrum. Scultetus is emleget egy Speiserus János nevű Auspurgumi híres Predikátort Németországban 1523-ban, ki az Evangéliomot olly nagy hatalommal predikállotta, hogy sok nyilván való parázna Aszszonyok annak predikállására meg tértenek s jo Keresztyénekké löttének, de maga annak utána Páristává lött és siralmas vége lött. Scultetus Annal. Pag. 118. Így a gyertya szépen világozhat egyebeknek az ő munkálkodásokban, de maga az után rut büzzel aluszik el.⁵¹

Az eddigi példák azt mutatják, hogy a protestáns mártír-exemplumokat prédikátoraink meglehetősen szűkszavúan fejtik ki, s így hagiográfiai elemek alig ismerhetők fel bennük. Úgy tűnik, hogy a protestáns prédikáció terjedelmes volta ellenére sem igen viselte a legendás elemeket. A kevesebb formai, retorikai kötöttséggel bíró, műfajilag is sokszínűbb hitvitázó iratokban, különösen a XVII. század második felében azonban már nagyobb műgonddal megalkotott protestáns legendákat is találunk. A protestáns egyházi irodalomnak ebben a korábbiaknál erősebben barokkizáló korszakában Czeglédi István, Szöllösi Mihály, Szőnyi Nagy István, Tolnai F. István tudatosan emelik be a felekezeti polémiába a hatáskeltés retorikus eszközeit. A német irodalom kedvelt Husz-legendáját, melyben a cseh előreformátor máglyahalála előtt megjövendöli a reformáció 100 évvel későbbi győzedelmét, Tolnai F. István Kalauza így adja elő:

Bizván azért szegények [Husz János és követői] e Császár [Zsigmond] leveléhez, a megemlített Synatban el mennek és az erősségeket a mellyel igyeket s tudományokat gyámolgoták a mint az idő s ott lévő személyek dolga engedé, elő hordák. Kiváltképpen pedig a Disputatio erről vala, ha az Urvacsoráját két szín alatt, az az, kenyérrrel és borral kellene a kösségnek ki szolgáltatni? De midőn e Conciliombéli Atyák látnák, hogy őket értelmek mellől el nem vonhatnák, és hogy a mit nékik parancsolnának arra őket nem vehetnék, azt végzik, hogy elevenen meg égettessenek. Halván ezt Sigmond Császár, szegények mellet kezd intercedálni, nékik tött hitit és esküvésit forgatván. De e Synat, hogy a császár kételkedő lelki ismértetinek eleget tégyen, és annak hányódó habját le csendesithesse, azon Synatban, a 19 Szék Canonát koholá, a holott e vagyon: Az Eretnekeknek adot hitet nem kell meg tartani, ha elsőben azoknak meg térítésében minden utat és módot el követtek. Es hogy a Császár is nem tartozik az okkal hitit fel szabadítani. Szegény Hus János e kemény és Istentelen sententiát halván az Istenre apellál, és midőn immár az Szent Martyrt 1415 esztendőben, mint egy Eretnekek vezére égetni vitetnék, profetiai

lélektől indítatván a derék Reformatio felől ilyen szóval jövendöl, mondván: Engemet már ludat meg süttök (mert Csehül Hus anyit téssen, mint lud), de el jü a hattyu, a melylyet meg nem süthettek, Száz esztendő mulva, Istennek s nékem is meg kell felelnetek. Bé is telék e jövendölés, mert Száz esztendő mulva fel gyujtá Isten Luther Márton és több kegyes lelkek által a mint fellebb meg hallók a Reformatio derék világát... Esztendő mulva szegény Hieronymus Pragensis, Hus János Tisztbéli Társa is azon módon meg égettetik. An. Christi 1416 [...]. De vallyon Pápás Uraim, e szent Martyromok halálokkal az evangéliom világát el ólthatáké, és az igaz Reformata vallást meg gátolhatáké? Nem semmiképpen, sőt a választott hiveknek az álhatatosságra ezzel ők akarattyok kívül is nagy és szép példát szolgáltatának.⁵²

Tolnai leírásában tisztán megfigyelhetők a szentek legendáinak hagyományos, tartalmi, formai, retorikai jellegzetességei: a nem bőbeszédű, de viszonylag részletes cselekmény, a mártír szembesítése a világi és egyházi hatalommal, a disputa, melynek során a mártírt elítélik, a mártír utolsó, szentenciózus vagy profetikus szavai. A legenda végén megjelenő Luther-szimbólum (hattyú) a középkori szentek attribútumaira emlékeztet. Érdekes, hogy a református szerző a szent jelzővel illeti a protestáns mártírokat. Ezt a történetet mégis megkülönbözteti az igazi legendáktól az, hogy nem válik a kultusz részévé, lejegyzése és emlékezetbe idézése pusztán tanulmányként szolgál.⁵³

Olykor azonban a fentebb már érintett protestáns mitizáció keretében annak is van nyoma, hogy Isten választott embere mártíriumának az egész népre nézve üdvösségközvetítő szerepet tulajdonít a prédikátor. Az imént idézett Husz-legendá analógiájára a később maga is mártíromságot szenvedő Czeglédi István így elmélkedik II. Rákóczi György koporsója fölött:

Ám meg ölék Husz Janost! (Cseh nyelven a Ludat) De, nem sok Idő mulva, Hattyu támada hamvábül. Ki tudgya? talán e mi Kegyelmes Urunk vérit is, csak a csirázásra, s gyümölcs hozásra vetette a Pogány a földben? Romlására fogh ez a Töröknek következni! mert megh kel még e Nagy Fejedelmet (ha kesőre is) Eleveniteni az Egész Keresztységnek.⁵⁴

Czeglédi István eszme-futtatásának két fontos tanulsága van: egyrészt szép példáját mutatja annak, hogyan magyarosodik a nemzetközi vándormotívumként ismert Husz-legendá a hazai protestáns mitizáció keretében, másrészt igazolja e tanulmány egyik korábbi feltételezését, hogy a protestáns mitizáció és a mártírium hagyománya valóban összekapcsolódik.

A mártírhagyomány XVII. századi protestáns színezetű bővüléséről szólva végül arról a jelenségről kell még szót ejteni, amit a német szakirodalom ellen-legendának (Anti-Legende) nevez.⁵⁵

A protestáns mártírhagyományból egyre inkább kiszorul csodahit az ellen-legendában részben újraéled. Az ellen-legendá hőse mindig az igaz hit (esetünkben a protestantizmus) ellensége, akin mesterkedései után végül beteljesedik Isten büntetése, s általában rettenetes és látványos kínok között fe-

jezi be életét. Ezeknek az elrettentést szolgáló történeteknek legfőbb forrása Jobus Fincelius (1526–1589) *Wunderzeichen*⁵⁶ című igen népszerű munkája volt, melynek exemplumanyaga részben Hondorff *Promptuarium*ába is beült.

Az ellen-legenda hőse szinte minden tekintetben ellentéte a mártírnak. Gyakran még az ördöggel is szövetségre lép, s így tetteit és különösen halálát eszkatologikus jelek kísérik. A hazai prédikációirodalomban alig van nyoma, viszont a XVII. század vitairataiban annál gyakoribb jelenség. A prédikátorok különösen a pápákról szóló históriákat öltöztetik szívesen az ellen-legenda köntösébe. Kiemelkedően fontos szerepet játszik ez a műfaj a gyász-évtized (1670-es évek) apokaliptikus, eszkatologikus elemekben tobzódó egyházi irodalmában. Szőnyi Nagy István *Mártírok Koronája* (Kolozsvár, 1675) című munkájának előszavában egy egész sor ilyen elbeszélést idéz Fincelius nyomán. Szőnyi annak a gondolatnak a jegyében, hogy az „Isten Anyaszentegyházának ellenségei pedig mindenkor rútul vesztenek el...”, előbb ószövetségi (a zsidókat üldöző fáraó a tengerbe vész, a Baálnak áldozó Jézabel rettenetes halála, Dániel árulóit széttépik az oroszlánok stb.), majd újszövetségi (Júdás felakasztja magát, Heródes férgék martaléka lesz stb.) példák sorát hozza, végül pedig az egyház történetének jellegzetes eseményeire utal. A tizenhét egyháztörténeti exemplumból öt a reformáció korából való. Az utóbbiakban szembetűnő a hitelesség látszatát keltő részletezés, a meggyőző előadásmód:

Egy vén Pap, Forchemiumban, Bambergai Püspökség alatt lévő városban, midőn a praedikáló székből szent Pál, I Corinth. II. Részből az 12 Úr vacsorájának igéjét magyarázná, a Pápiták Tévelygését s ama bálvány imádó Misét is halálban óltalmazná. Láttya hogy a Misében a Sacramentum csak egy színü: Mert a pohárt, edgyik részit a Sacramentumnak a kösségtül el vonnyák. Sz. Pál pedig két szín alatt, mind kenyeret mind bort osztogat a Corinthusbélieknek: azért egyiknek (gondollya) vagy a szent Pál tudományának, vagy a misének, melly a Pápa tudománya egaznak a másiknak pedig hamisnak kell lennie. Azt is tudgya, hogy az Ecclesia nem csalatkozhatik, nagyobb annak mint a szent Irásnak méltósága. Sőt a Szent Irás is csak fabula (ugy tartya) ha egy nyomon nem jár a Pápa és Romai Ecclesia értelmével. Azért boszszankodik Sz. Pálra, miért hogy a Corinthusbélieknek a pohárt is el osztotta, s azért így feddődik az Apostollal: Vaj Pál! Pál! Bár ha a te tudományod igaz, s bár ha a misében egy szín alatt a Sacramentom nem igaz, az ördögök el szaggassanak s innen el ragadgyanak engemet. Ismét fordúlván a kösségnek így szólla: Ha a Pápa tudománya nem igaz, nem irtózom a Sátánnak rabja lenni s lelkemet zálogúl néki adni. Oh Jesus! Nagy itéletü Isten! midőn ezeket nagy csudálkozással s reszketéssel hallaná a kösség: Imé azonnal a templomban nagy ropogás, harsogás, zörzés, csattogás támad, mindenek meg indúlnak, a székek, képek, oltárok romlanak s kicsinyben hogy a kő falak is egyben nem omlanak. El jöve azonban, rettenetes szél vészsel, egy iszszonyu nagy fekete ember, ki ördög vala, a Papot meg kapá, a népnek láttára el ragadá s mind e mái napig is sohol többé a pap az emberektül nem taláztatott. Lett ez 1557. Esztend. Nagy hétben. Job. Fincelius. Lib. 3. de miraculis.⁵⁷

Ebben az ellen-legendában bizony nem a hagiográfia szabályai szerint építkező történetről van szó, hanem a reformáció egyik alapvető tanítása (két szín alatti úrvacsora) mellett érvelő, didaktikus színezetű, ugyanakkor elretentő célzatú tanmeséről, melynek történelmi hitele – a hitelesség illúzióját keltő elemek (konkrét helyszín és időpont, részletekre is utaló beszédmód) – legalább annyira kérdéses, mint azoké a középkori legendáké és mártírtörténeteké, melyeket ugyanebben a korban a protestantizmus élesen bírált.

A korszak protestáns ellen-legendáinak kedvelt alakja volt Franciscus Spira. Bornemisza Pétertől kezdve alakja gyakran feltűnik a hazai egyházi irodalomban is.⁵⁸ A róla szóló példázatos történet szívós továbbélését jelzi, hogy az exemplumot Nádudvari Péter 1741-ben megjelenő prédikációs köteté is mint közismert történetet idézi:

A nagy Uri emberek, kik e világi veszendő jóknak szeretetiért, a megesmért igazságot eltagadják, bár csak a Spira Ferenc fatumát forgatnák elméjekben. Nagy jószágú, nagy becsületű ember vala ez Pataviumnak Citadelle nevü városában, az igazságot megesmerte, s vallotta, ki midön bé vádolatott volna, eleiben tették, hogy akár a megesmért igazságot közönséges helyen, a Templomban tagadja vissza, akár szép jószágától s tisztességétől megfosztatván, számkivetésbe küldtessék. Jószágának szerelme ötet anyira elragadta, hogy a Szent Lélek nyilván való ösztökéllése ellen a megesmért igazságot eltagadá. Mindjárt a Lelki esméretnek kinzása körül vette, ellenségévé lett a szent Lélek, aki ellen vétkezett, és rettenetes kinokkal kétségben való esésben holt meg, irtoztató példát hagyván azoknak, akik Meltóságokat, becsületeket, gazdagságokat a megesmért igazságnál nagyobra becsüllik. Itt vagyon ennek helye: Inkab kell engedni az Istennek, mint az embereknek. Csel. 5: 29.⁵⁹

A mártírhagyomány protestáns színezetű átrendeződése – különösen az ellen-legenda műfajának megjelenése – jelzi, hogy a protestáns mártirológiából sem tűnt el teljesen a csodás elem, sőt bizonyos pontokon éppen újraéledésének lehetünk tanúi. A korai újkor embere ugyanis felekezeti hovatartozástól függetlenül vonzódott a csodahithez, hiszen létének továbbra is a transzcendens értékrendszer adott értelmet. A reformáció nem a csoda kiiktatását célozta, hanem annak a bibliai alapú keresztyén hitnek a megújítását, amely lényegéből fakadóan számol a csodával. A keresztyén mártirológia protestáns újraértelmezésének tehát elsősorban nem világképi, hanem dogmatikai okai vannak.

A kora újkori katolicizmus a maga legendáival és megelevenedő Mária-kultuszával még szinte korlátlan teret biztosít a csodának. A protestantizmus visszafogottabb. Szigorú belső aszkézise kezdetben tagadja a csoda minden változatát. A XVI. századi reformátorok többnyire ezért idegenkednek a mártírium kérdésétől. Legfeljebb akkor tesznek némi engedményt, ha a csodának olyan változatával van dolguk, amely a tanítás szolgálatába állítható. Ezért kegyelmez Luther Márton és Heltai Gáspár az állatmeséknek. A barokk irra-

cionálisabb hajlandósága, „telhetetlenebb képzelete”⁶⁰ a protestantizmust sem hagyja teljesen érintetlenül. A XVII. század második felétől tért nyerő pietisztikus kegyesség újra gyermeki módon hinni kezd a csodában, s ehhez a csodahíthez a kor világgépének megfelelően eszkatológiai és démonológiai elemek is társulnak. Mint láttuk, a hazai egyházi irodalomban ezt a tendenciát a protestáns mártírológia kiteljesedése, az ellen-legenda műfajának megjelenése jelzi. A mártírium iránti fogékonyság erősödésének persze kegyeségtörténeti és világgépi elemeken túl nálunk konkrét egyházpolitikai okai is vannak: itt elsősorban a gyászévtized eseményeire és annak gazdag irodalmára gondolhatunk. Ennek mártírológiai vonatkozásai azonban már egy újabb tanulmány tárgyát képezhetnék.

1 E tanulmány egy készülő monografikus igényű munka része, mely a Bolyai János Ösztöndíj támogatásával készül. Egy másik fejezete már megjelent *Mártírium, puritanizmus, retorika* címmel (It, 2000/1, 51–71.).

2 TUSKÉS Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai*, Bp., 1997, 84–88.

3 KÁLVIN János, *A keresztyén vallás rendszere*, Pápa, 1909, I. kötet, 673. A latin nyelvű szöveg Kálvinnál így hangzik: „Cur nos ergo ab ea conditione eximamus, quam subire Christum caput nostrum oportuit: praesertim quum nostra causa subierit, ut nobis in seipso patientiae exemplar exhiberet? [...] Unde etiam insignis consolatio ad nos redit, in rebus duris atque asperis, quae adversae malaeque existimantur, nos Christi passionibus communicare: ut quemadmodum ille a malorum omnium labyrintho in gloriam caelestem ingressus est, ita in eandem per varias tribulationes deducamur...” *Joannis Calvini Opera Selecta*, Volumen IV, Institutionis Christianae religionis 1559 librum III continens, Chr. Kaiser, München, 1931, 161–162.

4 KÁLVIN, *i. m.*, 643–644.

5 *I. m.*, 245.

6 LUTHER Márton, *Előszók a Szentírás könyveihez*, Bp., 1995. Mint a kiadványból kiderül, Luther két alkalommal írt előszót a Jelenések könyvéhez. 1522-ben még kétségei voltak annak apostoli és prófétai eredete felől, 1530-ban viszont úgy látja, hogy e könyvet „napra nap forgatnunk kell, mert Isten igéjét tanítja és a hitet védelmezi..., a prédikátort

hivatalára oktatja, abban megtartja, elhívja és fegyelmezi” (160–161).

7 KATHONA Géza, *Károlyi Gáspár történelmi világgépe. Tanulmány a magyar protestáns reformátori apokalyptika köréből*, Debrecen, 1943.

8 GELEJI KATONA István, *Váltság Titka II*, Várad, 1647, 996, RMNY, 2197.

9 A zsidó–magyar sorspárhuzam kérdéséhez lásd: HORVÁTH János, *A reformáció jegyében*, Bp., 1957, 40. ÓZE Sándor, „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”. Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján, Bp., 1991 és: GYŐRI L. János, *Izrael történelmének és a magyar nép történetének párhuzama a XVI–XVII. századi magyar prédikatori irodalomban = Szivárvány. A Magyar reformátusok III. Világtalálkozójának Erdélyi Emlékkönyve*. Kolozsvár, 1998, 239–250.

10 *De Sigetho Hungariae propugnaculo* (Zrínyi-album), Wittenberg, 1587. Hasonmás kiadása: MTA Irodalomtudományi Intézete, Bp., 1987. Szabó András kísérő tanulmánya az általunk felvetett kérdést is érinti.

11 A Zrínyi-kérdésnek kiterjedt irodalma van, az itt felvetett gondolathoz az alábbi írás adott inspirációt: HANKISS János, *Európa és a magyar irodalom*, Bp., 1939, 114.

12 IMRE Mihály, *„Magyarország Panaszja”*. *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, 1995, Lásd „A reformáció szemléletváltozása” című fejezetet (166–173).

13 MELOTAI Nyilas István, *Szent Dávidnak huszadik zsoltárának rövid prédikációk szerint való magyarázata*, Kassa, 1620, RMNY 1216.

14 HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., 1994. Lásd a „Kálvinista teokrácia és protestáns mitizáció” című fejezetet (155–161).

15 SZŐNYI Nagy István, *Kegyess Vitéz*, Debrecen, 1675, RMK I, 1174.

16 Medgyesi prédikátori munkásságának értékeléséhez lásd: TARNÓC Márton, *Erdély művelődése...*, Bp., 1978, 94–103.

17 LIPPÓCI Miklós, *Jubileum Ecclesiae Evangelicae Cassoviensis...*, Lőcse, 1682, RMK I, 1290. Új kiadása: Bp., 1938.

18 Dr. BUCSAY Mihály, *Méliusz katekizmus*, *Studia et Acta Ecclesiastica* III, Bp., 1973. Bucsay a 244. lapon a 77. jegyzetpontban fejti ki véleményét e kérdéstről.

19 MELIUS Juhász Péter, *Katechismus Calvinus János írása szerint*, Debrecen, 1562. RMNY, 182. Az idézetet a modern kiadásból vettük: BUCSAY, *i. m.*, 244–245.

20 *Exemplumok a XVII. századi magyar református prédikációkban* (doktori értekezés, kézirat, 1991) A dolgozat főbb gondolatait összegezi az alábbi tanulmány: GYÓRI L. János, *Az exemplumok szerepe XVII. századi református prédikációinkban*, *Studia Litteraria* XXXII, Debrecen, 1994, 157–170.

21 SZIKSZAI György, *Mártírok oszlopa, Harmat – Koinonia*, Bp., 1996, 237–250.

22 *I. m.*, 245. Hasonló megállapításra jut DÖMÖTÖR Ákos is, lásd: *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*, Bp., 1992, 11–12. és 90–102.

23 Ez irányú észrevételeimet *Puritanizmus, mártírium, retorika* című tanulmányomban összegeztem (It 2000/1, 51–71.).

24 BODONHELYI József, *Az angol puritanizmus lelki élete és magyar hatásai*, Debrecen, 1942, 143–147.

25 NÁDUDVARI Péter, *Nyolcvannégy prédikáció*, Kolozsvár, 1741, XXXVI. tanítás, 331.

26 *I. m.*, LII. tanítás, 465.

27 DÖMÖTÖR, *i. m.* Lásd a bevezető tanulmány „A legendák átalakulása és a protestáns mártírológia” című fejezetét, 11–12.

28 Az ortodox prédikációs gyakorlat kérdéséhez lásd: KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű hallelujás beszéd a 17. században*, Bp., 1998, 70–87.

29 A puritán prédikációs gyakorlat kérdéséhez lásd: KECSKEMÉTI, *i. m.*, 88–106.

30 KECSKEMÉTI Sánta János, *Három fő és nevezetes ünnepekre való prédikációk, úgymint karácsonyra, húsvételre és pünkösdre*, Debrecen, 1615, RMNY, 1083. Idézi: SZABÓ Lajos, *Monda nekik egy példázatot*, Bp., 1982, 162.

31 TÓFEUS Mihály, *A Szent Soltárok Resolutioja*, Kolozsvár, 1683, 98. prédikáció, RMK I, 1302.

32 DÖMÖTÖR Ákos, *Hondorff-hatások Keresztesi Herman István exemplumaiban*, *Acta Hist. Lit. Hung.* XXV (1988), 15–30.

33 ALVINCZI Péter, *Postilla II*, Kassa, 1633, 283, RMNY, 1583.

34 *A második helvét hitvallás* (fordította Szabadi Béla), *A Magyarországi Református Egyház hitvallási iratai II*, Bp., 1995 (5. kiadás), 125.

35 *I. m.*, 186.

36 CZEGLÉDI István, *Sion vára...*, Kolozsvár, 1675, 257, RMK I, 1187.

37 TOLNAI F. István, *Igaz Keresztényi és Apostoli Tudomány s vallás Utára vezető és az eltévelyedésről jó Utban hozó Kalauz*, Kolozsvár, 1679, 878–879, RMK I, 1236.

38 SZIKSZAI, *i. m.*, GYÓRI L. János utószava, 247.

39 BRÜCKNER, *Annamarie und Wolfgang, Zeugen des Glaubens und ihre Literatur = Volkserzählung und Reformation*, Herausgegeben von Wolfgang BRÜCKNER, Berlin, 1974, 521–579.

40 *Historien der heyligen ausserwölten Gotteszeugen, Bekennern und Martyrern...* A kiadvány ismertetését lásd: BRÜCKNER, *i. m.* 564.

41 Idézi: ECKHARDT Sándor = BORNE-MISZA Péter, *Ördögi kísértetek*, Bp., 1955, Utószó, 237.

42 BRÜCKNER, *i. m.*, 568.

43 *Uo.*

44 *I. m.*, 570.

45 *I. m.*, 568–569.

46 *Promptuarium exemplorum*, Leipzig, 1568. Számos további kiadásának adatait közli: BRÜCKNER, *i. m.*, 693–703.

47 DÖMÖTÖR, *i. m.*, (1988)

48 TÖKÉS István, *A bibliai hermeneutika története*, Kolozsvár-Napoca, 1985, 121–164. („A

protestáns ortodoxia és a pietizmus” című fejezet).

49 KECSKEMÉTI ALEXIS János *prédikációs könyve* (Dániel próféta könyvének magyarázata), Bp., Akadémiai Kiadó, 1974, 650.

50 *Új Esztendői vagy Kis Karácsonyi prédikáció...* Szenczi Molnár Albert, Áprily Lajos és Árokháty Béla tanulmányával, Bp., 1939, 159., Incze Gábor kiadása.

51 KÖLESÉRI Sámuel, *Szentírás Rámájára vonatott Fél-keresztényen*, Debrecen, 1677, 21, RMK I, 1209.

52 TOLNAI, *i. m.*, 639–641.

53 Wolfgang BRÜCKNER und Heidemarie GRUPPE, *Luther als Gestalt der Sage* = BRÜCKNER, *i. m.*, 269. és 286.

54 *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete, 1988, 176.

55 BRÜCKNER, *i. m.*, 561–563.

56 Heinz SCHILLING, *Job Finsel und die Zeichen der Endzeit* = BRÜCKNER, *i. m.*, 326–393.

57 SZÓNYI, *i. m.*, b 2 /v.

58 DÖMÖTÖR, *i. m.* (1982), 162–163. Heidemarie SCHADE, *Andreas Hondorffs Promptuarium Exemplorum* = BRÜCKNER, *i. m.*, 668.

59 NÁDUDVARI, *i. m.*, 72.

60 A barokk kori csodahit és képzelet kérdéséhez lásd: TURÓCZI-TROSTLER József, *A mese felfedezése és a magyar mese = Kegyesség-re serkentő, szíveket vidámitó, elmét mulattató HISTÓRIÁK és MESÉS FABULÁK*, Gyoma, 1939, 55–98.

Az életkép mint prózai forma

Nem mondhatjuk, hogy az „életkép” a keveset emlegetett műfaji elnevezések közé tartozna. Magyar nyelven jól hangzik, noha nagy valószínűséggel a német *Lebensbild* szó fordítása; alkalmazása ott mintha kissé mesterkéltnek tetszene. Emlegethető az ábrázoló technika más köreiből válogatva rajzként, vagy angolosan *sketch*nek elnevezve, s bizonytalannal lehet találni más, illő kifejezéseket is. A közkeletű poétikai jellemzés szerint az életkép olyan „leírás”, mely valamilyen témát, személyt, környezetet jelenít meg, s mivel elsősorban a prózai epika tartományába sorolják, a definícióhoz az is hozzátartozik, hogy az ilyen írásnak nincsen kifejlett története, s így motiváltan cselekvő alakja sem, az elbeszélésnek csak elemeit tartalmazza.¹ Noha a verses műfajokban is előfordul, inkább a próza körében szokás emlegetni. Előfordul tárcsa és egyéb neveken is, a lényeg azonban az, hogy mindenképpen átmeneti, mégpedig több értelemben is átmenetiséget jelző kategória: a puszta leírás és az ábrázolás, ha úgy tetszik a „pictura” és az elbeszélés, a publicisztikus igényű rajz és az esztétikai elvű alakítás között.

Nálunk, de lényegében másutt is, az életkép történetileg a legerősebben a romantikához kötődik, s lényegében a helyi színezet, a *couleur locale*, a *Lokal-kolorit* érzékeltetésének legfőbb lehetősége, nemcsak saját műfaján belül, hanem kisebb-nagyobb epikai struktúrákba integráltan is. Ám bizonytalannal általánosabb igényt is jelez a leírásnak ez a sajátos fajtája. A tizenkilencedik század első felének újdonsága a kulturális viszonyok alakulása következtében egy szélesebb publikum megjelenése, s az urbanizálódás sodrában e publikumnak, mint megrendelőnek, átalakult szerepe. A biedermeier kultúrában e közönség szemében a művészet a világmegismerés hasznos eszközének számít, nem pusztán hagyományozott konvenciók és a poétikai lelemények mesteri kombinációjának, mint a klasszicizmus elitkultúrájában. Innen nézve ez az új popularitás az irodalom gyakorlati terepének jelentős kitágulásához, új olvasási szokások kialakulásához vezet. Egyfajta hasznossági elv érvényesül a publikum mindinkább nyomatékosává váló igényében: a tárgyias műfajoknak mintegy kötelessége immár a tapasztalati horizont szélesítése (ismeretlen tájak, emberek, szokások bemutatása, egzotizmus), s főként ennek kiegé-

szítéseként az ismertnek újrafogalmazása (városi, falusi környezet, a velünk élő emberek galériájának beemelése az irodalmi témák körébe).

A reformkori romantikus magyar irodalomban Frankenburg, Garay, Pákh, Gaal József stb. nevéhez kötjük ezt a sajátos deskriptív műfajt,² e körülményt azzal megtoldva, hogy életképszerű betétek már Fáy regényében, de Eötvös-nél (*A falu jegyzőjében*) is, főként azonban Jókainál, esetenként Mikszáth munkáiban is hatékonyan szolgálják a realisztikus (városi, falusi-népi jelene-tekkel) környezetábrázolást. Így a *Lokalkolorit* romantikus követelményének megvalósulását látjuk benne, s annak a műfajban rejlő lehetőségnek az érvényesülését, miszerint az epizodikus jelleg a fantasztikumot korlátozó tárgyias-
ságának ad esélyt. Ezért kortörténeti-dokumentáris, művelődéstörténeti-folklorisztikus elemekkel dúsítja, érzékletessé avatja a fikció sok tekintetben elvont terét.

Ez az átmeneti, „köztes” műfaj mindazonáltal egy kommunikációs paradigmaváltás jele és előzménye. A régi konvenció számára a láttatás, a vizuális közlés – kivéve az erre kijelölt műfaji változatot, a „picturát” – sohasem volt elsődleges jelentőségű. A romantikus helyi színezet ennek a fordulatnak egyik irodalmi jelzése, egy elemi igény jelentkezésének megfogalmazása. A régi művészeti elit mítoszok s a belőlük levezethető toposzok keretében fogalmazta meg üzenetét, olyan poétikai-retorikai alakzatokat alkalmazott, melyek egy szűkebb kör kulturális ismereteiből, javarészt az antikvitásból táplálkoztak. Ezek persze szüntelenül alkalmazkodtak a változó korok szellemiségéhez, de megtartották alapkarakterüket. (Mint ahogy lényegüket tekintve állandóak a nagy alapkérdések, léthelyzetek.) E körülmény egyként vonatkozik a kultúra és a művészet különböző szintjeire. Ennélfogva a már Schillernél és a Schlegel fivéreknél emlegetett megkülönböztetés a régi és az új, az antik és a modern művészet jellegéről korántsem a romantika belső jelleménye: korszakosabb tényező ennél.

A legnépszerűbb prózai műfaj, a regény a könyvkiadás fejlődése nyomán, az olvasás elterjedésével nyerte el későbbi jelentőségét. Az a prózai változat, amelyet életképnek nevezünk, az almanachokhoz, zsebkönyvekhez, a tizenkilencedik század első felének vegyes tartalmú, magazin jellegű folyóirataihoz, az úgynevezett divatlapokhoz vagy egyéb speciális kiadványokhoz kötődik. Ami az utóbbit illeti, közismert, hogy a fiatal Dickens egyik jelentékeny regénye, a *The Pickwick Papers* (Pickwick Klub) eredetileg egy Seymour nevű grafikusművész sorozatához készült szöveges magyarázatként, majd kinőve ennek kereteit, az olvasók üzenetekben, levelekben kifejezett kívánságára önállósult, s eredeti koncepcióját meghaladva füzetes folytatásokban jelent meg. Ezek a körülmények természetesen meg is látszanak a regény laza, füzér jellegű, helyenként rögtönzésnek tetsző szerkezetén, ám – az irodalmi hagyományozódás sajátos természetének megfelelően – éppen ennek a jellegnek mintává szilárdulásával az életkép-sorozat (amely nálunk is elterjedt)

külön elbeszélő struktúráként is élt ebben az időben, sőt azóta is fel-felbukkan.

Idekapcsolható, noha a tárgy szempontjából most nem elsőrangúan fontos, az illusztrációk kérdése, az tudniillik, hogy kivált a regények esetében – nyilván nem függetlenül a kép és az irodalmi életkép egykori viszonyától – egyes személyeket és jeleneteket *grafikai* ábrázolás is nyomatékossított a maga eszközeivel. Egyes szerzőknek, így a már említett Dickensnek is jellegzetes stílust képviselő illusztrátorai voltak, akik a maguk vizuális produktumaival nem kis mértékben befolyásolták az egyes regényalakok (Pickwick úr, Copperfield Dávid) olvasói befogadását, sőt szuggerálták a környezet tárgyi jellegzetességeit is, olyannyira, hogy például a későbbi megfilmesítések is ebből a képi világból indultak ki. Az a körülmény, amely a jelenségek mindegyikében megmutatkozik, a vizuális, a pittoreszk elem funkciója a szöveg recepciójának folyamatában.³ A romantikus irodalom helyi színezetre vonatkozó követelménye tulajdonképpen nem más, mint a „plasztikai”, a racionális szövegszervezés normájának érzeki, sőt érzékelő mozzanatokkal való fel-dúsítása, helyettesítése egy más karakterű valóság-elsajátítás, ábrázolói-befogadói horizont viszonylatában.

A prózai művekre, kivált a nagyobb terjedelmű szépprózai alkotásokra mindig is jellemző volt egy sajátos többcélúság: a megjelenítő szándékot átszötte valamilyen értekező-tudósító törekvés. Korábban, az antik világban az epika valamilyen mítosz, hagyomány szolgálatában állt, majd ez időt követően a történetírással és egyéb, nem kifejezetten ábrázoló célzatú prózai közlésformákkal szimbiózisban „históriákat” mondott el, valamely tanulság reményében. Ez a többrétűség olyan műfaji fejleményekben is megnyilvánult, mint a narratíva fő vonulatába beépített külön történetek (ilyenek még a regényírás fejlettebb fokán, például Dickensnél is előfordulnak). A keretes elbeszélés, a novellafüzér, az életkép-sorozat és az ezekből az elemekből szerveződő mindinkább organikus cselekmények, úgy tetszik, hosszú múltra tekinthetnek vissza, mi több, különböző variációkban jelenük, sőt jövőjük is van. Ebből a szempontból a posztmodern próza mintegy leképezi a premodern állapotokat, visszafordítva, relativizálva a tizenkilencedik századi nagyregény kanonizált normáit. Az életkép, amelyet mint műfaji változatot kívánunk szemügyre venni, ebben az alakulástörténetben helyezkedik el egy sajátos konstellációban.

A tizenkilencedik század első felének olvasója – mint a folyóiratot, újságot, könyvet vásárló publikum egyede – mentalitásának, igényének megfelelően azt várta el a művésztől, kivált az irodalomtól – mintegy visszautalva az antikvitástól kezdve folyamatos kíváncsúságra –, hogy gyönyörködtesse, szórakoztassa, hogy nemes érzelmeket keltsen fel benne, s egyben ismereteket nyújtson neki. A „kellemesen hasznosat” ősi követelményéről van szó, amely a verbális művészetben, tehát az irodalomban

különösebb nehézség nélkül kielégíthető, így hát a kor elbeszélő prózájában általában van valami a tanító költemény hagyományából. Esetenként gondolati tendenciák, eszmei irányok szerint szerveződik, az utóbbi esetben irányzatosnak szoktuk titulálni. Az általános, nagy emberi értékekre koncentráló irodalom, a maga szakrális-transzcendens fenségében a nagyromantika költői vonulatában van jelen, de korántsem kizárólagosan, többnyire az „alsóbb szintű mimézis” rétegével keverten. Ez utóbbi, a kor konkrét életszféráját megjelenítő réteg a publikum fő irodalmi tápláléka, ám ekkor még nem válik el élesen az úgynevezett fentebb művészettől: azonos diskurzus témavilágában helyezkedik el, a romantikus koraszak narratívájának sok tekintetben meghatározó fejezeteként.

Már az illusztrációkkal kapcsolatban is óhatatlanul felbukkan a vizuális impressziók milyenségének korántsem egyszerű kérdése. Az archaikus korban a naiv, közvetlen szemlélődés a jellemző, a látott világ nem különül el az érzékelés spontán folyamatától. Az ember és környezete egységet alkot, az egyén mintegy „belakja” világát, otthon érzi magát benne, ebben az érzésben osztozik társaival, akiknek egyébként ugyanez a világ a kérdéssé nem tehető otthona. A kalandokra, más színhelyek bejárására az Odüsszeusz-típusú hősök innen indulnak el, és ide térnek vissza. Megjárnak más tájakat, valóságosakat és misztifikáltakat, ám ezek zárójelbe kerülnek: senki nem akar azonosulni idegen életszférákkal, s tudni is csak annyit kíván ezekből, amennyi megerősíti földrajzi és szellemi otthon-tudatukat. A közvetett tapasztalás, tehát az érzékletes, konkrét vizuális élményeket adó stílus, verbalitás és deskriptív módszer iránti igény akkor jelenik meg befogadói habitusként, amikor a fejlődés, az urbanizáció, a technika, a társadalmi mobilitás magasabb fokán, a speciális történelmi feltételeket most nem is sorolva, a létezés és tapasztalás spontán egysége felbomlik, a tér kitágul, s így, ha sokszor csak virtuálisan is, egy szélesebb régióban mutatkozik meg az egyén lehetséges vagy valóságos életközege.

A kitágult tereknek két válfaja van: az egyik az országban való gondolkodás, egyfajta honismereti igény megjelenése. A másik a világ ismeretlen tájainak, országainak, népeinek tanulmányozása iránti igény. Nem nehéz e jelenségek okait, inspiráló tényezőit tetten érni. Az első esetben a nemzeti érzés, az összetartozás tudata, politikai síkon a nemzetállam eszméje szervezi a tereket irodalmi témává. A második esetben folytatódik valami, ami már régebben elkezdődött, ez – az újságok, zsebkönyvek, különböző irodalmi és szórakoztató mellékletek anyagán túl – a romantikus egzotizmus tartományában válik kifejezetten szépirodalmi anyaggá. Létezik egy virtuális tér is: az ismert-ismeretlen környezet felfedezésének tematikai síkja. Ennek az igénynek a mozgatórugói végső fokon azonosak a másik kettővel, s úgy egészítik ki egymást, mint önmagunk megismerése a mások megismerését. Az életkép kedvező terepe az első, tehát a tágabb környezet beemelése a bevett témák

közé, de még ennél is hatásosabb a szűkebb környezet, például a pesti élet szcénáinak új látásmódból történő megközelítése.

Az életképek elterjedése, műfajjá, műfaji változattá, elbeszélés- és regénytechnikai elemmé rögzülése nyilván nem lett volna lehetséges ama már említett kiadványtípusok kialakulása nélkül, melyek egyrészt helyet adtak a rövidebb terjedelmű, ezért ennek megfelelően strukturált szövegeknek, másrészt éppen terjedelmi kötöttségeik következtében e formák létrejöttét elősegítették, mondhatni sürgették, szerkezetükre, témáikra, stílusukra befolyást gyakoroltak. Csakúgy, ahogy az alkalom (születés, halál, örömnép, történelmi esemény) a lírában, illetve a rituális, közösségi alkalmak a drámában formalizált, szabályozott keretekbe foglalt műfajokat, alfajokat hoztak létre: e folyamatok az életképek esetében is lejátszódnak. Ebben az esetben azonban a modernitás, a pragmatizmus, az érdekeltek hétköznapi életsíkja következtében az emelkedettség, a szakrális aura nem jelenik meg, legfeljebb csak utalások, allúziók, a közbeszédbe épült hagyományok, mitológémák révén, nyelvi közvetettséggel. Érdeemes lenne megvizsgálni, hogy az egész irodalom – beleértve ezt a fajta „nemes” szórakoztatást – archetipikus motívumok kombinációjának mondható-e?

Mondják, az emberi létezést a sztereotípiák sokasága jellemzi, fonja körül, határozza meg. A születés, a felnövekedés, majd az érett kor, az öregség és a halál felcserélhetetlen elemekből összetevődő folyamat. E folyamatnak megvannak a maga természeti párhuzamai, s mindkettőnek együtt a rögzült nyelvi fordulatait.⁴ Ha e tényezőkhöz hozzáteszük a megfelelő közösségi kategóriákat, a társadalom, a szellemi élet, a politika tényezőit, akkor kiviláglik, hogy az egymással összefüggő alaphelyzeteknek egy nem túlságosan széles körével állunk szemben.

Amennyiben mindezek a történelem korai éveiben mítoszokban, legendákban, szimbólumokban megfogalmazódtak, akkor a szellemi élet autochton kibontakozása során (legalábbis egy adott kultúrkörben) tovább hagyományozódnak, s bármennyire változik is értelmezésük és funkciójuk, a tradíció – archetipikus jellegüknél fogva – megőrzi, sőt időről időre újra életre kelti őket. Így – a már említett példánál maradva – Odüsszeusz bolyongásai leképezhetők Joyce *Ulysses*-ében Leopold Bloom egynapos kószalásaiban, de motivikája elképzelhető egy Kispestről Újpestre történő utazás során is. Elmondható, hogy a felvilágosodás és a romantika teremtette új korszakban, a létrejött új szellemi helyzetben óhatatlanul utat tör magának egyfajta kritikai-elhatárolódó törekvés, egy bizonyos „Entzauberung” igénye.

Ami gyakorlatilag azt jelenti, hogy megjelenik a szükséglet a tradicionális-kodifikált témák felváltására olyan művészi tárgyakkal, melyek nem szerepeltek eddig ilyen minőségükben. Úgy lehetne jellemezni ezeket, hogy főbb meghatározottságuk a szemlélet közvetlensége, olyan módon, ahogy a szubjektum – amely egyúttal kizárólagos referenciális pontja – érzékeli-látja és

megjeleníti őket. Az életkép műfaj tehát a mindennapiságban, a közvetlen szemléletben ölt testet, de azt nem mondhatjuk, hogy ezzel triviálissá válna, hiszen a világgal való ilyenfajta azonosulás éppenséggel ezzel válik alkalmassá új perspektívák megnyitására. Nem volna lehetséges e látószög művésziileg termékeny alkalmazása, a maga közvetlenségében érzékeltetett miliő befogadása az olvasási aktusban, ha e megközelítésben nem fejeződnek ki az általános kortapasztalatokkal egyező értékminőségek. Ezek egyike a maga életvilágát tudatosító urbanizált polgári rétegek történelmi szerepfelismerése, civilizációs értékeik megfogalmazása.

Ez a kivált a megjelenése idején igénytelen műfaj talán nem is érdemelne ilyen hosszúságú elméleti igazolást, ha nem fejeződne ki benne a már említett látásmódbeli váltás, s így nem lenne hírnöke egy új művészeti paradigmának. Előzményeit, múltját illetően persze még hivatkozhatnánk néhány tényezőre, közöttük a morális folyóiratok kedvelt, illusztratív szerepet betöltő figuráira, ám mivel mindennek van (esetleg többszörös) előzménye, az előzményeknek pedig további előzményeik vannak, végtelen körforgást indíthatnánk el. Ezért elégedjünk meg most azzal, hogy az életkép a maga módján közösségi műfaj, demitizált formája az egykori közös szellemi élménynek. Az életkép „hazája” ennél fogva az urbanizált városi populáció, illetőleg, lakóhelytől függetlenül, az itt kialakult mintát követő társadalmi közép réteg érdeklődési horizontja. Tehát nincs egynemű közössége, a fentebb körök felé (arisztokrácia) alig van irányultsága, az alsóbb társadalmi szintek felé folklorisztikus motiváció mentén terjed ki.

A szerzői mindentudás – amit egy bizonyos típusú elbeszélő technika megkülönböztető jegyeként szoktunk emlegetni – részben természetes adottsága a történetmondásnak, hiszen valamit közölni, valamit elmondani (leírni) csak akkor érdemes, ha a hallgató-olvasó azt a dolgot nem ismeri (közös élmény esetén nem abban a vonatkozásban ismeri), ezért a kommunikálásra szánt tartalom (a közlendő) abban a formájában, ahogy továbbításra kerül, csak az elbeszélő-narrátor számára evidens. A hallgatói-olvasói igény, érdeklődés, tehát az a motiváció, amely a feltételezett történet (közlendő) befogadására ösztökéli, érdeklődését felkelti, éppen abban áll, hogy ezt a fajta elbeszélői tudást ebben a csak az elbeszélőre jellemző kiterjedésében, összetételében elsajátítsa. Ez az általános kommunikációs viszony még abban az esetben is fennáll, ha a megformált közlendő tárgyi anyaga a befogadó előtt teljességgel ismert: ekkor a megformáláshoz kapcsolódó különleges, egyedi konnotációk, a közlés mikéntje, ha úgy tetszik az esztétikai minőségek indokolják a befogadó érdeklődését, a recepció aktusában való részvételét.⁵ Ez az általános szerzői-olvasói magatartás azonban nyilván számos, elsősorban a művelődési viszonyokban gyökerező változatot feltételez.

Az életképek műfaji sajátosságai közé tartozik az az írói pozíció, amelyet konverzációs helyzetnek nevezhetnénk. Archaikus alapszituációnak is nevez-

hetnénk ezt az írói magatartást, amikor az énekes mintegy a maga nevében kiszól hallgatóságához, bevonva őt az elmondandó történethez szükséges körülmények, netán mellékkörülmények ismeretébe. Idetartozik feltételezhetően az eposzi nekibuzdulás rituáléja is: az indító fohász, a tárgymegjelölés témaeleme. Nem lenne helyénvaló e motívum ürügyén évszázadokra elkalandozni, elegendő irodalmunkban Zrinyire utalni, az „én, az ki azelőtt iffiú elmével” szerzői pozíciójára, a komikus nemben pedig Csokonai *Dorottya*-ját megemlíteni, aki besorolja a szegény költőt, önmagát, a farsangi menetbe. Ilyen esetekben olyan személyes mozzanatról van szó, amely át-tűnik-átcsillámlik az epika tárgyilagosságnak tétélezett tónusán. Az újabb kori prózaepikai személyesség azonban nem egészen azonos az előbb említett tényezővel. Ami régebben egy adott befogadói közösségnek szóló konvencionális gesztus volt, az később az újkori íróknak egy irodalmilag többé-kevésbé tudatos közönséghez szólása, helyesebben: az író egy ilyen publikummal elegyedik beszédbe.

Az *Athenaeum*, a *Pesti Divatlap*, a *Honderű* vagy az *Életképek* tisztelt olvasói az irodalmi sajtóban találkoznak a hazai élet jellegzetes képviselőinek és helyszíneinek leírásával. E körülmény már önmagában véve is új helyzet jele. A sajtó, s a tőle tájékoztatott publikum kétszeresen is meghatározza, az irodalmi témák vonatkozásában speciálisan befolyásolja a kommunikáció, vagy ha úgy tetszik a látens diskurzus résztvevőinek viszonyát. Az egyik tényező az olvasó „kegyeinek” keresése, vagyis gyakorlatilag a feltételezett publikumot érdeklő tárgyak és jelenségek feldolgozásának szükségessége. A másik, amely ebből az alkotói helyzetből következik, a befogadó „megszólitottsága”, melynek révén egy virtuális társalgás szituációja jön létre. Ez az új viszony egyúttal meghatározza e műfaj sajátlagos tónusát, közvetlen hangnemét is. Ez a konverzációs hangvétel, az író és olvasó imaginárius társalgásának hangulata talán a legvonzóbb tulajdonsága az életkép műfajnak. Nem mondhatjuk természetesen ezúttal sem, hogy e viszony, ez a hangvétel minden vonatkozásban előzmény nélküli volna; bizonyos értelemben a narráció tényéből következő elbeszélői követelmény, ám kétségtelenül e polgáriasultabb körülmények között nyerte el ma ismert karakterét.

Az alakteremtő és alakábrázoló fantázia romantikus ihletése szívesen kapaszkodik a jellegzetesség hétköznapi szférájába, hogy aztán azt mint különöset újra felemelje az evokatív-felidéző síkra. Az életkép sajátlagosan prózaiként tétélezett műformája egyébként párhuzamot alkot a lírai zsánerképekkel, a megfigyelés, a lírai obszerváció tartományával. A karakterisztikus mindennapiságnak olyan rokonjelenségeit fogalmazza meg, amelyekkel rajzaiban, stílusosan szólva „rajzolataiban” találkozunk. Ebből a szemszögből nézve Petőfi színész-, katona-, paraszti figurái a lírailag objektivált dalban ugyanarról az ösztönzésről árulkodnak, mint Gaal József alföldi képei, korteskedésről szóló prózai darabjai. Petőfi költői zsenialitása, amellyel meg-

haladja ezeket az ösztönzéseket, ne tévesszen meg bennünket eredetüket illetően. Ugyanígy a „sajtó-levelezés” korszerű gyakorlata, amely mintegy folytatja a tizennyolcadik századi útirajzok (*Reisebeschreibung*) hagyományát, hogy azután a romantikus-irányzatos reformkori útirajzok kultuszában kapjon fontos, nem kisorszt politikai szerepet, eljut ahhoz a személyes-konverzációs útibeszámoló (mondhatni élménybeszámoló) műformához, amely Petőfi úti jegyzeteiben és úti leveleiben a költőt jeles prózaíróként, egyéni hangvételt adekvát módon prózába transzponáló író-személyiségként mutatja meg.⁶

Bizonyos szempontból az életkép afféle „mozdulatlan”, azaz helyváltoztatáshoz nem kötött utazás. Az utazásról szóló tudósítás mintegy helybe hozza, akár valamiféle mai ismeretterjesztő vagy riportfilm a bemutatni kívánt témát. Ez az anakronisztikus utalás még abban a vonatkozásban is érvényes lehet, hogy identifikációs tényezőként működik, azaz olyan utazás a térben és a jelen időben, amely nem az ismeretlent deríti fel, hanem éppenséggel az ismerttet emeli be a megfigyelés, a gondolkodás, az ítéletalkotás, szemlélődés és reflexió útján az irodalmi alakítás tartományába. Gondoljunk például Garay János *Utcai élet* című életképének indító megjegyzésére: „Egy nap városban az utcai életet figyelmes szemekkel vizsgálni szinte hihetlen éledeletet nyújt, s oly bő forrást az azt leírni akarónak, hogy a forrásból akár egy egész folyót ereszthetne.” Bizonytal az azonos szerzőtől származó *A nyárspolgár* sem idéz fel sohasem látott, a városi (pesti) lakos számára ismeretlen figurát, ám mint megfigyelendő zsáneralak éppen e kor tudatosuló urbánus kultúrája révén lesz a szemlélődés tárgya.

Az életképek nagyobbik része valahol a verbális humor tartományában helyezkedik el. E jelenségnek valószínűleg köze van ahhoz az általános felismeréshez, hogy a komikumhoz mint sajtóságtól szemléletmódhoz több konkrétum, érzéki tapasztalat rendelődik, mint a szemlélődés más perspektíváihoz.⁷ Természetesen vannak olyan életképek (regények esetében életképszerű betétek), melyeket tragikus, de mindenképpen komor hangvétel jellemez. Ezekben is romantikus vonások dominálnak, a meghökkentés, a részvét, a felháborodás hangjai; e jeleneteket is erős színekkel, élénk retorikával idézi fel a szerző (Nagy Ignác egyes pesti jelenetei a *Magyar titkokban* vagy Kuthy Lajos borzongató leírásai a „vörös dajkáról” a *Hazai rejtelmekben*). A populáris romantikának ez az egyik oldala, melynek valóságossága a polarizáló ábrázolástechnika miatt kevésbé meggyőző. Így ez a bizonyára a maga korában is érzékelt különbség is hozzájárult a humoros életképek dominanciájához. Közös tulajdonsága mindkét hangnemnek, hogy a szerzők igyekeznek bevonni a publikumot a hangulati térbe: az „elrettentő” életképek az olvasó-befogadó érzelmeire apellálnak, ebben a közegben szólítják meg őt; a verbális humor viszont, korántsem ellentétesen az előbbi célzattal, csak részben fakad a rajzolt komikus szituációból, jórészt a szerzői kommentár élcelődő

szándékából jön létre, mely utóbbi a befogadó közvetlen szórakoztatására szolgál, mintegy beavatva őt a jelenség megítélésnek e sajátos módjába.

Ez a beavatás valamiféle hipotetikus közös gondolkodás, látens eszmecse-re keretében folyik. A beszélő a mindenkori szerző, a „hallgató” a mindenko-ri, mondhatni mindegyik olvasó, ám bármily passzívnek látszik ez a befoga-dói szerep, a feltételezés szerint az utóbbi bármikor beleszólhatna az elhang-zó szövegbe, kifejthetné véleményét, ellentmondhatna, helyeselhetne stb. Hogy ezt valójában nem teszi, csak a konvenció kérdése, illetőleg a gyakor-lati lehetőség hiányából eredő körülmény. A szövegmondói feltételezés sze-rint azonban ez a lebegtetett befogadói magatartás mindenképpen jelen van az immanens diskurzusban, olyannyira, hogy valójában válaszol a szöveg-szerűen el nem hangzott (nem dokumentált) kérdésekre, ellenvetésekre, sőt esetenként javaslatokkal él, a látens párbeszéd keretében a mondottakat ösz-szefoglalja, felvilágosítással szolgál.⁸ Mondhatjuk ezek szerint, hogy az élet-kép verbális-stilisztikai közege, szemben a belső monológgal, afféle belső dialóg, melyben a szerző a megtestesítés nélküli beszélgetőtársát mint külső személyiséget tételezi, s tárgyát számára deskripció formájában megfogal-mazza, megjeleníti. Korántsem véletlenül, stiláris pragmatizmusból használt-uk e helyütt a „szövegmondó”, „beszélő”, „beszélgetőtárs” kifejezéseket, hiszen a konverzációs helyzethez, amelyből az életkép szerzője kiindul, ez a szóhasználat a legmegfelelőbb.

Példaként idézzük fel Nagy Ignác *Népiskolai vizsgálat* című életképének in-dító sorait (az írás egyébként az „Életkép az ó-világból” alcímet viseli): „Nem ismeri senki Hátráldy Ivó földesurat és táblabíró? Nem. Annál jobb, mert hiszen majd megismertetjük őt a nyájas olvasóval, mégpedig minden tartózkodás és félelem nélkül úgy, miképp a természet egy gondatlan pillan-atában megalkotá.” Az úgynevezett szerzői többsztől eltekintve az itt alkalmazott tónus teljességgel megfelel egy fehér asztal mellett anekdotázó úr hangvételének, aki egy jellegzetes egyén alakját kívánja felidézni abból a cél-ból, hogy példázatos rajzával mintegy illusztrálja a maga progresszív felfo-gását a maradi nemes kifigurázásával, beszélő nevek s egyéb ilyen célú stilá-ris fordulatok segítségével. E társalgási tónus az informális „politizálás” közegeből szól a befogadóhoz, aki mint „jelenlévő” nyilván a hasonlóan gon-dolkodó hallgatósághoz tartozik, s így vélhetőleg együtt szórakoznak e típus nagyon is nyilvánvaló karakterisztikumain. Említhetnénk még ugyanezen szerző *Az uracs* című rajzát is, amelyben ugyancsak a feltételezett olvasó szó-lítja meg a szerzőt: „– Kemény tuskóba vágta ön a fejszéjét, hogy legalább minden szeplőt kihagyjon rajzából, mert különben baj érheti önt!”

Más példákkal is élhetnénk, most azonban elégedjünk meg az egyik lelege-venebb életképpel, amely voltaképpen életképfüzérnek is nevezhető. Ves-sünk egy pillantást Pákh Albert *Utazás Debrecenben* című munkájára. Pákh tevékenysége abból a szempontból is figyelemre méltó, hogy „megmagyaro-

sodott” íróként mindvégig bizonyos távolságból szemléli témáit, ragadja meg sajátos környezetét, észleli atmoszféráját. Álneve, Kaján Ábel is jól jellemzi látásmódjának sajátosságait. Mondhatni, hogy Pákh Albert, aki a Tízek Társasága tagja volt, szemléletének elemien ironikus vonásaival egyik lehetséges képviselője volt azoknak az irányzatoknak, amelyek az újabb irodalomban ekkoriban kibontakoztak. Ő volt talán, nem eredetét, hanem habitusát tekintve a legurbánusabb író közöttük – persze nem egészen a szó mai értelmében. A népies-falusi tónus idegen volt tőle, mintha benne Petőfi tehetségének egyik, a költőét ellenpontoszó oldala jelenne meg. Az természetesen a véletlennek köszönhető, hogy Debrecen-élményük, ha nem is azonos okokból, rokonságot mutat. Bizonyos, hogy kettőjük munkássága nem tartozik ugyanabba a minőségi klasszisba, de ez a körülmény nem változtat azon, hogy Pákh alkotóerőt bénító betegsége következtében redukált írói tevékenysége így is a humoros irodalom egyik legnagyobb ígérete volt ebben a században.

Pákh írásainak sajátos hangvétele érdekes egyedi jelenség e korszakban. Tudjuk természetesen, hogy Jókai és Mikszáth humoros írásai, jelenetei, alakjai milyen értéket képviselnek ebben a nembn, s a század második felében burjánzó élclapok is egyre markánsabb igényekre válaszolnak az alakteremtő és a verbális humor tartományában. Mégis az a szomorú tény, hogy miként Csató Pálnak az elbeszélés, a novella megújítása körül szerzett érdemei elhalványultak az idők során, úgy Pákh Albert neve és műve is gyakorlatilag az elfeledett értékek egyre porosabb leltárát gyarapítja. E körülmény azért is furcsa, mert Gyulai Pál talán a legtalálób, legihletettebb portréját rajzolta meg a jeles írónak, s mi több, életképeit a Kisfaludy Társaság adta ki, nyilván éppen Gyulai kezdeményezésére. Talán hozzájárult e kivételes bánásmóddhoz – már ami az életképírókat illeti – Gyulai baráti vonzalma is a szomorú sorú humorista iránt, ám róla szóló sorai éppenséggel Pákh művészetének értő méltánylójára vallanak. Elmondható tehát, hogy Gyulai kezdeménye nyomán elindult egyfajta kanonizáló folyamat, az azonban jórészt felderítetlen okokból nem jutott el az irodalomtörténeti kodifikáció aktusáig.

Az *Egy nap egy instruktor életéből*, illetve az *Utazás Debrecenben* mindenképpen maradandó emléke e jellegzetes műfaj magyarországi történetének. Ez utóbbi egyúttal annak a kedvelt témának komikus párja, szatirizáló ürügye, amelyet városleírásnak, az útirajz egyik legvonzóbb tárgyának nevezhetünk. A fiktív úti beszámoló, amely valóságos élményekből táplálkozik, ősi témája a prózai epikának. Az úti beszámolók, naplók, deskripciók általában két alaphelyzetet variálnak. Az egyik a világfeltáró szándék ismereteket nyújtó, közlő típusa, amely ámulattal tárja elénk az ismeretlent, a másik a távolról, hírből ismertnek mérlegelő, helyeslő-kritikai megjelenítése. A tizenkilencedik századi, jellegzetes „reformkori” útirajzoknak az utóbbi szándék a legfőbb ihletője. Egyébként, mint Bölöni Farkas Sándor észak-amerikai vagy

Pulszky Ferenc nyugat-európai, netán Trefort Ágoston oroszországi utazásainak leírása ennek a típusnak a változatai. Mindegyikükre jellemző a szövegalkítás szépirodalmi igénye. Erre a tárgyilagos ismertető törekvésre épül a „belső”, a honi, mondhatni honismereti tárgyú útirajz, amelyből a humoros-kritikus, szándékát tekintve elsődlegesen szépirodalmi jellegű, ebben a tekintetben fiktív elemekkel dúsított deskripció is származik. Ebben a vonatkozásban a fővárosi-pesti életképekkel is rokon; az utazás motívumát itt az újdondász fiktív helyzete, az egzotikumot szemlélő póz helyettesíti.

Ha már ilyen részletesen szólnunk Pákh Albertről, nem volna tanulság nélkül való Gyulai emlékbeszédének néhány passzusára felhívni a figyelmet. Így jellemzi őt Gyulai: „Mint ember és író a nagyban vagy a nagynak tetszőben ösztönszerűleg kereste az árnyoldalt vagy nevetségest, s a kicsinyben vagy kicsinynek látszóban könnyen tudott valami érdekest felfedezni.” Mondhatnánk természetesen, hogy ez a humoros írók alkati adottsága, ám e típus Magyarországon meglehetősen ritka, szinte egyedi, csakúgy, mint a következő megállapítással jellemzett személyiségtípus: „Élénk érzése volt az emberi gyengeségek, úgy a magáé, mint másokéi iránt.”⁹ Mint céloztunk rá, már indulásában, személyes helyzetében van valami sajátos. A Szepességben nőtt fel, s így legalábbis a Gyulaitól feltételezett hungarus-tudat és a német művelődés kettőssége jellemezte eszmélkedését, ezért lett akaratlanul afféle közvetítő a két kultúra között. Petőfi egyik leghűbb barátja, anélkül, hogy azonosulni tudna az ő mentalitásával. Ez a részleges kívülállás vezet oda, hogy ösztönös kritikai látással mind a hazuról hozott német, mind pedig a magyar szellemiség egyes domináns vonásait, az érzelmességet és a pátoszt elutasítja, s így az egyéniségéhez leginkább illő világirodalmi példákhoz, az angolokhoz fordul: „Az angol humoristák voltak kedvenc olvasmányai, s épen oly kevésbé kedvelte a német érzelmességet, mint a magyar szónokiasságot.”

Könnyen adódik a következtetés tehát, hogy éppen ez a két tényező, mely irodalmunkra leginkább rányomta bélyegét, tehát a terjengős érzelmesség és az emelkedett retorika jogosan vált Pákh szatirizáló kedvének céltáblájává, s mondhatni – noha erről Gyulai nem szól – e kettő sajátos kombinációja, az érzelmes és emelkedett stílus uralkodott népszerű olvasmányaink tekintélyes hányadán. Pákh „viktoriánus” humora azért is jelentős lehetett volna – hiszen életműve mennyiségileg oly csekély terjedelmű, hogy nem befolyásolhatta igazán hazai szerzőinket –, mert egy más típusú kritikai szemléletnek nyitott volna utat. Így is feltűnő, hogy a *Fiatal óriás* című műve, újabb kori szépprózánk kibontakozása idején „nem egyéb, mint satirája az akkor divatos magyar regények- s beszéleknek”. Realitásérzéke, egyéniségének polgári kiegyensúlyozottsága, látásmódjának szuverenitása következtében magától értetődő közvetlenséggel fordul a közösségi élet alaprétegéhez, a mindennapisághoz: „hősei a legközönségesebb emberek: egy jámbor és mindennapi

szolgálatra kész instruktor, egy városi érzelő írnok, egy fontoskodó juratus és szónokiasan szenvedő udvarló.” Mintha az életkép legsajátlagosabb, legtermékenyebb közegébe hatolna.

A mindennapiság síkja, tehát lényegében a kevésbé heroizálható polgárság, a biedermeier kultúra alkotóinak és hordozóinak életvilága az életkép magyarországi változatának is tárgya, témája, forrása. Mivel ebben a hétköznapiságban per definitionem a regionális, helyi elemek dominálnak, a nemzeti irodalom fejlődésmenetében önálló képződménynek látszik, illetőleg olyan, aktualitások körében mozgó beszédnek, amely integráns része lehet ugyan a nagyobb fikciós struktúráknak, de önmagában véve, műfajként, autonóm formaként aligha értelmezhető. Ilyen fejlődéstörténeti összefüggésben nyilván megállná a helyét ez a vélekedés, valójában viszont a civilizáltabb létmodell nagyjából azonos időben jelenik meg a magyarra befolyást gyakorló külföldi irodalmakban is.¹⁰ Így a németben, ahol is a „Lebensbild”, a „Volksszene”, a mi zsebkönyveink, almanachjaink, divatlapjaink (*Modeblatt*) előképeinek tekinthetők.¹¹ Am más érdeklődésű íróink a francia erkölcsrajzokban, városi és falusi jelenetben is bukkanhattak inspiráló témákra (Csató Pál), a negyvenes évek angломánjai pedig a francia „rémregény” szcénáinak jótékony ellensúlyaként alkalmazhatták ezt a romantikus iránytól korántsem távoli, iróniával és humorral szelídített közvetlen életszemléletet, amelyre az akkor oly népszerű Bulwer, vagy a Petőfitől és Jókaitól is oly szívélyesen emlegetett Boz (Dickens) adott példát.

Ebben a vonatkozásban tehát az életkép a mindennapiság olyan új típusú poetizálásának műfaji lehetősége, amely az újabb, polgárisult világbefogadás céljait szolgálja. Az életképben testet öltő valóságmeggközelítés stiláris technikája olyannyira szemlélődésünk részévé, rutinjává vált, az irodalmi ábrázolás határain túl is, széles körben használt „megfigyelési” gyakorlattá, deskriptív eljárássá, öntudatlanul használt készséggé lett, hogy sem életbeli közléseink során, sem pedig irodalmi-stilisztikai tényezőként nem figyelünk fel jelenlétére. Pedig a tizenkilencedik század első felében, paradox módon, ezt a romantikus stílus keretében kialakult ábrázoló műformát a modern próza fontos eredményének tekinthetjük. Ebből a szempontból Pákh humoros életképei, rajzai, kivált ezek angolos, praktikus-ironikus stílusrétege mutatja a mindennapiságban rejlő „egyszerűségnek” azt a maga idejében szokatlanak tetsző megnyilvánulását, ami Petőfi zsánerverseinek is meghatározó tulajdonsága volt; ez utóbbit az akkori emelkedettebb lírai közízlés nehezen fogadta be. Az a sajátlagosan nem népies-pórias, első renden városias élet-szféra azonban, amely Pákh írásaiban jelenik meg, kevésbé ütközik bele a költőiség közkeletű felfogásába, realitássíkja civilizáltabbnak mutatkozik, s nyilván a prózai forma, nyelv, tónus is többet enged meg ebben a vonatkozásban.

Az a szöveg, amely genetikailag a kép–szó megfeleltetésből nő ki, nyilvánvalóan magán hordja a vizuális és a verbális sík kapcsolatának stiláris következményeit. Egyike ezeknek – túl az ősbibb „emblemikus” kapcsolatokon – az a sajátos megfelelés, amely a romantika vizuális igényének preferálása és a verbális retorika „festői” tartománya között fennáll. Ez a történetileg szerencsés, helyesebben aktuális találkozás nélkülözhetetlen feltétele annak, hogy az irodalmi életkép, életképszerű novella vagy hosszabb ilyenfajta epikai konstrukció létrejöjjön és elterjedjen. Ám az is figyelemre méltó, hogy az életkép, amely eredetileg képmagyarázó verbális deskripció, szükségképp csak potenciálisan tartalmazza a mozgás elemét. A mozgás, a jelzés szintjén, az asszociatív mezőben a képnek is alkotó eleme, s többé vagy kevésbé ezen a módon kifejezésre is jut: a szövegnek, ha úgy tetszik elbeszélésnek, ha akár képi impresszióból indul is ki, domináns eleme a folyamatszerűség, a történet. Ilyen módon az ismétlődő, a napi, konvencionális mozzanatok is dinamizáló tényezőként működnek (például valami rövid utazás, séta „leírása”, vagy akár a helyhez kötött cselekvés, egy összejövetel bemutatása).

A deskriptív és az elbeszélő szintek váltakozására a téma úgynevezett előrevetített summázatának nyelvi játéka is jó példa (ezzel szívesen él a viktoriánus regény is), lássunk egyet közülük az *Utazás Debrecenben* egyik „fejezetének” élén: „Ebben a kegyes olvasó nagyszerű csizmadiát fog, azaz szörnyen rászedetik. Álmélkodva tapasztalandja ugyanis, hogy nem utazás Debrecenben, hanem tulajdonképpen utazás Debrecenbe foglaltatik. Azon tagjai a polgári társaságnak, kik nem tudják a különbséget a ben és be között, nem értik tökéletesen e beszédet, min azonban ezúttal nem segíthetünk. – Egyébiránt a második fejezetben beváltandjuk adott szavunkat.” A Pákh-féle életképek – de mondhatni ezt általánosságban is – nem azt célozzák, hogy valamilyen jelenséget bírálat tárgyává téve, fölényes tekintettel szemügyre véve azt egyúttal a nevetség tárgyává tegyék. Van ebben az attitűdben egyfajta „kollektív” önirónia is: az a felfogás nevezetesen, hogy a világunkban megnyilvánuló anomáliáknak magunk is részesei vagyunk, ez a furcsa világ a mi világunk. Az öntudatra ébredt szemlélődésnek, a környezet, az emberi és tárgyi világ együttérző-kritikai elsajátításának mozzanata avatja jellegzetesen humoros attitűddé ezt a típusú ábrázolást. Kétségkívül – ha látensen is – az úti beszámolók és útinaplók tanulságai is leszűrődnek ebben a megjelenítési módban, a hazai elmaradottság érzékelésében (vagy egyszerűen a különbözőség tudomásulvételében). Összehasonlítási alapul szolgálhatnak a fejlettség külhoni példái, hiszen íróink mindegyikének aligha adatott meg a szélesebb körű tapasztalat ezen a téren. Talán még ennél a tényezőnél is fontosabb ez e műformából merített elbeszélő technika, melynek segítségével a külhoni utakról szóló beszámolók példájára kifejezetten hazai felfedező kalandok állnak elő, a hazai viszonyok sajátos terra incognitaként történő tételése nyomán.

E gondolatfutam akár túlzásnak is tetszhet a sok tekintetben szerénynek mondható szórakoztató írások kapcsán. Ám az irodalmi kultúra jellemzésének csak egyik lehetséges tárgya a kiemelkedő alkotás; ez maga is visszamegy azokra a lehetőségekre, tárgyakra, szemléleti tényezőkre, melyek előzőleg vagy saját idejünkben adottak voltak. Az életképek a világerzékelés sajátos képződményei azon a szinten s olyan mélységben, ahogy az ilyen módon szerveződő szövegekben érvényre juthatnak. Beszélhetünk ugyan szövegekről, melyek lebontása, dekonstrukciója nyomán megállapíthatóak lennének a szövegtestet alkotó stilisztikai-retorikai elemek, tények és feltételek, tehát a képződményt alkotó, egymással viszonyban álló konstrukció összetevőinek összege. Mi azonban elsősorban a szövegen kívüli, a szöveget (szövegeket) létrehozó személy készítéseit, motivációját szeretnénk szemügyre venni, tehát a kifejezésre irányuló óhajt, a szöveget alkotó akaratot – amely nélkül egyébként a szerény életkép, vagy bármely más mű, netalán remekmű sem születhetne meg. A környezet – ha úgy tetszik, a szűkebb vagy tágabb haza – megjelenítése olyan mozzanat, amely egyfajta öntudatra támaszkodik. Ebben óhatatlanul megmutatkozik némi ideologikum is, olyan közösségi akarát, amely ismerni és birtokolni akarja életvilágát.

Az önmagára, környezetére ismerő személy az életképek olvasói táborában helyezkedik el. Az életkép műfaj szerepét, célzatát Nagy Ignác az *Athenaeumban* megjelent egyik életképe bevezetőjében a következő módon írja le: „Napi eseményeken kívül, melyek a fővárosi általános szellemet majd határozottabb, majd tágabb értelemben jellemzik, nem lesz talán érdektelen e helyen fölváltva néha a lakosság külön osztályából egész életrendszeri vázlatot emelni ki, s így lassanként a fővárosi életet változatos árnyéklataiban némileg megismertetni.” Az első olvasatkor feltűnik, hogy a szerző milyen magától értetődően nevezi fővárosnak az 1841-es Pest-Budát, noha e város(ok) státusa ekkor még korántsem volt egyértelmű. Sokkal fontosabb azonban az a körülmény, hogy a fővárosi „általános szellemet” igyekszik bemutatni, továbbá a lakosság „külön osztályairól” szól.¹² Az utóbbi mozzanat, anakronizmussal élve, akár szociológiai törekvésnek is nevezhető, s ezért ebben a minőségében akár az irodalmi szociográfiára is utalhatna. Nyilvánvaló, hogy ebben az esetben, a főváros jellegzetes alakjainak bemutatásakor, nem feltétlenül a szociális érzékenységnek nevezett jelenségről van szó (noha ez sem ritka az életképírók körében), hanem olyasfajta törekvésről, melyet „honismereti” indítékként emlegethetnénk.

Ebben az összefüggésben említhetők azok az írások, melyek például a *Tudományos Gyűjteményben* láttak napvilágot, s egyként feltérképezték a hazai tájakat, történeti emlékeket, várakat, váromokat, jeles épületeket, gyűjteményeket stb. Mondhatni, hogy ezeknek a közleményeknek sokat köszönhet a folklór, a régészet, sőt a művészettörténet tudománya is. Ezek a leírások azonban állóképek, illusztrációk a tudomány alakuló szövegeihez. A múlt

birtokbavételének az igénye nyilván rokon a jelen felfedezésének igényével. A „honi” tudomány és a hazai életet bemutató irodalom (irodalmi-publicisztikai konverzáció) olyan szimbiózis ez, amely motiváló tényezőként kimutatható Jókai regényeiben is, mégpedig nemcsak a pályakezdés idejében.¹³ Még Mikszáth számos munkájában is tetten érhető a hon kevésbé ismert tájainak-vidékeinek, jellegzetes embertípusainak ilyen célzatú bemutatása. A romantikus irodalmi gyakorlat kuriozitás-effektusa is hozzájárul e törekvések sikeréhez. Így nem meglepő, hogy még a szerényebb képességű életképírók többnyire humoros, olykor riasztó-elborzasztó szándékú deskripciói, novellisztikus rajzai is nemcsak bemutatnak, hanem esetenként fel is tárnak egy sajátos életvilágot, beleolvastva textusaikba annak objektivációit, tárgyi elemeit.

Az életkép a folyóirat-irodalom egyik produktuma, már ez a tény is jelzi népszerűségét. Igényt gerjeszt és igényt elégít ki. Mondhatni természetesen, hogy valamiféle igény, közösségi és egyéni szinten mindig jelentkezik, ám egyáltalán nem mindegy, hogy az igény miként manifesztálódik, s milyen lehetőségek (fórumok) biztosítják kielégítését. E területen a polgáriasult sajtó- és kiadási viszonyok „professzionizálódása” fordulatot idéz elő mű és közönség viszonylatában. A növekvő publikum keresletet indukál, az irodalom pedig – akár akarják a szerzők, akár nem, de hát többnyire akarják – bekapcsolódik ebbe a viszonyba, s kölcsönhatásba lép a megrendelés és teljesítés eme újkori mechanizmusaival. Nem pusztán egzisztenciális, vagy némileg durvábban: üzleti kapcsolat ez, de mindenképpen együtt jár annak tudomásulvételével, hogy ami eszmékben, társadalmi indítékokban, olvasmányokban, ízlésben és vonzalmakban valamilyen módon aktuálisnak, korszerűnek számít, az óhatatlanul beépül a művek szövetébe, s így befolyásolja motívikáját, hangnemét, cselekményszövéseinek módját, az ebben a korszakban (nevezzük akár a reformkor, a romantika vagy a biedermeier idejének) még meglehetősen tagolatlan közkultúra részeként.

Mindaz, amiről szó esett, korántsem a magyar irodalom kizárólagos tulajdonsága. Az életkép műfaj, ha szabad így mondani, nemzetközi hagyományt és modellt követ. Hagyománya ott gyökerezik a régi Spectator-típusú folyóiratokban, a különböző morális kiadványokban. Kétségtelen, hogy az újság- és folyóirat-kultúra általánossá válása bővítette a professzionális igyekezetű, mozgékonyabb gondolkodású, a polgáriasult sajtóviszonyokkal rokonszenvező (avagy egzisztenciális okokból ezeket tudomásul vevő) szerzőket. Az újabb francia és angol regényírók (Sue, Dickens) mellett a főbb minták nyelvi, földrajzi, kulturális okokból a közvetlenebbül ismert német fejlemények. Ez utóbbi vonatkozásban a német-osztrák kiadványok adnak közvetlen és gyakorlatias ösztönzést, nem kisért a pesti német kulturális sajtó közvetítésével. Humoros válfajainak tematikájára, hangnemére bizonylatással voltak például Moritz Saphir írásai, pesti felolvasásai, s lehetne so-

rolni egyéb példákat, a német nyelvű irodalommal, sajtóval való kapcsolatokat (többek között Frankenburg és Nagy Ignác esetében). Az életkép azonban éppen alaptulajdonságainál fogva, lényegét tekintve az eredetiség lehetőségét, tényét hordozza magában.¹⁴

A lokális, konkrét tárgy az életkép műfaji alapkövetelménye. Ebben a sajátos esetben a külföldi, világirodalmi, vagy ha úgy tetszik nemzetközi hatás automatikusan helyi-nemzeti tematikába transzformálódik, hiszen azt a feladatot kell teljesítenie, hogy a maga különös közegét jelenítse meg, s azt a publikumot szólítsa meg – közös tapasztalat alapján –, amely ebben a közegben él.¹⁵ Így aztán lehet a külső forma, a csevegő-konverzálo szövegtest, a hangnem hasonló, vagy szinte azonos, a tárgy lényege szükségképpen különbözik, mint ahogy a konkrét személyiségek is eltérnek egymástól, bármennyire közös a séma vagy formula, amellyel önmagukat karakterizálják. A magyar irodalom (de megkockáztatható a feltételezés, hogy minden kibontakozófélben lévő irodalom) számára a maga közegének, társadalmi létének, mindennapiságának „önarcképe” igen fontos hozzájárulás önálló világa megteremtéséhez. Kiváltképpen a széppróza köszönheti hitelesebbé váló társadalmi-nemzeti arculatát e sajátos, s nem mindig kellően megbecsült műformának. A maga korában azonban kétségtelenül kedvelték, hiszen aligha csak a megfelelő kiadvány cím alkalmi ötletéről árulkodik az *Életképek* elnevezés, hanem egy olyan vonzalomról, amelyben benne foglaltatik a termékeny folytatás sejtelme.¹⁶

Az életkép műfaj tehát, egyik fontos funkciójában nem más, mint a romantikus emelkedettség, stilizáció, retorika egyfajta ellensúlya, korrigáló tényezője. A reális életszféra szerepére vonatkozólag érdemes egy távoli példával élni. Köztudott, hogy Jane Austen, a kitűnő angol nőíró vidéken, egy nem túl jelentős településen élte le alkotói életét, s anyagát ebből a körből merítette. Magyarországon ismeretlennek számított igen sokáig, mígnem 1934-ben a *Budapesti Szemle* közölni nem kezdi a *Pride and Prejudice* (Büszkeség és balítélet) című regényét *Bennet-család* címen. Hevesi Sándor, az ismertetőbevezető szerzője s egyben a mű fordítója idézi Walter Scott Jane Austenre vonatkozó nagyon tanulságos véleményét: „Ez a fiatal hölgy a mindennapi élet bonyodalmaival, érzéseivel és alakjaival olyan tehetséggel festi, hogy ennél csudálatosabb dolgot még sohasem láttam. A nagy handabandát én is tudom úgy, mint bárki más. De az a finom érzék, amely az igazság erejével tudja érdekessé tenni a köznapi dolgokat és embereket: – nem adatott meg nekem.”¹⁷ E minősítésben bizonyára benne foglaltatik Walter Scott alkalomhoz illő szerénysége, de talán meghúzódik mögötte az úgynevezett nagyromantika önkritikája is.

1 Életkép = genre (francia). Előfordul a festészetben és az elbeszélő költészetben is. Többnyire derült, humoros, néha ironikus. SZINNYEI Ferenc, *A magyar életkép irodalom*, Akadémiai Értesítő, 1921; GALAMB Sándor, *A rajzforma fejlődése elbeszélő irodalmunkban*, Budapesti Szemle, 1925.

2 Az életkép műfajról poétikai definíció akad ugyan, de funkcióival alaposabban nem foglalkozott az irodalomtudomány. A lexikonok a zsánerhez sorolják, bizonyos élethűséget tulajdonítanak neki – humoros-ironikus tónust emlegetnek –, ebben a vélemények egyöntetűek. Főként prózai műfajként jelölik meg. Mindez természetesen igaz, de nem elegendő. A különböző műfajokat tárgyaló, főként korszakokkal foglalkozó, leíró számbavételük szempontjából a magyar irodalomra vonatkozóan még mindig a legbőségesebb anyaggal szolgál SZINNYEI Ferenc, *Novella-és regényirodalmunk a szabadságharcig* (1–2) című monográfiája (1925–26).

3 A műfaji kapcsolatok vonatkozásában említethető Honoré Daumier litográfiái. A városi életet karikírozó rajzok előrevetítik a később megmutakozó meghökkentően modern problematikát. Erre a fejlődési irányra példa a művész festménye a harmadik osztályú vasúti kocsis utasairól, mely a „lonely crowd”, a tömeges magány érzését jeleníti meg. H. W. JANSON–Anthony F. JANSON, *History of Art*, New York, 1997, 681.

4 Northrop FRYE az *Anatomy of Criticism* (New York, 1966) című kötetében (magyarul *A kritika anatómiája*, 1998, ford. SZILI József, 41–49.) mitikus archetipusokra vezeti vissza a „komikus fikciós módot”. Példái szerint ez a felfogás érinti leginkább (éppen Dickens emlegetésével) az újabb próza e körbe tartozó jelenségeit.

5 Lutz DANNEBERG, *Darstellungsformen in Geistes- und Naturwissenschaften* (= *Geist, Geld und Wissenschaft*), Suhrkamp, 1993. A kifejezés „művésziége” nemcsak irodalmi tényező. A retorika terminus használatáról: „Der Ausdruck »Rhetorik« hat sich in diesem Zusammenhang in der angloamerikanischen Forschung eingebürgert, ohne daß immer deutlich wird, was darunter zu verstehen ist.” Ez persze más terminusokról is elmondható.

6 MARTINKÓ András, *A prózaíró Petőfi és a magyar prózastílus fejlődése*, 1965.

7 Azzal, hogy miért a komikum az ún. valószínűségi élet igazi megnyilvánulása, már Kölcsey is foglalkozott. Az esztétikának Arisztotelész óta érdekes kérdése a komikum mint a tragikum párhuzamos, illetve kiegészítő eleme. A maga idejében Bergson elmélete gyakorolt nagy hatást a komikum teóriájára. A magyar szakirodalom ritkán említi, noha jó kritikai rostája e kérdéskörnek SZEMERE Samu *Szellemesség és komikum* című tanulmánya, Budapesti Szemle, 1933, 41–67.

8 Rendszeresen, az egyszerű formáktól a bonyolultakig tárgyalja a komikum kérdéseit, a tárgyi megjelenéstől az ontikus rétegekig Nicolai HARTMANN *Esztétikájában* (ford. BONYHAI Gábor), 1977, e vonatkozásban a „lelepleződést” jelöli meg döntő mozzanatként. 637–707.

9 GYULAI Pál, *Emlékbeszédek*, 1914, 1. 31–49.

10 A fikció és a történetírás viszonyáról, egyáltalán a „történetmondásról” lásd Paul RICOEUR, *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, 1999, 353–373. Ebben az értelemben a történész és az író munkája érintkezik. A „leírás” mint önálló közlési aktus – nyilván mint részletkérdés – sem itt, sem más helyen nem szerepel.

11 Általánosabb jelenségről lévén szó, e motívumok más irodalmakban is előfordulnak. Lásd BARÓTI Dezső, *A francia biedermeier problémájáról*, Helikon, 1–2, 1991. A „Goût prudhomme” fogalmával kapcsolatban utal M. Joseph Prudhomme-ra, Henry Monnier karikaturista egyik figurájára.

12 Bizonyos értelemben hatottak életképeink stílusára az akkor nagyon népszerű, Pesten is sokszor megfordult Moritz Saphir humoreszkjei. Lásd *Sprichwörter und Redensarten aus dem Biedermeier. Prosatexte von Moritz Gottlieb Saphir (1795–1858)*, hg. und eingel. v. Wolfgang MIEDER, Wien, 1998.

13 SÁNTA Gábor, *A XIX. századi irodalom Budapest-képe*, It, 1999, 2, 190–216.

14 NÉMETH G. Béla, *Életképforma és regény* (= *Küllő és kerék*), 1981.

15 IMRE László, *Műfajok létformája a XIX. századi epikánkban*, Debrecen, 1996, 177–197.

16 Az *Életképek a reformkor világából* című kiadvány (összeállította és az utószót írta LUKÁCSY Sándor, 1958) bemutatja e műfaj jeles – és kevésbé jeles – képviselőit. Érdeemes a neveket felsorolni: Garay János, Nagy Ignác, Pongrácz Lajos, Frankenburg Adolf, Szigligeti Ede, Gaal József, Pákh Albert, Bangó Péter, Lakner Sándor, Irinyi József, Vas Gereben, Pajor István, Szegfy Mór. Ilyenfajta írásokat az

Athenaeum, a *Regélő Pesti Divatlap*, illetve a *Pesti Divatlap*, a *Honderű* és az *Életképek* egyaránt publikált. E műforma sajtóhoz való viszonyáról, francia vonatkozásban, röviden megemlékezik HAUSER Arnold (*A művészet és irodalom társadalomtörténete*, 2, 198–200.). Főként az „újsütetű” közönségről s az újságokban megjelentetett tárcaregényekről szól.
17 Budapesti Szemle, 1934, 210–211.

Boldogult úrfikor mint allegorikus téridő

„A mindennapok ifjúságát jelenti valóban a
»gábelfrustuk«.”

(Villásreggeli)

„Az idő féltízre jár. Boldogult úrfikoromban
ilyenkor már a Solcnál ültem, a Párizsi utca köze-
lében.”

(A zsebóra)

„Maholnap történeti zamata lesz annak a kézi-
könyvnek, amelyben a régi lumpolások lefolyá-
sait, kedveit, kirándulásait, szabályszerűségeit,
mámorosságait, csalódásait, katzenjammerreit le-
írná valaki az utánunk következő, idegenszerű
nemzedéknek.”

(Öreg lumpok, ifjú lumpok)¹

A nem túlságosan dús és nem túlságosan elmélyült Krúdy-kutatásban egyet-
értés mutatkozik abban, hogy a *Boldogult úrfikoromban* kiemelkedő jelen-
tőségű az életműben. Részint azért, mert a „gasztronómiai” tematikájú no-
vellákat gondolja tovább,² „szintetizálja” az elbeszélésekbe szétszórt (ám a
regényben szimbolikussá emelkedő) kulináris mozaikokat, részint azért,
mert tér- és időkezelésével a magyar regény történetén belül határozottan
képviseli a (látszólag) cselekménytelen regényalakzatot,³ amely a „kései”
Krúdy-epika messzebbre mutató távlatait rajzolja föl. Az anekdota és az
adoma⁴ kisformája poétizálódik át a Krúdy-kutatás szerint, jórészt oly mó-
don, hogy a kijelentések és történetek „felszíni” struktúrája valójában a
mélystruktúrában szerveződő folyamatokat leplezi el, és ekképpen a látható
és körvonalazódó „jelentésség” iránt esetleg érezhető bizalom szétfoszlá-
sát eredményezi. Föl-fölmerül egyfelől az „elégikusság” vitatható, hangne-
mi-modalitásbeli szerzői(?) szólamának megkérdőjeleződése a kibukó
groteszséggel(?) szemben, másfelől a szertartásosság értelmezése; a legin-
kább egyértelműen ilyen megfogalmazásban: „...Mert a kocsmai szertartás
halált, magányt, szorongást kijátszó misztériumjáték, amely védettséget ad a
szereplőknek addig, amíg részt vehetnek a játékban, a semmibe vetett ember
magányérzetének feloldásában.”⁵ A „modern időkezelés” (Tamás Attilánál
pontosabban: „a nyugat-európai próza időproblémája”)⁶ elég rugalmas fogal-
omnak tetszik ahhoz, hogy Krúdyra is alkalmazható legyen, bár feltehetőleg
nem azonos a századfordulós modernség, modernitás időkezelésével, amely
ugyan valóban köthető „a külső idő ellenében” érvényesülő „bergsoni belső

idő"-höz, de amelyhez aligha párosítható teljes joggal „a régi időérzet lírai [? F. I.] felbontása”.⁷ Mint ahogy a fölmerülő világirodalmi párhuzamok kijelölésében is némi bizonytalanság mutatkozik. Nemigen megnyugtató a Teréz-templom mögötti kocsmasöröző „téridejé”-nek *A varázshegyével* való egybevetése sem,⁸ és az elbeszélő idő meg az elbeszélő ideje közötti feszültség értelmezése sem az anekdotikus szerkesztés, sem pedig egy közelebből meg nem határozott „időtlenség” tételezése révén nem kínálhat hihető feleltváltásokat a „hagyományos” versus modernitás fölvetette kérdésekre. Ami viszont a regény intratextuális vonatkozásait illeti, Szauder József vázlatos megállapításai máig termékenynek bizonyulhatnak: „A hírlapíró- és vendéglőtörténetek a *Boldogult úrfikoromban* különösen gazdaggá tették, szerkezetét és stílusát pedig éppolyan rétegzetté, lazúrosan csillogóvá, mint amilyen a gyomor-kalandoké volt. Már *A pincér álmában*⁹ szó esik Vajsz »Bécs városához« címzett vendéglőjéről (ahol valóban azt a bizonyos svecháti Lager-Biert mérik) – a novellákban apránként előrajzolódnak a *Boldogult úrfikoromnak* figurái (még a podoliniak is) – az egész ottani világ bennük születik.”¹⁰

Mindez részben erősíti ama tételt, mely szerint a regény a főleg az 1920-as évek második felében közzétett novellákból építkezik. A *Villásreggeliben* még a virsliben rejtőző emberi köröm is fölbukkan, *Kacskovics* (igaz, Nógrád megyei szolgabíróként) *Az államfogoly szereplője*; a *Próféta utca*, míg át nem keresztelték egyébként valóban a „Szent Terézről nevezett templom háta mögött” húzódott.¹¹ Az elbeszélő a *Szent Teréz utcái* beszédes passzusában jelenti be igényét a regényre, amely hiányként követeli megíródását, s a Budapest-történetek üres helyét volna hivatva betölteni: „Nézzük csak ezt a Terézvárost, amelyről annyi mindenféle mesemondás van, hogy Kóbor Tamás se tudta minden legendáját belefoglalni a regényeibe.”¹² Már csak annak okából is közelebb jutunk (ez idézet segítségével) a *Boldogult úrfikoromban* „mesemondás”-ához, legendáriumához, s – a műfajjelölések, megszólalási sajátosságok jelölései révén – a kései Krúdy narrátorainak pozicionáltságához, hogy a közelítés és elhatárolódás között oszcilláló történetmondásban jelöltetik ki a készülő mű szerző által célszerűnek vélt értelmezhetősége. Mesemondásról és nem meséről, regénybe foglalt legendáról és nem vagy kevésbé (korszerű) regényalakzatokról van szó; a megnevezett tulajdonnévhez a századfordulós modernség teoretikusai által kevésbé becsült írásmód tartozik, amely nem annyira a legendához, mint inkább a szociologikus átvilágításhoz rendelhető. Kóbor Tamás ugyan tekintélyes, Krúdy¹³ és Márai¹⁴ által (joggal) becsült szerkesztő, újságíró, s a magyar modernitásba betagozható naturalizmushoz közeli prózai epika szerzője, Krúdy regényírása számára azonban inkább az általa favorizált tematika, a várossá levés átvilágítása jelenthetett kapcsolódási pontot. Talán evvel magyarázható Krúdy finom elhatárolódása: a fölöslegesnek tetsző ismétlések elkerülésére hivatkozva a más legendák,

mesemondások regénybe fűzése tetszhet célnak. Ám az ismétléseknek az a fajtája, amely saját, korábbi történetei újramondásával, összefűzésével, ezen keresztül kontextusba illesztésével jellemezhető, egy más típusú ismétlődés regénnyé szerveződésekor játszhat meghatározó szerepet. Annál is inkább, mert a Kóbor Tamás tematizálta (nagy)városi irodalom óhatatlanul a naturalista esztétikai elveket fölhasználva térképezi föl, rendszerezi még a mesemondás és a legenda jelenségeit is, Krúdyt viszont a történetmondás más okokból kifolyólag érdekli, egyáltalában: a történetmondás lehetőségessége az egymásra halmozott és részint befejezetlenül maradó epizódok zsúfoltságával bizonytalanít el. Továbbá: a téridős szerkezet¹⁵ látszólagos fölmutathatósága és könnyedén megnevezhetősége valójában ott és akkor válik/válhat kétségessé, de legalábbis többértelművé,¹⁶ ahol és amikor a narrátori pozícióban elmozdulás történik; és egyrészt problematikussá lesz, ki szemlélődik, azaz kinek a tekintete pásztázza végig (és végigpásztázza-e) a szűkre szabott teret, illetőleg kinek az időszámítása szerint számítódik az idő, másrészt – ezzel összefüggésben – ki szavatol az információk hitelességéért, a tévedések és tévesztések egymásutánjának labirintusában kinek a kezében van (s kézben van-e) az Ariadné-fonál.

Elismerve a Krúdy-szakirodalom erőfeszítéseit a kései Krúdy-művek rétegzettsége föltárás kísérleteinek tárgyában, talán az olyan megrögzítő meghatározásoktól, mint a reflektálatlanul tételezett „időtlenység”, „bizarr”, „álomszerű”,¹⁷ megtartóztathatjuk magunkat, és sokkal inkább annak az ellenregény változatnak kronotopikus jellemzőiről volna érdemes töprengeni, amely a *Boldogult úrfikoromban* motívikus szerkezetében (a motívumok egymáshoz viszonyított, téridőbeli kiterjedést vagy éppen ellenkezőleg: összehúzódotást jelző megneveződéseiben) éppen úgy föltárható, mint az elbeszélői helyzetek változtatásában. Illetőleg: a prolóógus funkcióját betöltő bevezetés látszólagosan távolról közelítő, az eseményeket nem csupán előlegezni, sejtetni látszó, hanem a téridős viszonyrendszert fölvázolni engedő leírásában. Amely azonban az elbeszélésnek iteratív sajátosságaira igyekszik fölhívni a figyelmet. Továbbá: a *Végyszó* meglepő fordulataiban, amely részint retrospektíve értelmezi át a történések egyik vonulatát, s ezzel az újraolvasás feladatát tűzi ki az olvasó elé, aki a *Végyszó* „pillanatáig” gyanútlanul kísérte végig a *Bécs városa* vendéglőben¹⁸ zajló eseményeket. A *Végyszó* ismeretében átíródik az előzmény, és nem pusztán az események kiismerhetetlensége dokumentálódik, hanem egy esemény többféle továbbgondolhatósága is. Kis túlzással egy esemény (vagy általában az események) rögzíthetlenségéről lehetne beszélni. Arról pontosabban, hogy önmagában a látható, közvetlenül tudomásul vehető esemény indítékait és célzatait nem bizonyosan a lineáris történetvezetés (formállogikai) szabályai szerint kell/lehet kikövetkeztetni. Minden eseményben ott a meglepetésszerűség lehetősége. A Krúdy-szakirodalomban föl-fölbukkan a *Boldogult úrfikoromban* olyan minősítése, hogy „a párbeszéd-

dekben kibontakoztatott emlékezés itt monumentálisra nő s át- meg átszövi a kocsmában zajló eseményt”.¹⁹ Ezzel jórészt ellentétben korábban Szauder József Krúdy „hős”-felfogását rajzolja föl, jó érzékkel nem közelítve a századfordulós modernség megosztott, széteső, elbizonytalanodó szubjektum-értelmezéséhez, sokkal inkább a narráció egy lényegi elemének a tudatos és tudattalan között kilengő jellegzetességei mentén mutatja be. Szauder Krúdy-hős-magyarázata már csak azért is termékeny lehet, mert úgy tetszik, a kalandnak azt a jelentését alkalmazza Krúdyra és a Krúdy-alakváltozatokra, amely Márai Sándor kalandfelfogását látszik követni (kétséges persze, milyen fokú tudatossággal):

A Krúdy-hős végzete, fejlődésének akadályja a saját múltja, ami formulákban, gesztusokban, változhatatlan magatartásban kristályosodott ki. De hiába kérdezzük a múltbeli történés után [...]. Krúdy emberalakjai csak emlékeznek valamilyen életre, amit azonban akkor, a múltban nem ők maguk alakítottak, akaratauk céltudatos érvényesítésével, hanem a véletlen, a szeszély, a kaland s a történés sodrába való belenyugvásuk. Kívülről szemléltek önnön életüket, legfeljebb bőrük felületén észlelték azt, s azonnal azokba a tárgyakra objektiválták, amelyeknek egykori „élete”, elkészülésük, véglegessé válásuk folyamata lezárult ugyan, de azalatt olyan emberi mozzanatokkal is megtelt, melyek rokon értelműek a véletlen, a kaland, a szeszély jelentésével.²⁰

Talán nem egészen hiábavaló Szauder eszmefuttatására ráolvasnunk a kalandregényből kiolvasható kalandidőt, amely olyan időtípusként jelenik meg, amely teljesen függetlenedik a mind pszichológiailag, mind történetileg megragadható időtől, és semmiféle impulzus nem árad belőle sem egy belső, sem egy külső társadalmi elmozdulás ösztönzésére. Ennek a típusú kalandregénynek a neutrális idő²¹ felelne meg, amely éppen úgy elvont, mint amennyire elvonatkoztatott tere is.²² S bár Krúdynál a kalandok (legfőleg) „belsőleg” megélték, mind az idő, mind a tér „megjelenítése” (regényünk esetében) szinte a klasszikus dráma elvárásainak tesz eleget, az első két fejezetet leszámítva, a színhely: egy sörözőből a kocsmabelső; az idő szűken szabva egy nap, ámde – éppen nem ellentétben a klasszikus dráma színpadi téridejével – a kocsmabelső csupán *valóságos* színhely, amelyből számos (képzeti) út vezet a szereplők fikcionálta sokféle (lehetséges) világba; a szűkre szabott egy napba mint „tartam”-ba pedig beleértendő a kozmikus(?) időszámítás, amely az egy napot szimbolikusan értve, a lehetséges világok lehetséges idejével teszi analóggá. Másképpen elgondolva: egy, ki tudja, mikor elkezdett történés történeté alakulásának menetét kísérhetjük nyomon, ám egy olyan történését, amely a történelem előtti időben kezdődött, és amely csupán látszólag fejeződik be a meglepő regénybeli, jóllehet kevésbé „regényes” fordulattal, amely így új történet kezdetét ígéri. Még mindig ezt a gondolatot variálva: a (valóságos?) előidő valójában a Monarchia, I. Ferenc József uralkodásának korszaka, a jelen kettévált, az emlékezések, felidéződések,

megidézések során jelenvalóvá lesz a múlt, amely éppen megidézetttségénél fogva „fikcionált” (hiszen megjelenési formája a/egy történet, nem feltétlenül, bár többször anekdota/adoma); ugyanakkor a korszakküszöbre érés tudatosulása önértelmezési stratégiákat hív elő, ezek viszont az elleplezések, a másról beszélés alakzataiban kapnak formát, az önértelmezés: rejtőzési forma. A narrátori pozíciókról még később lesz szó, itt egyelőre csak annyit: a narrátor(ok) asszisztál(nak) mind a felidézéshez, mind az elleplezéshez. Feltűnő, mennyi a zárójeles betoldás, kiegészítés, magyarázat, múltértelmezés, jövőbe vetítődés, a történetek megakasztását szolgáló, „írásjelileg” jelzett közbevetés.²³ És ezt a gondolatot mintegy (ideiglenesen) lezárva: az „idősíkok” egymásra vetülését, térszerűvé válását már több ízben szemrevételezte a Krúdy-szakirodalom, az időhatározószók fungálásáról sem feledkeztek meg a művet magyarázók.²⁴ S talán az sem merült feledésbe, hogy a megidézett/fikcionált múlt élesebb kontúrokat kap (azaz eseményesebb), mint a történettelen jelen. Az viszont hangsúlyozandó, hogy a látszólagos eseménytelenségbe „bele van hallgatva” még a nemzeti történelem is, a regény eseménysorozatát a történelmi változások indítják meg, valamint a szűkebb térre szorítottság mintegy allegorizáló funkcióval rendelkezik. A narrátori (és talán az olvasói) nézőpontból szemlélve a téridős szerkezet megjelenése megosztott horizontokat vázol föl; a szereplői szólamok tanúsítják, hogy a kocsmába térők éppen nem nyereségként, hanem a legjobb esetben is kiegyenlítődésként, belenyugvásként, meghatározottságként élik meg létük terének és idejének „allegorikussá” válását, illetőleg anekdotába fordulását. S ami ezzel együtt jár: megfosztódásukat saját történetüktől, hogy e saját történet helyébe egy fölöttébb bizonytalan, illúziókba átmentett, nemegyszer csupán a töredékesség eljutó esemény, esetleg annak utólagos értelmezése lépjen.

A szereplői-narrátori elbizonytalanodás első ízben a cím értelmezésekor érzékelhető. Ugyanis egyes szám első személyre lehetne innen következtetni, függetlenül attól, hogy névvel meg nem nevezve és mindenekelőtt a zárójeles passzusokban, tehát a szövegből szinte kilépve lesz megragadhatóvá szólama. Így aligha mondható megbízható információnak a cím,²⁵ még akkor sem, ha önmagában akár hapax legomenonként is elfogadható volna; a játékos, egyszerre kissé elégikus és kissé ironikus jelzős szerkezet egy csak körülbelül fölismerhető időpontot tart szükségesnek bejelenteni. Ám azáltal, hogy különféle alakban ismétlődik a műben, ismét többfelé irányíthat el. Először is kitetszik, hogy korántsem elbeszélői (netán szerzői?) szituáltság jelzése, hanem más-más szereplők természetesként elgondolt életperiódusa. Hogy ezek az évek (évtizedek?) egybeesnek-e az ifjúkorral, azaz a boldogult úrfikor része-e az emberi életnek, vagy csupán egy bizonyos embercsoport éli meg, erre vonatkozólag egymással ellentétes értesüléseket kapunk. A gondnokság alá helyezett Kriptai úr („amely körülmény bizonyos tekintélyt kölcsönzött

neki”, a zárójel ezúttal az enyém!) „régimódiisan szabott (mint mondogatta) »boldogult úrfikoromban« való kabátjaiban egyetlen fillér sem akadt hónapokon keresztül”: a szereplői tudaton kívülre pozicionált elbeszélésbe hirtelen ékelődik be a szereplői megszólalás – annyira csupán, hogy megismételje a címnek mástól származtatható időjelölését. Kriptai úr részéről ez az egykor-volttól történő elhatárolódás látszólagos, hiszen a tárgyi világ – ebben az esetben a kabátok – révén összekapcsolódik az, ami elmúltnak tételeződik (a *boldogult* szó szerinti értelmében lezárulás, innen az említett elégikus színeződés, ironikus értelmében azonban a lezárulás bizonytalansága, hiszen a kabátok tanúsítják az egykor-voltnak csupán részleges elmúltát).

A következő részletben az elbeszélő átadja az elbeszélés fonalát Pista úrnak, ám jelenlétét zárójeleivel, közbevetésével teszi félreérthetlenné, s azáltal az egyes szám első meg az egyes szám harmadik személyű történetmondás váltogatására kerül sor. Akár az előbbi esetben, itt is nyitott marad: ki teszi ki az idézőjelet a boldogult úrfikor „köré”, vajon a címre utalnak-e a szereplők, s ezáltal egykori közös idejüket élik vissza, értelmezik, idézik meg, helyezik az emlékezés gondolatiságába e periódust, vagy éppen az elbeszélőtől kölcsönzött szerkezet következetes ismétlése a különféle helyekről egy hely felé tartó elbeszélés megalapozásául szolgálna. Ám a zárójeles megjegyzés indítása, a feltételes módba helyeződés sugallná, hogy sem a szereplő(k) nincs(enek) teljesen tisztában azzal, mi vele/velük az elbeszélő szándéka, de az elbeszélő sem egészen magabiztos irányítója a szereplők ugyancsak kavarogó emlékidézésének:

– Ha „boldogult úrfikomra” gondolok (mintha ez a kifejezés e társaságban a magyar históriának a legszebb lapjait jelentené, amely lapokra aranybetűkkel van felírva mindazoknak a neve, akik ebben a korban szerencsések voltak élhetni), ha „boldogult úrfikoromra” gondolok – ismertette az Elnök némi merengő hangrezgéssel –, emlékeimben azt kell látnom, hogy a legszebb volt az élet, amikor karcsú, hétdecis butéliákból, körülbelül egy decit tartalmazó sima, egyszerű poharakból iddogáltuk borainkat.

Az „Andrássy úti trafikos” anekdotájában szintén felbukkan, csakhogy önnön szituáltságát a máséhoz mérve, egy másik szereplőn, Placon ironizálva: „szerencsére még nem dugta nyakába a szalvétát, hogy a kamrában levő szafaládéfüzérek is előcsalogassa a kocsmárosnétól, mert én láttam őt »boldogult úrfikorában« a Duna-parton, a Braun-féle vendéglőben...” – majd amire visszautal, illetőleg ami felé előretal Plac információja, összefüggésszerűen a térnek a névből az egykori megjelenítettségig ívelő (ismét elbeszélői közbeiktatásokkal tarkított) beszédével, részint a neki tulajdonított idő személyessé válásával:

– Az „egész világon” ilyenkor csapolnak – mondta most Plac odakünn a söntésben, éppen olyan egykedvűséget színlelvén, mint a Király a puffogó hangokra. – Az egész világon – ismételte nyomatékkal Plac. – „Boldogult úrfikoromban” megbüntették Bécsben azt a „restoratórt”, aki nem csapolt, amikor a Szent István-toronyban delet harangoztak.

A *Bécs városához* címzett vendéglő és az emlékezésben testet öltő Bécs városa között nemcsak lehetséges, hanem természetes is az átjárás, miképpen a térré vált idő meg az idővé váló tér, miként az elbeszélői meg a szereplői szólam között (Az *egész világon* a Plac-mondaton belül előbb idézőjelben áll, majd az ismétléskor idézőjel nélkül, jóllehet mindkét alkalommal az elbeszélői közreműködés révén történik a megnyilatkozás.) Plac újabb „ábrándozásá”-ban már a boldogult úrfikoromban elejéről és végéről is elkerül az idézőjel; s mivel a sokat, bár korántsem mindent tudó narrátor minősíti, mint korábban, „lekottázván” a megnyilatkozások modalitását, Plac szölamát egyben a hihető és a kevésbé hihető között helyezi el, tág teret engedvén az olvasói értelmezésnek, miszerint az „ábrándozás” milyen mértékben tartható referenciálisnak. Plac ábrándozásai ugyanis csak csekély mértékben fedik a róla szólók információit.

És aztán egy mellényt is veszek a Lovagnak, ha üzletileg rendbe jövök – folytatta ábrándozását Plac. – Csak a biliárdmarkőröknek van zöld posztómellényük. Én boldogult úrfikoromban mindennap friss fehér mellényt vettem ki a szekrényből...²⁶

Egyben ebben a citátumban önmagára vonatkozó jelölést idéz a regénycím megismétlésével, s talán ez lehet az oka annak, hogy lekopik az idézőjel, a visszautalás így markánsabb, a regény több kerete közül az egyik, az egyik leglényegesebb, amely keretei közé zárja a téridőt, anélkül, hogy véglegesítené. Hiszen a szereplők sorsa nem végződik be, nem dől el, mikorra beesteledik. Jóllehet az újrakezdődésre nincsen közvetlen utalás, sőt: a regény utolsó mondata (visszautalva a regénykezdet egyik mozzanatára) mintegy határhelyzetben láttatja az eseményeket megindító, majd (feltehetőleg ideiglenes jelleggel) lezáró szereplőt, Kacskovics urat. Ilyen értelemben a kezdés egy motívuma (Kacskovics álmatlansága, alvaskísérletei) Kacskovics álomba térésével akár megnyugtatólag jelezhetné a valahonnan valahová eljutás „történet”-ét, az *egész-szé* alakulást, hiszen a kezdet és a vég közé sokrétű, időben is tagozódó „világ” szerveződik. A feloldódás irányába törekvés – ilyen értelemben – a történetmondást elbeszélés-„technikailag” a hagyományos próza felé tereli, illetőleg terelhetné, ha ezt a keretet nem keresztezné a többi; azaz nem többször újrakezdődő történettel lenne dolgunk. Ugyanis a Kacskovics úr társaságában a söröző másik szobájában ülő-figyelő két szereplő szintén (bár másképpen) ott található a kezdet és a vég között, csak-hogy az ő kezdetük térben távolabbra, időben pedig részint konkrétabbra, részint rétegzettebb viszonyok közé helyeződik el (s itt hangsúlyosan esik szó

a beszélő nevű Podolini Lajos és Vilmosi Vilma észak-magyarországiságáról, „felvidéki”-ségéről, amely a történelem beleszólása következtében létalapját veszítette, eleve lezárt egy életszakaszt); s az újat tervezve keresésre kényszerített létforma körvonalazódik, hogy megakasztó és előrevetítő tényezőként Locsárek, a finánc sorsfordulatában előlegeződjék a honvesztés-hontalálás szó szerint és allegorikusan érthető létváltása. Csakhogy ez a térben távolabbra helyeződött kezdet a mű végére közelre helyeződött újrakezdésre(?) vált át, miközben a két fiatal történelem előtti periódusa immár Podolini Lajos nevében rögződik csupán, aligha oly értelmű feloldásként, mint a cselekmény iniciátoráról szólva, inkább a szünni nem akaró/tudó hiányérzet tartósításaként (bár ide Locsárek sorsfordulata látszik utalni az olvasót). Ez lenne a regény másik/második kerete, amelynek határai a regényteret tekintve csak részben, az elbeszélő s az elbeszélő időre gondolva alig-alig fedik az első keretet. – Még egy, inkább közvetítő-kiegészítő megjegyzés kívánkozik ide. A regény téridejét emlegetve a történelmi és a képzeleti, emlékező/emlékeztető idő problémájába ütközünk, amely (természetesen) „időnként”, azaz gyakran térré válik. A regény nyitánya, az első fejezet egységként olvasható első hat bekezdése részint az elbeszélői szerepek és perspektíva váltásának jeleit mutatja föl, másfelől a többszörös múlt idővel alapozza meg a történetmondás/-mondódás rétegzettségét, részint pedig az ismétlődést, szekvenciák változatként való újra-előfordulásait mintegy a történetmondás jellegzetességeként igyekszik elfogadtatni. A regényt bevezető mondat egy külső narrátor létét tételezteti, aki a hatodik bekezdésben megint jelzi jelenlétét, újra az emlékezetbe idézve a teret, amely a regény terjedelméhez képest a szokványosnál valamivel hosszabb fölvezetésben kulcsszerephez jut. Az epikus praeteritummal indított eseménysorozat lehetősége a regény első mondata után elakad, mivel a továbbiakban „Egy középkorú úriember” belső monológját halljuk, az emlékezés múlt idejét, amelyben a személyes és a „történelmi” idő egybemosódik: „Az én időmben...” = „De Ferenc József volt a király...” Ez az egység meglehetősen bővelkedik a térre és az időre vonatkozó helyzetrögzítésekben: pesti, Pest környéki, a Vágból jött, Duna, Duna-part, Északról, idegenségből, messziségből, margitszigeti part, Újpestre... Illetőleg: téli délután, feketedő füsttel kevert alkonyatban, éjszakára. Arról nem is szólva, hogy a belső monológot indító: „Az én időmben a varjak az újpesti szigeten laktak” nyomán körvonalazódik a varjak-jégtáblák vándorlása időben és térben, a Vágtól Ferenc József korszakáig, megidézve a hajdani Rend periódusát. Ami viszont Ferenc Józsefnek tulajdoníthat, hogy „még a varjúcsapatoknak is rendet kellett tartani”, illetőleg: „és a jégtábláknak is ezredékbe kellett sorakozni”, végül: „De Ferenc József volt a király, és a varjaknak, jégtábláknak kijelölte a maguk kaszányját.” Hogy a belső monológot záró bekezdés első mondatában az összegzés is megtörténjék: „Így volt Pesten.” Több tényezőre szeretnék figyelmeztetni. Következésképpen mindenekelőtt

a „megszemélyesítés” és a helyettesítés jelentőségére, amely aztán az egész regény előadását és szemléletét meghatározza. Valamint a sejtetésnek/előrevetítésnek már korábban emlegetett módjára, az odavetett és lényegtelennek tetsző információ („Kend is a Vágból jött, földi?”) valójában egy drámai történelmi okokra visszavezethető helyváltoztatásra céloz. Az antropomorfizálás (jégtábláról volt szó) az első megközelítésben groteszk látásmódból lenne eredeztethető, emberi cselekvésforma torzulásáról (kicsinyítéséről például), a látvány és az emlékezés szembesítését követő, a belső monológban elrendeződő számadásról volna érdemes beszélni. Ám ez csupán a jelentéslehetőségek közül a leginkább kézenfekvő. A középkorú úriember magánszólalmában bekezdésekbe, egymásra utaló, egymást idéző, egymást variáló passzusokba foglalódik a regény lehetséges térideje; ugyanakkor a kortárs olvasó számára könnyen „érthető” (bár nem kevésbé összetett) „referenciák” az „utókor” olvasója előtt jórészt fedve maradnak, és csupán az ismétlések, variációk, előre- és visszautalások rendszerében kaphatják meg azt a helyet, amely egyáltalában lehetővé teszi az értelmezést.

Így például: az északról errefelé vetődő varjúk és jégtáblák után nemcsak egy északi „nevű” fiatalember tűnik föl (Podolini Lajos), hanem Vilmosi Vilma is az egymásra torló jégtáblán érkezik meg a Margitszigetre. Ami pedig Vilmosi Vilma jégtábla-utazását/-kalandját illeti, teljesen természetes, hogy Podolini Lajos kommentárja az, amely rendet tesz a látvány okozta zűrzavarban: „Kiment a Duna jegéről a partra, mintha csak a Poprádon ment volna át.” Ily módon múlt idő és jelen idő, közeli és távolba vesző, személyes múlt és személyes jelen, egykori és jelenlegi tapasztalat másolódik egymásra, szinte azonosítódik. Hiszen Podolini és Vilmosi Vilma még nem lépett ki a múlt időből és a személyessé élt múltból, viszont a konkrét teret és időt tekintve már másutt vannak, az életszakasz lezárultával egy új szakasz elején, szinte két „világ” határán, a már nem és a még nem között az ismétlődések labirintusában bolyonganak. Megkísérik újra „berendezni” e lezárult korszak tárgyi környezetét, felidézni, megnevezni ételeit, ízeit, szokásait, sőt: illemtanát, s ami még lényegesebbnek tetszik, megjeleníteni reprezentánsait. Ugyanakkor a külső szemlélő előtt még a bőbeszédű bemutatások után is, éppen a jelen lényegi viszonyaira vonatkoztatva, marad valami földérintetlen:

– Most már napok óta van szerencsém ismerni magukat, de még mindig nem sikerült megtudnom, hogy voltaképpen miféle összeköttetésben is vannak egymással. Jegyesek, rokonok vagy jó ismerősök, akik nem hagyják el egymást az idegen városban?

S hogy a határozott kérdésre kitérő válasz érkezik, majd Vilmosi Vilma eltereli a beszélgetés irányát, voltaképpen kettejük históriája megalapozódik, a tudakozódásra valamikor megnyugtató felelet kívánczik. Egyelőre azonban a középkorú úriember „nyelvjátéka” érvényesül. Nem tűrhetvén a ki-

zökkenést a maga nyelvkörnyezetéből, még a mellébeszélést is a maga nyelvi világába fordítja át. S ezúttal nem az minősíthető perdöntően lényegesnek, hogy az anekdotikus novella töredékével, csupán csattanójával él, hanem a történelmi és a kalendáriumi idő egybefogásával erősítvén azt a téridős szerkezetet (az időbeli elhelyezkedés térbeliségét, valamint a téridős meghatározottság időbeli kijelölését), amely „az én időmben” gondolat- és emlékezőkörébe illeszti a mégoly idegen mozzanatokot is. Az első fejezet csattanójával ekképpen fogalmazódik meg a történelmi, a történelem (és e történet) előtti idő, amely éppen térbeli csonkulásával figyelmeztet a változásra: „Ferenc József intézkedett a Márton-napról – felelt a középkorú úriember. – A pozsonyi zsidók legszebb libájukat vitték őfelségének ajándékba.”²⁷

Podolini Lajos és Vilmosi Vilma története Kacs Kovics közreműködésével fejeződik be, illetőleg Kacs Kovics bontja le a befejezés, a boldog vég előtt esetleg felmagasodó gátakat. A maga által föltett kérdésre így részben maga válaszol, bár a fiatalok előtörténete nélkül ez aligha volna lehetséges. A néhány napos együttlét fölkelte a középkorú úriember gyanúját, *rendszerete elrendezné* a számára a *rendszerbe* nem illőt. Másfelől a két fiatal a küszöbszituációban szintén utólag tud meg legalább egy nagyon fontos jellemzőt Kacs Kovics úrról (azt nevezetesen, hogy örököse annak a háznak, amelyben a *Bécs városa* söröző található, így a bérbeadás jogával *rendelkezik*). Mindezek az „ismeretlenek” a befejező két lapon válnak ismertté, következik be a hivatalosan szentesített egymásra találás, míg „a »Bécs városá«-nál töltött mulatós nap után” megjelenő hirdetés tisztázza a sejtett helyzetet. A bizonyosságok azonban nem mindenki számára bírnak előtörténettel, s a bizonyosságok rögzülését követőleg látszólag bekereteződik a fiatalok története. Kacs Kovics kíváncsiságára kielégül, a fiatalok helykeresése mintha valóban a boldog véghez érkezne. Csakhogy ennyi sejtetés, előrevetítődés, múltba tekintés, megidézés, megidéződés, múltbresztés és jövőbe tekintés után nem teljesen indokolatlan arra figyelmeztetni, nincs egészen kizárva, hogy nem új történet, hanem a régi történetnek ismétlődése kezdődik, a söröző egykori gazdáinak, Vájszéknak sorsa Podolini Lajos és Vilmosi Vilma életével, sörözői tevékenységével folytatódik, a körülmények nem változnak (hiszen nem pusztán a söröző berendezéseit, hanem alkalmazottait is átveszik). A személycseré messze nem bizonyosan sorscsere; a történelmi fordulat megkövetelte pálya-kiigazítás új életszakaszba lépés, de korántsem teljes átszabása a történetnek. Csak Kacs Kovics érezhet (legalábbis egy ideig) nyugalmat. A záró bekezdés enigmatikussága részint azt látszik sugallni, hogy a keret nem „zár” tökéletesen, részint azt, hogy a fiatalok előtt még számos rejtély meredezik, így a történet folytatódik, és e folytatódás mikéntjét aligha lehetőséges megjósolni: „...Hosszú idő óta nem volt oly kedvére való éjszakája Kacs Kovics úrnak. Az összeboronált fiatalok legalábbis annyi sokszor kopog-

tattak ajtóján, mint az apósnál szokás, hogy még egyet-mást megtudjanak a jövőre nézve. Kacs Kovics úr jóízű horkolással felelt.”

Még mindig a keret, ezúttal egy másik perspektívából, a szerepek fölcserélődéséből. Ugyanis – emlékeztetek rá – az első fejezetben Kacs Kovics kérdez, s kap enigmatikus feleletet, a záró mondatban az összeboronált fiatalok lennének kíváncsiak, de Kacs Kovics úrtól nem kapnak választ. Az előre és a visszautalás a szerepcserén kívül tanúbizonyosságul szolgál a szerepek (és magatartásformák) rögzíthetetlenségére, és egyáltalában: a szó szerinti értelemben veendő elbizonytalanodott egzisztencia állandósuló bizonyosság-hiányára. Az előbbi, a szerepcserén fáradozó sörözőtulajdonosok helyébe lépő, szerepcserére kényszerülő fiatalok végignézik, végighallgatják, végigélik a „mulatságos nap” eseménytörténetét, olykor – s ez nem mellékes – az ő reflexióik értelmezik a másik szobában elhangzottakat, történeteket, ami egyben úgy is magyarázható, hogy bekapcsolódnak a narrációba, szemlélőből narrátorrá, passzív szereplőből aktánssá válnak. Ennek következtében jóval többet vesznek észre az elhangzottak mögöttes jelentéséből, a nem verbális kommunikáció megfejtésre váró jelentésségéből, mint a szintén olykor narrátorra előlépő középkorú úriember, aki jórészt ismeri a sörözőbe térőket; s ez ismeretek magabiztossága tereli el figyelmét Vájszék készülő akciójáról (amelyet aztán egy német nyelvű lap hirdetéséből tud meg). Ám az eseményekbe való beleérzés, behelyezkedés képessége sem óvja meg a fiatalokat attól a veszélytől, amit az ismeretlen tér rejteget. Választásukat a kényszerűség szülte; a sejtetésre érzékeny Vilmosi Vilma és a mellé zárkózó Podolini Lajos a bizonytalanba vág bele, miközben a regényolvasó a házasággal befejeződő regényt nem csekély elégedettséggel teheti félre. Az óvatosan és derűsen fogalmazott utolsó mondatok első olvasáskor nem hatnak fenyegetőleg. Ám újraolvasáskor, az ismétlődésekre nyitottabban, aligha szabadulhatunk meg a gyanútól, hogy a boldog vég legföljebb ideiglenesen boldog vég, a történet újabb, de nem bizonyosan új szakaszába lép, még az is lehet, hogy előlről kezdődik a Vájszék tevékenységi körét átvevőknek a Vájszékét megismétlő historiája. Annyit bizonyára megkockáztathatok, hogy a jövő iránti kétség nem jogosít föl arra, hogy az összeboronált fiatalok egzisztenciájának biztosítottságában higgyünk. Viszont az esetleges ismétlődés során az értelmezések többféleségébe ütközhetünk. Mint ahogy Vájszék „pályája” sem egyértelműen sikeresnek, sem egyértelműen sikertelennek nem minősíthető, visszavonulásuk sem a megérdemelt nyugalom, sem a kudarcos, megfáradt élet címszava alá nem sorolható (legalábbis teljes bizonyossággal nem). Ilyképpen a Vájszék helyére, sörözőjébe lépő fiatalok öröklik a külső körülményeket, a személyi feltételeket, a söröző téridős viszonyait, sőt: Vájszékhez hasonlóan kívülről érkeztek ide. Ám nem tudható, nem sejthető, mennyire tudják (és tudják-e egyáltalában?) új vagy legalább újabb tartalom-

mal(?), gondolatisággal(?) megtölteni a létnek azt a helyét, amelyet a *Bécs városa* söröző mint allegorikus színtér jelent.

S itt, ezen a ponton – bár szerkezetileg az előbbiekkal egyenértékű keretként nemigen nevezhető – a közeli és a távoli, a külső és a helyi, a múltbeli és a jelenkori egy, nemcsak megnevesített, de névben is élő, egymást újraíró változatára szükséges utalnunk. A *Bécs városa* söröző és Bécs (mint Ferenc József király székhelye) összefüggésére. Illetve a sörözőnek és azoknak az utalásoknak egymásra vonatkozathatóságára, amelyek előtérbe állítják, emlékezetbe idézik a hajdani birodalmi székvárost. A *Bécs városa* megnevezés valamennyi előfordulásakor idézőjelek közé helyeződik, és a vendéglőst minden bizonnyal múltjára emlékezteti, schwechati éveire; ez a múlt aztán a schwechati Lager-Bier „materialitásában” van jelen a Bécs városáról elnevezett sörözőben. Ami azonban e téren még jelentősebbnek tűnik: a sörözőben nemcsak Ferenc József idejére, személyére, viszonyaira utalnak a szereplők, hanem maga Bécs is megidéződik, méghozzá a lehető legkülönbélebb alakzatok révén. Így jön létre az említett „keretek”-en belül, ám azokat némileg módosítva egy újabb: a térnek meg az időnek egy az eddigi változatokkal csak részben egybevágó összefüggés-lehetősége bukik ki, ezúttal megerősítve az elnevezésekből adódó hasonlóságokkal. Ugyanis a *Bécs városa* idézőjele megkülönböztetésre szolgál, a hely és az idő megtapasztalását könnyíti meg, aki belép a *Bécs városa* sörözőbe, az elnevezés konnotációit is tudatosítja. Legalábbis erre látszanak utalni a vissza-visszatérő célzások hajdanvolt történésekre, figurákra. Egy többszörös zárójellel ellátott passzus emígy szól: „(Az Elnök azonban most az egyszer tévedett, de véleményében nem ingott meg végleg, abban a felfogásban (olvasóim megnyugtatóására), hogy minden borbélylegény Bécsből származik.)” A császári főváros beleértése, történetbe kerülése ugyan az elbeszélő zárójeles megjegyzésében kerül elő, amelybe újabb zárójeles megjegyzés (az íróé?) ékelődik, ám fennmarad a narrációs közvetítettség, az Elnök magabiztos véleménye meg a két tér összejátszhatósága két síkot vetít egymásra. Következő idézetünk több találgatásra adhat alkalmat. Ugyanis a söröző asztaltársaságának monológjai többnyire személyes, kulináris, társasági emlékek felidéződései, amelyek a századfordulós történetekre rájátszva az álom meg a valóság között kilengő elbeszélői fantázia „alkotásai”. Ekképpen sosem lehetünk bizonyosak afelől, mennyire „megszerkesztettek”, átírtak ezek az emlékek, mennyire ürügyek csupán egy léthelyzet, létforma mesélői dokumentálására. „Külföldön jártamban láttam egyszer a bécsi Rotschildot, aki feketekávéjához egy pohár »gipszhüblert« rendelt. Persze, az egész üveget felírták a számlában, mint ezt később a pofaszakállas főpincértől titoktartás mellett megtudtam. De hát ez a bécsi Rotschild volt...” (S a magam zárójeles megjegyzése: nincs kizárva, hogy ez a külföld: Bécs, nemigen szoktak Krúdy-figurák messzebb jutni, a főpincér pofaszakállja a Ferenc József meghonosította szakállviseletet „idézi”. Az azon-

ban mindenképpen ebbe a körbe vág, hogy az eset a bécsi Rotschilddal történik meg. A jelentéktelen mozzanatoknak a Rotschild-történetbe illesztése a kisszerű szereplői aspektusra figyelmeztet, a művet szervező elbeszélő iróniájára nem kevésbé.)

Bécs-szempontról továbbolvasva, a borbély önigazolása teremti meg a Bécs–Budapest viszonyrendszert, részint rájátszva a más Krúdy-regényekben főszerephez jutó *Szemere* (Miklós) bécsi–budapesti érdekelttségére, részint önnön szituáltságát helyezve el egy eddig figyelembe nem vett értékrendszerben: („A híres Frohner Bécsben szállodás volt, versenyistállót tartott, a legjobb »telivéranyagot« válogatta össze, de lóversenytippek dolgában mégis többet tudott nála a szőke Vili, a bodros fodrászlegény, aki fütyörészve járt fel s alá a Frohner szálloda emeletén, mert ő tudta, hogy Frohnerné önagysága mely versenylovakra küldött pénzt fodrászával a délutáni versenyekre.”) A grammatikai múlt rálátása önnön jelen idejére az említett önigazolást ágyazza be a „történeti” anyagba, így a saját történet többdimenziós voltát sugallja. Ugyanakkor az élővé tett bécsi emlék időszerűségét szavatolja, s ezáltal a sűrűzői „hatalmi” viszonyok átrendezésére jelenti be igényét.

A portás anekdotikus-nosztalgikus emlékezése Plac hasonló (és már a boldogult úrfikorok változatait megidéző) passzusára reagál. Ott említődött az idézőjeles és idézőjel nélküli *Az egész világon* kitétel, amely fokozatosan Bécs, a portás előadásában *Wien* szinonimájává lesz. Ezen keresztül kapjuk meg az emlékekből kibukó bécsi anekdotákat, amelyek hossz- és keresztmetszetei az egykor volt birodalmi létnek; a császári háztól a polgárokig hierarchikus tagolódásban elevenül meg a bécsi élet, amely „sík”-ban kiegyenlítődik, s zavaró elemként pusztán a magyar miniszterek akadékoskodása aposztrofáltatik. Ez a világmodell erősen emlékeztet az újabb lengyel Galícia-regényekére, amelyekbe belefoglaltatik a hajdani „rend”, sőt, az a mitologikus látás és értelmezés, amely megjeleníti ezt a „világ”-rendet:

Wienben senkinek se jut az eszébe, hogy csodálkozzon a friss csapoláson, már csak azért sem, mert minden „bécsi gyerek” tudja, hogy őfelségének, a császárnak, Franz Josefnek is ugyanakkor csapolnak egy félhektós hordócskával abban a kisvendéglőben, amelyet a császár „tart fenn” a maga személyes használatára. Csak vasárnap szabad ebben a vendéglőben a bécsi polgárságot is kiszorgálni, mert vasárnap amúgy sincs a császár a Burgban, hogy az irodában felfigyeljen, amikor a vendéglőben csapolnak [...] még maga a császár őfelségének édesanyja, nagynénje, sógornője is mindig megrakja a kislutriban a számokat, ha valamit álmodnak. Mária Jozefa hercegnő egyszer száz forintot nyert egy ambójával, persze, mert ezek a dámák nemcsak hatoskákat küldenek a lutrisboltba, ha valami nagyon jó álmuk volt, hanem egy huszonöt krajcárost is megreszkíroznak. [...] Hagyjátok meg a császárnak legalább azt a fertályórácskát, amikor íróasztalánál csupán egy szalvétán a zöld posztó felett elfogyaszthatja „gábliját”, „gábelfrüstökét”, pohár sörét, tormás kolbászát, ami a legszegényebb „bécsi gyerekek” is dukál, ha az István toronyban delet üt az óra.

Aligha kell bővebben érvelnem amellett, miként látja rá az emlékidéző a múltat a gábelfrüstüköző, söröző társaságra, amelyben egyfelől nem kevésbé érvényesül a „hierarchia”, másfelől a téri egybeesés a hasonlóképpen idővé, időponttá válásra utal. Az emlegetett Stephansdom tornya, toronyórájával, harangszavával a *Bécs városa* társasága számára a Teréz-templom közeli létével igazolódik; így a maguk történései meg a császári házé több – lényegi – ponton függnék össze. Nem is szólva arról, hogy az ilyen típusú egymásraérthetőségek a téridős viszonyok ismétlődését tanúsítják. Még pontosabban azt, hogy a jelenben a múltat idéző társaság illúziója ez az ismétlődés, a történésekből történetté lét lehetősége. Ha a *Bécs városa* sörözőben a Teréz-templom harangjának figyelmeztetését hallgatva újraélhető az egykori „gáblík”, „sörözések” szertartása, akkor ez az újraélés a hajdani kulináris szöveg újraelbeszélése, mitologizálódása. Krúdy (és a megcélzott Galícia-szerzők) felfogásában az egykori világ a *Rendé* volt, Krúdy azonban éppen a kicsinyítés, a trivializálódás, a profánba hajlás felmutatásával lop a narrátor szavai-
ba iróniát, nemegyszer az iróniánál erőteljesebb színeket, a groteszkig hatolva. Nem egyszerűen a nosztalgia kisszerűségére vetül fény, s vonódik ezáltal kétségbe beléptetésének/beillesztésének esélye a hivatalos, a „nagy” elbeszélésbe (jóllehet a szereplők a maguk pályájának fölvezetésékor a „nagy” elbeszéléshez igazodnának a legszívesebben), csak hogy nincsen elég „anyag” ehhez a cselekvéshez. Itt fordul meg a szereplői narráció, az egykorvoltage a maguk „kis” elbeszélésének perspektívájából szemlélik/szemléltetik. Ez viszont lehetővé teszi számukra, hogy előadásuk során újrateremtődjenek a múlt, a „kis” elbeszélések szerint strukturálódjanak át. Legutoljára közölt szemelvényünk talán példázza ezt. Az anekdotikus előadást a maga szintjére szállítja le a regény elbeszélője: „mondta tehát kellő fontoskodással a portás”, majd a jelenében a hasznossági szempontot szem előtt tartó vendéglős ekképpen reagál a portás szavaira (az elbeszélő leírása szerint): „Vájsz úr, aki végighallgatta a portás szavait, kissé elszomorodni látszott, már amennyire a Vájszhoz hasonlatos szorgalmas polgár érdemesnek tartja a szomorúságot, amely amúgy sem jövedelmez.” Kettejük beszélgetése lezárja a söröző társaság meséléseit, hogy új szereplők bevonásával fordulat történjen a regényben. Ám ez a lezárulás nem pusztán a szerkezeti tagolásban játszik szerepet, kísérlet a történések jelenben tartására, a múltnak múlttá nyilvánítására. A vendéglős kihasználja a *Bécs városa* nevében rejlő (üzleti) lehetőségeket, az álom és valóság között tévedező vendégek nosztalgiaigényét, ám (a regényegész ismeretében állítható) az előrevetítés mintegy előkészíti a maga kilépését az általa is életben/emlékezetben tartott világból. A portás, kinek kedvéért sört csapoltatott a vendéglős, ragaszkodik illúziójához; bár a vendéglős szavai mélyen érintik: „Köszönöm, Vájsz úr, hogy az én kedvemért csapolt, mert valóban már elmúlt az az idő, amikor Ferenc Józsefnek csapoltak.” Mire a vendéglős: „Már temetésekre harangoznak a Teréz-templomban.” Az enig-

matikusnak tetsző mondat azonban a regényegészben igen beszédes jelentőséghez jut. A továbbiakban még szó esik a bécsi udvari szokásokról, Vilma kisasszony úgy táncol, miként Ferenc József idejében táncoltak, felhangzanak a bécsi operettmelódiák, egy zárójeles passzusban a portás újrászövi – egy mondat erejéig – bécsi szolgálatának emlékeit, a Sacherné és Frohnerné közelében töltött éveket, végül rászánja magát arra, hogy elmondja, miért jött „Wien”-ből Pestre. A „tragikus portás” szükségét érzi annak, hogy „suttogva” foglalja össze a szerinte természetzerűleg adódó tanulságokat:

– Mindezek után, mit gondolnak magukban az urak, hogy ezek a vendégek, akikre az udvaron az omnibusz várakozik, miért vannak itt, amikor választhattak volna Wien és Pest között? Amikor mehetnének a világ nagy városába mulatni, pénzt költeni, táncolni, szórakozni? Nem gondolkoztak még ezen, uraim? Nem lappang emögött valamely titok? Nem kell gondolkozóba esni minden okos embernek, aki már látott valaha valamit az életről?

Az új vendégek majd amilyen váratlanul jöttek, úgy távoznak, kilétük egyes rejtélyei azonban tisztázódnak. A portás a vendégekről kérdez, ám a társaság tagjai önsorsukra várnák a választ. Hiszen az a nagyvilág, amelynek valójában sohasem voltak része(se)i, bekopogott ugyan a *Bécs városa* söröző-be, de ők csak szemlélői lehettek a közjátéknak, nem közreműködői. A nagyvilág tele van megfejtetlen titokkal, amelyre csak kérdezni lehet, de amelyre senki nem tud, nem akar, nem mer válaszolni. Ugyanakkor megint megkockáztatható, hogy a *Bécs városa* söröző, bár az első megközelítésben csak nevében idézi meg Bécs városát, de a névben rejlő erő és vonzás (legalább utalás, rájátszás, allúzió formájában) a nagyvilág vonatkoztatási rendszerét hívhatja elő az amúgy is (túl élénken?) működő emlékezetekből. Mindez persze nem magyarázza az új vendégek megérkeztét, jöllehet az utólagos magyarázat segíti a fantázia szabadon eresztését: „mint már annyiszor a történet folyamán, előzetesen és későbbben is” hangzik el az utalás, ugyan csak az ajtó nyílására, de a narráció önreflexív voltára is; „és egy »arkangyal« lépett be rajta, mint későbbi években erről az eseményről megemlékeztek azok a nők és férfiak, akik a jelen szenvedései elől a múlt idők képzelt örömein vigasztalódtak”.

Innen és számos más részletből, leginkább az említett zárójeles közbevetésekből két tényező bukik ki; először is, hogy *regényt* olvas az olvasó, másodsor pedig az, hogy az elbeszélő idő eseményeit egy későbbi horizontból értelmezi(k), vagy a regény elbeszélője, vagy a regénybe épített szóbeszéd, amely származhat az elbeszélő időn túli, feltételezett időben megszólaltatott szereplőtől („Mint későbbben bevallotta: korainak tartotta még az időt a vizi-teléshez, az embernek az élet minden körülménye között tartani kell magát bizonyos társadalmi illemszabályokhoz”). Másutt az elbeszélő és a szereplő között létrejött „paktum”-mal magyarázódik az elbeszélés módja, a terjen-gösség elleni (ironikus) védekezés egyben az elbeszélő felelősségének elhárí-

tása, illetőleg megosztása a szereplőkkel. Hogy *mikor* kötetett meg ez a (hallgatólagos) paktum, az nem tetszik ki, csak annyi bizonyos, hogy az elbeszélő fölmentést kap, nem vét a prózai epika megszerkesztettségének és retorizált-ságának szabályai ellen, hiszen olvasói fölmentik a szereplői beszédbe beavatkozás kötelessége alól. Minek következtében narrátori egyeduralma²⁸ csorbát szenved, narrátori tudatossága azonban továbbra is megőrződik:

(Olvasóim engedelmével be kell vallanom, hogy Pista úr előadását már csak azért sem kurtíthatnám a kellő terjedelemre, mert a legfigyelmesebb hallgatói: a borbély és asztaltársa, a sarokban alvó kakas, a messziségbe nézdelő Vilma kisasszony (a szomszéd szobában) és Podolini Lajos, az egykori alszolgabíró (ugyancsak a szomszéd szobában) már hallgatólag beleegyeztek Pista úr mondanivalóiba.)

Az olyan megjegyzések, mint például „(amint későbbben a hagyományok a váratlan küldeményről megemlékeztek)”; vagy: „(»röppentyűt«, mint később mondogatta)”; vagy: „(akiről később ördögös dolgokat meséltek a »Bécs városá-hoz címezett fogadóban)”, vagy: „(Majd később, »amikor már mi nem leszünk«, a »Bécs városá«-nál megfejtik ennek a gyűrűnek is titkát)” nem pusztán az elbeszélő időt tágítják ki, hanem a jelen eseményeit is más fénykörbe vonják. Amennyiben hagyomány, titokfejtés, egyáltalában, „majd”, „később” kimondandó magyarázat, amelynek hitelessége kétséges lehet, részint a legendáriumba jutás folyamatában játszik szerepet, részben a jelenben megosztott elbeszélői funkciót a jövőben (az elbeszélő idejének „örök jelenében”?) tartósítja. Kiváltképpen homályban marad például, hogy kire vonatkozik az „amikor már mi nem leszünk” kitétel, egy szólás idecitalása-e, netán a söröző vendégseregének elmúltára céloz, vagy egy fölfedetlen, ám az eseményekről némi információval rendelkező tudósítónak a mondata-e. Az elbeszélői igény a megbízható történetmondásban manifesztálódik ugyan, ám maga az elbeszélő szolgáltató példát a kevéssé ökonomikus elbeszélésre, mikor mindent tudó narrátori pozíciójáról szóló mondatát továbbkanyarítja, szinte belefúllasztja körmondatába, eltéríti a célzott iránytól, egymástól távol eső információkat egymás mellé rendelve, szinte szimultanizmusba futtatva ki a prózai epika tárgyiaságát hangsúlyozni kezdő kijelentését. S bár az elbeszélő figyelmezteti önmagát: tartana sorrendet szemléljében, az egymásra torlódó mozaikokat sem kronológiailag, sem fontosságuk szerint nem rendezi el. Így önmagának (látszólag) ellentmondva a tárgyszerű elbeszélést csak imitálja, éppen azt a legendáriumot építi tovább, amely mit sem törődik a szabályosság és jól elrendezettség szűkebbre vont igényével:

(De hiszen azért vagyunk itt, hogy megismerkedjünk velük. Hogy szigorúan ítélkezhessünk az évek múlva keletkezett legendák felett, amelyeket Hermin vagy Alisz kisasszony mesélgettek azoknak a Király utcai és környékbeli hölgyeknek, akik régi kalapjait hozták, hogy azokat divatossá formálja Hermin és Alisz. Tartsunk tehát sorrendet

elbeszélésünkben, mint akár Vájszné, született Márz Johanna, aki okos asszony létere so-hase ivott máskor sört, mint akkor, mikor az öreg Dreher „márciusi” sörét a tekintélyes söröskocsik ünnepélyes lassúsággal, meggondoltsággal kezdték hordókban szállítani a városban – mint akár ez a flegmatikus asszonyság, aki „kötelességét” elvégezte a konyhán, de a tolóablakot egy „collal” se tolta ki bővebben, bármilyen vendégekkel érkezett az Andrassy úti „hamiskártyás”, miután Irma egyszer kártyázott a „Bécs városá”-nál, és egy kártyát, éppen a makk disznót, emlétkben ott felejtette az asztal alatt.)

Az elbeszélésnek és a legendáriumnak egymásba érése kikerülhetetlennek tetszik. A regény „csúcspontja”-ként fungáló táncjelenet,²⁹ majd az elaltatott kakas hirtelen támadása eleve a „mint későbbben mondogatták” szerint kommentáltatik. Mintha a magabiztos elbeszélő a háttérbe húzódná, és hitelt adna a „mondogatók” magyarázatainak. Igaz, a démonikus elem „machinációját” a maga ironikus pozicionáltsága felől kommentálja, helyet biztosítva a különféle nézőpontok felől érkező értelmezéseknek. S bár az egyes szám harmadik személy jórészt a történesek elbeszélője számára van fenntartva, ezúttal némi bizonytalanságban maradunk az elbeszélő személyét illetően. Kiváltképpen a zárójeles rész iróniája írható az elbeszélő számlájára, ez legfeljebb ellenpontozza a hiedelmeket, amelyek a történesek lezárulta után öntődnek formába. Vájszné meglepő bejelentése ezüstlakodalmának megünnepléséről hitelét veszíti, mint ahogy a söröző vendégeinek számos megnyilatkozása inkább a történetbe kívánczástól vezetettve fogalmazódott meg. Vájszné (és Vájsz) valódi szándékára majd a regény végén derül fény. Mégsem állítható, hogy „hazug” világba vezet az elbeszélő, inkább a történetmondókéba, amelyekben a fikcióé a főszerep. A maguknak történetet alkotók megnyilatkozásai aztán összességükben lehetnek történetté vagy történésorozattá, s ebben feltétlenül beleszámítódik mindaz, ami utólagos mondogatáskor kerekedik ki, értelmeződik.

...A kakasviadalt, mint később mondogatták, nyilván az az ördög rendezte, amely már huzamosabb ideje a sötétedő sörházban tartózkodott, ahová észrevétlenül besurrant a terezvárosi templom mellől. És a kakas állati ösztönével megérezte az ördögöt. És mégse jutott eszébe senkinek lámpavilágot gyújtani, mintha valamely varázslat lepett volna meg mindenkit a fogadósné tánca után. (Ugyancsak a fogadósné váratlan táncát is már ez a belopózkodott ördög idézte elő, mert Vájszék ezüstlakodalmát hivatalosan, a schwecháti plébánia pecsétje szerint, ünnepélyesen csak kilenc hónap múltán tartotta az érdemes házaspár, amikor is a kerületi elöljáró is jelen volt, aki azokat az embereket is ismerte, akik nem fizetnek adót a kerületben, tehát ördögi machinációjukat nem követhetik el észrevétlenül. Az elöljárónak a jelenlétében nem is történt semmi rendetlenség. Bebizonyosult, hogy az Elnökön kívül van még egy nagyobb hatalom a hatodik kerületben.)

Ideje visszatérni most már egyértelműen a narrátor személyére. Hogy a regénynek van egy mindent tudó elbeszélője, aki az utólagos véleményeket összegyűjtve a megfelelő helyen beleilleszti az elbeszélésbe, ez legalábbis

feltételezhető lenne, ugyanis a narrátor kiszólásai többnyire erre céloznak. Hogy viszonylag terjedelmesen és sokszor beszélteti a szereplőket, nem cáfolja a feltételezést, a szereplői szövegek nem mindig egyenrangúak az elbeszélőével; s nem csupán azért, mert a szereplői szöveg megbízhatóságát olykor egy másik szereplő ingatja meg, így a szövegek szembesítésekor a saját maguk elbeszélte-interpretálta történet (jóindulatúan szólva) meseszerűségére, anekdotikus voltára következtethetünk, figyelmesebben szólva akár kaján elbizonytalanításról is beszélhetnénk. Ami azonban az elbeszélő mindentudását illeti, azt a leginkább az vonja kétségbe, hogy nem ő az egyetlen elbeszélő, a sűrűn lezajló eseményeket, beszélgetéseket nemcsak ő közvetíti, hanem a másik szobában ülő, figyelmesen szemlélő-hallgató Vilmosi Vilma–Podolini Lajos–Kacsokics hármas is. („A szomszéd szobában, ahonnan az elnök megjegyzéseit csendes áhítattal figyelték,“); („Mi történt? – rebent fel Vilma kisasszony a szomszéd szobában. – Semmi nevezetes – felelt Kacsokics úr –, a kapitány így szokott tenni az állatokkal, emberekkel, ha útjában vannak; darab időre elaltatja őket az ördögös tekintetével!“); („A középkorú úriember, akiről időközben jóformán megfeledezni látszottak, a maga társaságában, Podolini Lajos alszolgabíró, valamint Vilmosi Vilma állami tanítónő társaságában halkán így szólott: – Most már magam is úgy látom, hogy verekedés készül.“); („– Mintha Glória volna a feje körül: olyan szikrázó haja van. Talán mondanunk se kell, hogy Vilma kisasszony sóhajtott...“)

Ez a megosztott perspektíva (ide kell számítanunk Placét, akit a másik szobába „számúztak“) szintén hozzájárul a narráció hitelének megingásához, hiszen a másik szobába olykor csak zajok, mozaik-mondatok jutnak el, onnan nem teljes bizonyossággal mérhető föl a történések jellege, súlya, értelmezhetőségi köre. Ilyen esetben létrejöhet a jelenségek és a róluk kialakított vélemény között a törés, amely csak azáltal hidalható át, hogy az elbeszélő (vagy a tolmács-elbeszélő) a később körvonalazódott megállapításokat, hiedelmeket előlegezi, iktatja zárójelben előadásába. A narráció töréseit okozza továbbá az is, hogy a másik szobában korántsem „egységes értelmezői közösség“ figyel az események menetét, hanem életkor és nem, előzetes tudás, ismeret és az előzetes tudás vagy annak hiánya következtében önmagában is megosztott társaság:

(A szomszédos szobában Vilma kisasszony szemébe hirtelen könnyek tódultak, és váratlanul Kacsokicsra, az álmatlanságban botorkáló úriemberre nézett. A középkorú úriember, bár nem osztotta Vilma kisasszony meghatottságát, valamely beleegyező mozdulatot tett a fejével, és egy pillanatra engedelmet kért, hogy az asztaltól felállhasson.)

Egy más típusú közös, de eltérő kommentár:

– Most kezdődik végre a verekedés – szólta Kacs Kovics úr a maga társaságában, ahonnan eddig szótlánul figyelte a lejátszódó jeleneteket, mert láthatólag örömet okozott neki, hogy a társaságában lévő Vilma kisasszony *úgy izgul* minden szóra, mintha a legérdekesebb színházi előadásnál mulatna. – Csak verekedjenek – felelt Vilma kisasszony olyan *egykedvűséggel*, mintha egész életében azt látta volna, hogy a férfiak egymás fejét lyukasztják ki. (Az én kiemelésem. F. I.)

Talán írnom sem kell, hogy a Kacs Kovicstól (és a narrátortól?) származó információk egymásnak ellentmondanak, kizárják egymást, vagy izgul Vilma kisasszony minden szóra, tehát a verekedést előkészítő szóváltásra is, vagy egykedvűséggel hallgat, mintha... Aligha dönthető el, ki „figyel” és informál „hitelesebben”, marad az eldöntetlenség. S az itt és másutt konstatálható eldöntetlenség végül is erősen kihat a narráció modalitására, a *mintha* kezdetű mellékmondatok sűrű előfordulását eredményezve. Igaz ugyan az, hogy a narrátori és a szereplői előadás, kommentár, közbevetés, megjegyzés, minősítés, előre- vagy visszaütés között az első megközelítésben viszonylag csekély különbség fedezhető föl, azonban alaposabb olvasás során kibukhat, hogy a narrátor(ok) „mintha” ironikusabban szemlélné(k) azt a világot, amelyről – legalábbis azt szimulálják – beleérzéssel nyilatkoznak, valamint az, hogy a szereplői átéltség, még az átélt beszéd közvetítésekor is, visszafogottabban érvényesül. Vilma kisasszony „egykedvűsége” erősen kérdéses, de izgulása is az, hiszen egészen megbízható tudósítások nem állnak rendelkezésünkre, csak ilyen-olyan, egykorú vagy utólagos hírek, megfigyelések, illetőleg azok értelmezése. Egyáltalában: a hírek, tudósítások nagyon sokszor megszűrve érkeznek az olvasóhoz; így az olvasói döntés függvénye lehet a minősítés. Jellemző példát lehet idézni a regény elejéről. A második fejezet egy részében „mintha” a betérő vendégek szemléletével tekintenénk meg a Bécs városa sörözőjét: „Jó, régi vendéglőnek látszott ez a hely...”; s a bevezető mondatot részletes leírás követi. Majd egy meglepő, de a mű befejezésekor erős jelentéshez jutó fordulat: „Vilma kisasszony, akinek kedves természete szerint hamarosan volt megjegyzése »Bécs városá«-ról: azt indítványozta, hogy vegyék át a kocsmárosságot a fentebb említett Vájsz úrtól”; a társaság másik szereplője reakciójában a helyzet másféle megítélése, másféle aspektusa fejeződik ki: „Podolini Lajos megrökönyödve nézett rá, [...] – Nem hallottam még arról életemben, hogy egy diplomás tanítónő kocsmárosné akart volna lenni – dörmögte az egykori szolgabíró, aki darab ideig tartotta komolyságát az úgynevezett »ringlis-skatulya« mellett is...” S a harmadikként megszólaló úriember egy harmadikfajta magatartást képvisel, s így ennek révén egy szintén másféle helyzetértelmezést: „– Más itt a bökkenő – mond most Kacs Kovics úr, aki nyájasan tekingetett az öreg pincérekre.” S a követ-

kezőkben a söröző és Vájsz úr egymásra találásának, ezen keresztül a tulajdonlás feltételének „történeti” rajzát adja.

Ennek aztán mind a szerkezet, mind az időviszonyok szempontjából megvan a maga jelentősége. Ez utóbbi előrevetítése a *Végszónak*, ugyanakkor elfedése annak, hogy előrevetítés (Podolini „reakciója” eljelentékteleníti, majd Kacskovics látszólag más irányba tartó elbeszélése elrejt), ám az újraolvasás során feltárul az odavetett kijelentés fontossága és az ide-oda utalások kompozicionális szerepe. Az időviszonyok még azáltal is rétegződnek, hogy a kifejelet az egyszer már fölmerült sóhaj realizálódása lesz, a társasági viszony átrendeződése, Podolini reagálásának módosulása, ismétlés és továbblépés – egyszerre. Ennek következtében Kacskovics elbeszélése másképpen folytatódik, mint ahogy elkezdődött. Ha Kacskovics lehűti Vilma lelkes ajánlkozását, kiigazítja Podolini fanyalgását, ezt ama eseménysor jegyében teszi, amely a tulajdonlás historikumában a Schwechat–Pest útvonalat teszi az életvezetés és sorsformálás eseményévé. Hogy a *Végszóban* egy másfajta vándorút végére kerül (tartósan) „pont”, a történet elkanyarulását, az álláspontok és helyzetfölmérések módosulását követőleg lesz lehetséges. Meg azért, mert a jó darabig széttartó cselekvések és értelmezések ama bizonyos „pont”-ba futnak össze, futtathatók össze. Előbb: a „hórihorgas úriember” a megrendelt „vesevelő” elfogyasztása előtt bizalmatlankodik, a szalvétával tisztogatja az evőeszközöket, „megfelelően csóválta fejét, amikor a késpenge fekete foltokat hagyott a fehér asztalkendőn, a tányér repedéseiben kitartóan kereste azt a hajszálat, amely ott alattomban elrejtőzött, s ugyanazt a műveletet végezte el Vilma kisasszony felszerelésével is”, ezzel szemben: „Kacskovics úr önkéntelenül, csendes mélabúval megcsóválta a fejét”. Hogy aztán, a gasztronómiai novellákra emlékeztetésül az étkezés során egymásra találjon a társaság három tagja. S így fokozatosan közeledik az eseményeket szemlélő-kommentáló aspektusuk, jóllehet a különbségek továbbra is érzékelhetőek lesznek. Ám ez az egymásra lelés már a befejező szövetkezés előképéül funkcionálhat, annál is inkább, mert megmarad a söröző „terében” és vonzáskörében.

A téridős viszonyok bemutatásakor már Bécs és Ferenc József tárgyi és szellemi vonatkoztatási rendszeréről volt szó. Ezt természetesen kitágíthatjuk nemcsak a történeti Magyarországra, hanem az Osztrák–Magyar Monarchiára is. Ezt az emlékezetben élőként maradt teret és időt több réteg egymásra torlódása jelzi: talán a leginkább közvetlenül a szókincs, a német vagy németes kifejezések, fordulatok emlékeztetnek az együttélésnek a mindennapi életben jelen lévő alakzataira; különös hangsúllyal bukkannak föl az operettdallamokra és azok szövegére történő utalások, mint olyan *koinéra*, amely egy periódus közös (szub)kulturális „nyelvét” volt hivatva tanúsítani, amelyhez a divatos (vagy divatjamúlt) külsőségek párosulnak (Deutsch Sándor *császárszakállá*, Jenőke *Girardi*-gallérja, a Ferenc József-kabát, a Radetzky-indulót játszó zenélő óra), továbbá több ízben a Wien–Pest szembesítések.

Valójában az a tény, hogy a Monarchia *emléke* idéződik meg, célzás és utalás formájában merülhet föl, miként a történeti Magyarország is Vilmosi Vilma és Podolini Lajos térváltoztatásával realizálódik, az ő kényszerűségből tett helyváltogatásuk részint a „történelmileg” meghatározható időben történik, részint reprezentálják az új hont keresők népes csapatát, azokat, akik nem az időtlenné lett világban, hanem egyszerűen a (regény)világban kénytelenek keresni helyüket. Mindez új nyelv, új szokások, új formák megtanulásával jár együtt. Míg a regény elején szemléletesen elevenedik meg az elhagyott táj és megannyi elhagyott szereplője, hogy többé ne kerüljön/kerüljenek szóba, addig a regény előadásának előrehaladása az emlékidézés más típusú rituáléját jeleníti meg, s a múltba vesző felvidéki emlékeket vagy belepi a lassú (ideiglenes?) feledés, vagy a Ferenc József idején, „az én időmben” periódusába tagolódnak. A felvidéki múlt földidézése jórészt a *Bécs városa* sörözőn kívül, a leginkább a Margitszigeten zajlik; *Bécs városa* jelenidejűségébe integrálja a múltat, lesz tanúság a jelenben ható, a jelenben érzékelt/érezhető múlt mellett. *Bécs városa* eseményes eseménytelenségével, mozgalmasságot szimuláló állóképeivel, megismétlődésre törekvéseivel nem egyszerűen a Monarchia „utóélete”, pervertálódása, netán paródiája (furcsa tekintélyelvűsége és számtalan excentrikus szokássá vált „reflexe” nyomán), hanem mintegy rész–egész viszonyba kerül Bécs városával (idézőjel nélkül), fénykor és elmúlás/hanyatlás történeti sorát példázva akképpen, hogy a hanyatlásba/elmúlásba belejátszik a fénykorról szőtt álm/álmodozás.

Mindennek a címadás a megalapozója. „Boldogult úrfikoromban”. A *boldog* minősítés rejtőzik, nem teljes elfedettséget az úrfikor jelentéssége hozhatja felszínre. Ugyanis ez az úrfikor olyan „térítő”, amelynek (az események és emlékidézések révén kibukó) földrajzi, kronológiai – regény – hitelessége éppen körülírhatóságával igazolódik. Nevezetesen valóban bekövetkezett, egykor-valaha létezett eseményhez és helyhez kötöttségével (valóban élt személyiségek tulajdon nevükön neveződnek meg), ám legalább oly mértékben a Krúdy-életmű számos epizódjának (1919 előtti, még inkább utáni művekről egyként lehetne számot adni) a regénybe integrálásával. A boldogult úrfikor így a Krúdy Gyula tulajdonnévvel rendelkező elbeszélő korábban megjelent műveinek kora és ideje (is), az az álm-Magyarország, az a bizonyosság és bizonytalanság között lebegő világ, amely az irodalomban, az irodalom által formálódik. Olyan szövegegyüttes, amely az egykori világ reáliáira és képzeteire építve megteremti, újraolvassa, újraértelmezi ezt a hajdan (az irodalomban, irodalom által) voltat. A boldogult úrfikor a Krúdy-regények „előideje”, történelmi kor, mert a történetek előtti kor, amelynek alakulása a *Boldogult úrfikoromban* című regényben akképpen összegződik, hogy lehetővé teszi a továbbírást, továbbolvasást, továbbértelmezést. Ez a mű (is) értelmet az életmű korábbi darabjait, nemcsak már megírt mozzanatokot épít új kontextusba, hanem az új és a régi kontextus összefüggéseit is tárgya-

vá teszi. A boldogult úrfikor majd minden szereplő létének része, önértésük és -értelmezésük nélkülözhetetlen eleme. Abban és akkor éltek szépen, vélik, hitetik el önmagukkal (is). Mégsem utópia, nem nem-hely. Irodalomként létező világ, amely az irodalomra és az (irodalmi) előidőre egyként reagál.

1 Mindhárom novellát Krúdy *Delikátesz* című kötetéből idéztem. *Válogatott elbeszélések 1926–1930*, vál. BARTA András, Bp., 1982.

2 CZÉRE Béla, *Krúdy Gyula*, Bp., 1987, 281.

3 KELEMEN László (Perkátai) regényelemzésének egyik építőköve: *Krúdy Gyula*, Szeged, 1938, 71–77.

4 KELEMEN, i. m.; Krúdynál az anekdota szemlélet – FÁBRI Anna szerint. *Ciprus és jegénye. Sors, kaland és szerep Krúdy Gyula műveiben*, Bp., 1978.

5 CZÉRE, i. m., 288.

6 TAMÁS Attila, *Krúdy Gyula = A magyar irodalom története*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1982, 310–311.

7 E kérdésekről részletesebben: FÜLÖP László, *Az idő funkciói (Boldogult úrfikoromban) = Uő, Közéletések Krúdyhoz*, Bp., 1986, 356–383. Krúdy „időkezelés”-ét értelmezve megkockáztatható, hogy Babits Mihály Bergson-tanulmányait (is) idegondolták a szakírók. BABITS Mihály, *Bergson filozófiája = Esszék, tanulmányok*, sajtó alá rend. BELIA György, Bp., 1978, főleg I, 137.

8 A szakirodalom BORI Imrére, 1978-as Krúdy-könyvére hivatkozik. Vö.: KOZMA Dezső, *Krúdy Gyula postakocsiján*, Kolozsvár-Napoca, 1981, 142–148. A különféle helyekről érkező szűk térbe szorultak „csodavárás”-a (vö. SZABÓ Ede, *Krúdy Gyula alkotásai és vallomásai tükrében*, Bp., 1970, 237–238.) két fontos színműnek is „témája”: Gorkij: *Éjjeli menedékhely*, O’Neill: *Eljő a jeges*. Az esetleges egybevetés nemcsak a műfajokból és környezetrajzból adódó eltérésekre hívhatja föl a figyelmet, hanem azokat a különbségeket ugrathatja ki, amelyek a naturalista „festés”-nek szimbolikus megjelenítésbe átválthatóságát állítja szembe az időiséget problematizáló „modernitás”-sal. Hogy a prousti elgondolás a tűnt idő újraélhetőségéről szintén az eltéréseket tudatosítva gondolható ide, erre már TAMÁS Attila is célzott, i. h.

9 Az a Krúdy-kötet, amelyből idézek, tartalmazza ezt a „kései” novellát is: *Boldogult*

úrfikoromban és más elbeszélések, sajtó alá rend. STAUDER Mária, Bp., 1996, 239.

10 SZAUDER József, *Tavaszi és őszi utazások*, Bp., 1980, 147–148.

11 Valamennyi elbeszélés a *Delikátesz* című kötetben. (1. sz. jegyzetben i. m.) Talán számot lehetne vetni Kosztolányi egy korai megjegyzésével is: Krúdy „egy folyton megújuló és folytatódó regényt írt”. Lásd: *Kortársak*, sajtó alá rend. ILLYÉS Gyula, Bp., 1940, 162.

12 KRÚDY Gyula, *Pesti album. Publicisztikai írások 1919–1933*, sajtó alá rend. BARTA András, Bp., 1988, 367. „Weisz Antal nevezetes sörházá”-ról: 343. A Krúdy-recepció izgalmas pillanata, amikor regényünk a *Hét bagoly*-lyal egy kötetben jelent meg. Bp., 1963. Részint a Ferenc József-i idő-kijelölő és mentalitás-vonatkozásai (F. J. szakállviselője a szokatlan külsejű úriemberen), részint a Márton-napi szokás („A pozsonyi zsidók most viszik a hízott ludakat Ferenc Józsefnek”) idő-kijelölő funkciója teremti meg a két regény összefüggéseit. Szemben az utószót író, a „korszak nyelv”-ét beszélő Sötér Istvánnal, aki a „kis-realizmus” terminust vezeti be, valamint a „regénnyé növelt zsáner-novella” kétes értékű fogalmát, a mottóként szolgáló előszövegekre utalnék, mint amelyek némi öniróniával („kézikönyv”) a korszakküszöbre érést tudatosítják, és eszerint határozzák meg (halmazás segítségével) a történeteket, amelyek csak együtt, egymásra vonatkoztatásukban alakulhatnak történetté. Az idézett novella a regény néhány epizódját fogja össze, 1929-es, lényegében regényünkkel egykorú.

13 KRÚDY Gyula, *Kóbor Tamás; Budapest regényírója = Irodalmi kalendárium. Írói arcképek*, vál. BARTA András, Bp., 1989, 422–429., 429–432. (427.: „Benézett az omnibusztól döcögő Király utcába...”)

14 MÁRAI Sándor Kóbor-recenziója: *Ujság*, 1933, 292. sz.

15 Erről már FÜLÖP is: i. m.

16 A több- és sokértelműség, a meghatározatlanság, a többjelentésesség (poliszémia) so-

kat használt, kevésbé végiggondolt jelölések. Magam az alábbi tanulmány szerint igyekszem eljárni: Gerhard KURZ, *Vieldeutigkeit. Überlegungen zu einem literaturwissenschaftlichen Paradigma = Vom Umgang mit Literatur und Literaturgeschichte. Positionen und Perspektiven nach der »Theoriedebatte«*, hg. von Lutz DANNEBERG und Friedrich VOLLHARDT in Zusammenarbeit mit Hartmut BÖHME und Jörg SCHÖNERT, Stuttgart, 1992, 315–333. Főleg: 321–322., 324.

17 KELEMEN Krúdy jóízű(?) anekdotáival a bizarrakat(?) állítja szembe, a kakas-altatás (a hipnózis paródiája? miféle orvosi módszer kigúnyolása?) „bizarrá, álomszerűvé” teszi a regény jeleneteit. *I. m.* CZÉRE a kocsmai szertartás „időtlenység”-ről beszél: *i. m.*, 289. Ezzel szemben KOZMA Dezső az „idősíkok” változtatását emlegeti: *i. m.*, 142–148. HEVESI András a Krúdy-művek temporalitásának jellemzéséről nyilatkozva az Osztrák–Magyar Monarchia-idő felbukását hangsúlyozza: lásd: *Krúdy világa*, gyűjt. és írta TÓBIÁS Áron, Bp., 1964, 312.: „Nincs senki, aki az Osztrák–Magyar Monarchia lényegét jobban megragadta volna a Meissl és Schadn marhahúsán és Schrott Katalin pesti látogatásán keresztül.” Hevesi kijelentését tágabb értelemben is lehetne használni: a Monarchia *koinéjához* való hozzájárulás a Krúdy-művek „világa” révén.

18 A továbbiakban a vendéglő és a söröző szinonimákként állnak.

19 SZABÓ Ede, *i. m.* Regényünkről 236–238.

20 SZAUDER, *i. m.*, 16–17.

21 FÜLÖP László eltérő véleménye: „Az elbeszélő a történet alapidejét – a korszak értelmében való idejét – elvontan, közvetetten, hozzátétlenül jelöli ki, ugyanakkor a belső idősíkok és időviszonyok konkrét és aprólékos meghatározására törekszik.” *I. m.* Kérdés például, hogy a kortársak számára világos utalás, „rájátszás” az 1919 utáni fejleményekre az „alapidő”-höz vagy a „belső időviszonyok”-hoz sorolandó-e, és elválik-e ily egyértelműséggel egymástól a kettő...

22 Zoran KONSTANTINOVIC, *Bachtins Begriff des »Chronotopos« = Roman und Gesellschaft*. Internationales Michail-Bachtin-Colloquium. Wissenschaftliche Beiträge der Fried-

rich-Schiller-Universität Jena, 1984. Verantwortlicher Bearbeiter: Dr. phil. Hans-Günter HILBERT, Jena, 1984, 109–110. E fejtegetés azt látszik igazolni, hogy még egy óvatosan körülírt-meghatározott „neutrális idő” fogalom sem képes a Krúdy-regények időiségének adekvát érzékeltetésére.

23 FÜLÖP, *i. m.* szintén szól e kérdésekről.

24 FÜLÖP-nél *i. m.* a most, már, majd előfordulásairól. Vö. még: GRÓ Lajos, *A Valóság költészete = Krúdy világa...* 315.: „A konkrét időfogalom meglazul, az órák, az évek új értelmezésükben jelennek meg.”

25 A regénycím jelképességéről már KOZMA Dezső, *i. m.*

26 „Lovag Tokio”-ról (is) megtudjuk: „Fiataltabb éveiben, »boldogult úrfikorában« ő volt a legjobb valcertáncos a városban.” Az elbeszélő átveszi a szereplői szót, s ezzel lovag Tokiót is betagozza a társaságba. Információinak egyik forrása azonban: a „rossz nyelvek”.

27 A *Hét bagoly* idevágó mondatára a 12. sz. jegyzetben utaltam.

28 További megfontolásokat igényelne az újságíró alakja. A különféle (női) álneveken számos tárgykörben publikáló zsrnalista személyisége ekképpen szétosztódik szerepei között, amelyek elrejtik (a valaha létezett?) énjét. Aligha célszerű benne Krúdy önportróját fölfedezni. KÁRPÁTI Aurél, aki egyik első kritikusaként a groteszket hangsúlyozta, a társaságról úgy véli (Nyugat, 1930, I, 884–885.): „Ott ül közöttük az író is.” KELEMEN, *i. m.*, 77. Kacskovicsban lát Krúdy-képmást. Nem egészen világos számomra, milyen megfontolások alapján. Kacskovics olykor rezonőrje az eseményeknek, de nemcsak nem teljhatalmú narrátor, hanem meglehetősen iróniával „elidegenített” figura is. Valójában távolságtartó szemlélője és résztvevője az eseményeknek.

29 A további értelmezés nemigen kerülheti meg a regény táncjelenetének Krasznahorkai László *Sátántangója* felőli olvasását. Feltehetőleg az Arany Jánostól Krasznahorkaiig, illetőleg az Arany-vers forrásául szolgáló előzményektől a mai magyar irodalomig terjedő mezőn helyezhető el az ördög által sugallt-levezetett „össztánc” értelmezése.

„Mint alvadt vérdarabok...”

(A bűn nyelve és énje József Attila költészetében)¹

Az eredendő bűn dogmáját előbb narratívaként, műfajilag mesévé minősítve idézi József Attila *Én nem tudtam* című szonettje. „Én úgy hallgattam mindig, mint mesét, / a bűnről szóló tanítást.” Majd a bűnt megfosztja mesei-narratív keretétől, s így teszi egy beszélő hang sajátjaként kimondhatóvá: „az eredendő gaszág / szivemben mint ravatal feketül.” A narratíva tehát hasonló funkciót is nyer, s a beszélő e hasonlítással *emlékezik* a vallási tradícióhoz való korábbi viszonyára. „Utána nevettem is.” A bibliai exegézis „meséjének” a kinevetésére – tehát egy tradíció elutasítására – a beszédhelyzet mostjának mutatása („most már tudom”), grammatikai jelen ideje reflektál a bűnnek-átadottság eredendőségében, vagyis immár egy tradícióban-állás megkerülhetlenségének bizonyosságában. S a hagyomány felülkerekedése révén válik le az eredendő bűn eseményéről a narratív keret, s formálódik át a hasonlítás nyelve is. Ezáltal lesz a bűn a múltidéző mese helyett egy jövőbeli történéshez, a halál eseményéhez hasonlítható. Így a metaforizálás nem a múltra *narratívát* idézőn visszaemlékező én képessége, hanem a jelenét a jövőből, a végessége felől értelmező én *beszédszerű* képessége lesz. Sőt, a halál és a bűn „nagy fényébe” helyezés az emlékezőt mint bűnbánó alanyt is kifordítja önmagából, s eltörli a vallomás mögé képzelhető szubjektum árnyékát. E pillanattól egy másik hang jut szóhoz, pontosabban egy olyan hang lesz hallható, mely minden individuális eredeztetéstől függetlenül, sőt, annak ellenére lesz képes megszólalni. „S ha én nem szólnék, kinyögné a szájam.” Így nem a lélek, hanem a test, a száj beszél, egy materiális automatizmus, mely megtagadja, hogy bármilyen bensőség alárendeltje legyen. E bensőséget még a hallgatás sem őrzi meg, centruma még az elnémulással sem képes védeni magát.

Ahol József Attila lírájában az én antropomorf identitásának tételezése, önfenntartásának kísérlete, szubjektumának vallomásos hangja érvényesül, ott jól megfigyelhető azoknak a nagy elbeszéléseknek a felidézése – mondjuk „Hegel, Marx, Freud” referálása –, melyek mindezt előlegzik, s melyek lerombolásával e költészet új perspektívái megnyílnak. Ezért a vallomásos önidentitás formációit nem ritkán épp a vonatkozó narratívák dekonstruktív átbeszélése zilálja szét. A freudi pszichoanalízis például rámutat ugyan a mondás és a szándékolt jelentés különbségére, de szintén egységes történet-

té integrálja a megbomlott ego beszédét, s összhangba hozza tudatrétegeit. Ezért kevésbé alkalmas e későmodern karakterű fejlemények értelmezésére. Az álomelbeszélések már maguk is – ahogy Ricoeur rámutatott – narratívába kényszerített értelmezések. A tudattalan megnyilvánulásainak „megfejtő” kezelése elsimítja a nyelv diszkurzív nyersségét, s az én kohézióját egy kiigazított cselekményben állítja helyre, vagyis az emberről szóló humanista mesét képezi újjá. József Attila lírája számos ilyen mesét idéz például közös dolgaink rendezéséről, a társadalmi harmóniáról és a mérnöki jövőbe látásról, a szabadság szülte rendről, a fehérek közötti európaiakról stb. A *Thomas Mann üdvözlése*, ha más nem, e meseigényt, annak egyébként respektálható gyermeki voltát ismeri be. De többek között az *Én nem tudtam* című költeményben épp a korábban mesének tartott, ám meséként immár nem hallgatható egzisztenciális tapasztalat, az eredendő bűn oszlatja szét a nagy elbeszélések illúzióit. Feltehető, hogy József Attila poetológiájának több lényeges vonása a hasonló szembesülések révén vagy azok hiányában alakul ki, ezzel is magyarázhatók formaelveinek eltérései, olykor még az egyes verseken belül is lényegesen különböző vonásai.

Mivel e költészet hatástörténetében a korszaknak Heidegger nevével is jelezhető értelmezési távlatok már régen felnyíltak, viszonylag könnyen felfedezhetők a bűntapasztalat későmodern horizontjának azon nyomai, melyek az imént idézett versben a száj megszólalásához vezetnek. Ezek közé tartozik mindjárt a múltbeli nem-tudás és a jelenlegi tudás kettősségére kifejeztelt énképzet temporalitása („én nem tudtam” – „most már tudom”), mely távolról sem a belátás megkésetttségét jelenti csupán. Az eredendő bűn itt a ráismerés utólagosságaként tárul fel a megértésben, hangoltsága ezért a bánat. Az ént így az öntudattal egyidejű öninterpretáció vaksága stabilizálja, az utólagos belátás pedig kifordítja sarkaiból. Szubjektuma ennek következtében azonos lesz önmaga emlékével: a decentrált beszélő memóriaműködésében jelentkezik, egy múlthoz utaltatván. Az emlékezés ezzel nem fenntartja, hanem elveszti, előzetességbe taszítja éncentrumát, s ezen allegorikus működése nyomán fog a múltba szorított lélek helyett a száj megszólalni. A bűn eredendőségének ontológiai tapasztalata továbbá úgy fosztja meg autonómiájától grammatikai alanyát, hogy azt minden függése ellenére – vagyis éppen e függés miatt – a bűn alapokává nyilvánítja ki. „Csak az zavar e semmiben, / mért nincs bűnöm, ha van.” (*A bűn*) Az ego így nem töltkezik fel individuális tartalommal, hanem egy *hely* marad, a bűn okának helye léte horizontján. Mivel nem képes önmaga megalapozására, ezzel a bűnösség megalapozójává válik. Tehát nem az etizáló büntudat, hanem a bűnösség létszerkezeti sajátlagossága pozicionálja, melynek történő eseményébe az egzisztencia eredendően átadja magát. S ezen átadottság nyelve lehet például a „száj” mondása.

A *bűn* című költemény folytatása egyébként még ragaszkodik a személyesség autonómiájához és újraképezhető koherenciájához. Ahhoz az énhez, aki a pszichoanalízis vallomásteveőjeként, az apagyilkosság őstörténetébe behelyettesíthető gyónásban, egy freudi narratíva elmondásában keres gyógyulást és ragadja magához a kezdeményezést: „Elmondom: Ölttem. Nem tudom, / kit, talán az apám”. Hasonlóan kísérletezik az eredendő bűn helyén az ego eredendőségének óvásával az *Azt mondják* című költemény. A kitűnő felütés előbb a saját műnemébe deiktálja a beszélő eredetét, lírai – azaz nyelvi – aktusként határozva meg születés és bűnösség egybeesését. „Mikor születtem, a kezemben kés volt – / azt mondják, ez költemény.” De még az első strófa zárása kilép e deixisből, és az emberi élet általánosságába utalja alanyát („a kés kevés volt: / embernek születtem én”). A humanista kondíciók őrzésével, egy általános alannyal, „az ember” minden sajátlagosságot nélkülöző attitűdjével indít a *Reménytelenül* címet viselő verspár is. „Az ember végül homokos / szomorú, vizes síkra ér.” Sőt, az első személybe váltó, színre lépő beszélő ugyancsak „az ember” mintáját követi: „én is így próbálok csalás / nélkül szétnézni könnyedén.” Ám ez a vers kilép „az ember” pozíciójából, s úgy vezet át a harmadik strófa lenyűgöző soraihoz, hogy az én metonímiáját (a „vacogó szív”-et) áthelyezi a lélekre utaló testből a „semmi ága”-ként dezorganizált természeti kód terébe. Ahol épp a kozmosz perszonalifikálása tör meg minden antropomorf párhuzamot azáltal, hogy elemei nem a látvány, hanem a látó pozíciójába kerülnek: „köréje gyűlnek szeliden / s nézik, nézik a csillagok.”

József Attila verseiben tehát a „kiröhögtem az oktatómat” típusú hagyománytagadás felülbírálata hagyatottságként értelmezi a hagyomány és a hagyatkozás együttesét. Ebben az összefüggésben a léthiány nem valamilyen naiv teljességigény fogyatkozásaként és arról való panaszzkodásként magyarázható. Hanem a sajátlét megalapozhatatlanságaként, mely a sorsot megnyitja, s mely úgy hallgattatja el a szubjektumot, ahogy önidentikus emberként meghatározhatatlan látvánnyá figurálja. Egyik legismertebb példája ennek az *Eszmélet* zárószakasza, melyben nemcsak megsokszorozódik a beszélő alakja, de az sem dönthető el, hogy tükörképeinek iramló egymásutánjai láthatók-e, avagy a „fülke-fény” őt magát világítja meg a sorozatos felvillanásokban.

A hagyomány, a hagyatkozás és a hagyatottság ilyen összjátéka tárja fel az eredendő bűn fenomenjának történetiségbe-ágyazottságát, eseményszerűségét, azaz sorsként tapasztalhatóságát. Amikor az *Én nem tudtam* című költemény „most már tudom” fordulatahoz érkezünk, akkor ebben az idői szétvonódásban tűnik elő az én sorsa mint a sors énje. „Most már tudom. E rebbenő igazság / nagy fényében az eredendő gagság / szivemben, mint ravalat feketül.” A rebbenő igazság nem egy sors szubsztanciáját világítja meg, hanem a halálba hanyatlás – már Rilkenél is kiemelt – sajátyszerű elhatalma-

sodását. Ha a szakirodalom néhol szinte misztikus megvilágosodásnak nevezi a hasonló pillanatokat – Szabó Lőrinc megfelelő szöveghelyeivel együtt –, akkor ehhez hozzá kell tenni, hogy misztikán nem csupán valamilyen rejtett és örök lényeg megvilágosodását érthetjük. Hanem az egzisztencia *önértésének* lezáratlanságát, ekként való végtelenbe-vetülését és végességbe-vetettként való visszatérését önmaga – olykor bűnősként felismert – másikához.

Ahogy szubjektum és hagyomány viszonya megfordul, úgy szerveződik át a metaforikus alakítás. Láttuk, a narratívával tételezhető, emlékező hasonlítást felváltja a halálba-hanyatlásból, a végességtudatból származtatott figura („mint mese” – „mint ravatal”). Mintha a képies *beszédet* utóbb a nyelv és a világ határába ütközés, a halál beleírása mozgatná. Ez a megoldás akkor lehetséges, ha a metafora – az áthelyezés – nem az önkifejező jelentéspárhuzamokra, nem egy állandó bensőség nyelvjátékaira alapoz. Hanem például a száj kifelé beszélésére, a bensőségnek egy addig idegen világba kényszerülésére. Ez azonban már kevésbé áthelyezés, inkább kihelyezés: kiszolgáltatás, átadás, ahonnan nincs visszatérés a korábbi állapothoz. Az ilyen metafora nem átviszi, hanem kiviszi a jelentést, ahogy a vacogó szív „kis teste” kerül ki a csillagok közé, ahonnan nincs visszaút abba a belső térbe, mely útjára bocsátotta. Visszakerülés legfeljebb egy másik, „fegyvertelen öntudatba” lehetséges, mely immár ráérezte függőségére, végességére. A szokványosan jelentésátvivő metafora ezért funkcionál e nyelvben emlékezőként („én úgy hallgattam, mint mesét...”), míg a kifelé mondott hasonlat allegorizálja szubjektumát olyképp, hogy bűnösnek értheti e temporalitás énjét.

Mindez paradigmátikus érvénnyel függ össze a hasonló beszéd problematizálásával. A korszak antimetafizikájának többször előkerülő metafora-ellenességéből ezúttal célszerű Gottfried Benn-nek a hasonlatot elutasító álláspontjára utalni. (A metaforikus kép áttevődés jellegét már a kora romantika kétségbe vonta: Novalisnál például felbukkant a jelölő és a jelölt felcserélhetőségén alapuló magyarázat.) Martin Heidegger annyiban vitatja Benn kritikáját, amennyiben a grammatikailag metaforáknak vagy hasonlatoknak tekinthető alakzatokat nem okvetlenül tartja átviteleknek vagy hasonlításoknak, az eleve adott jelentés áttevődésének, helyettesítéseinek. Ilyen értelemben tagadja, hogy például Hölderlin *Kenyér és bor* című ódájának kifejezése – „Worte wie Blumen”, a „szavak mint virágok” – pusztán hasonlat volna. E vita arra figyelmeztet, hogy e téren is újragondoljuk a költői nyelv történetiségének romantikus hagyományát, romantika és modernitás epochális viszonyát. (Az említett szókapcsolat interpretációjához még Paul de Man és Paul Ricoeur fejtegetéseit is felidézhetjük.) Ha ugyanis a metafora nem-metafizikai természetű – ekként olvashatósága – annyit jelent, hogy a beszélő a hasonlítás auditív vagy vizuális elemeit nem vonatkoztatja vissza a kép grammatikai szerkezetére, s nem őrzi meg azokat egy szubjektumot rejtő intenció és előzetes jelentésbeli meghatározás számára, akkor e poétika kez-

deteinek Hölderlinhez és a romantikához utalása teljesen indokolt. Hölderlin „a szavak mint virágok” hasonlata mellett a nyelvi jeleket egy másik himnuszában, a *Germániában* a „száj virágainak” nevezi. Mindez – a mondottak nyomán – arra figyelmeztet, hogy ne áthidalhatatlan szakadékot lássunk a romantikus hagyomány és a modern líra nyelvvezete között, s ez utóbbi történeti alakulását ne pusztán egy önkörében maradó, vallomástevő szubjektum alakzatához képest magyarázzuk.

A száj virágának látványáról szólás persze különbözik a száj nyögdecselésének olyan hangjaitól, melyek József Attila mellett és után például Gottfried Benn lírájának „bünt hörgéseiből” (*Szintézis*), Paul Celan költészetének „emberen túli dalolásából” (*Fonálnapok*), vagy Pilinszky János nyelvi „szegénységéből”, „nyelvvesztéséből” hallhatók ki: „Szavaidat, az emberi beszédet / én nem beszélem” (*Apokrif*). De mielőtt e poétikai eltérésre kitérnék, hadd utaljak József Attilának arra a közismert hasonlatára, mely úgy figurálja a bensőséget hangzássá és látvánnyá, hogy ezzel a metaforikus beszéd és a bűnesemény létszerkezeti egybeesését implikálja. Az *Óda* szerelmi vallomása, miközben megszólításainak sora önelbeszélésbe merül, váratlanul a következőképp jellemzi magát: „mint alvadt vérdarabok, úgy hullnak eléd / ezek a szavak”. E hasonlat kevéssé illeszkedik a költemény egészének poétikájához, a matériában keresett „öntudatlan örökkévalóság” hegelizáló attitűdjéhez. Hiszen az alvadt vérdarabokként hulló szavakban éppen az érzelem intim bensősége válik áldozattá, kifelé mondottsága öli meg a belül születő jelentéseket. Erről a deformálásról mondja a folytatás: „A lét dadog”. A lét nyelve olyan dadogásnak minősül, mely szétbeszéli – megsemmisíti és újraalkotja – a szubjektíve képzett jelentéseket. De a lét dadogását is a lírai én közvetíti – szoros értelemben hullajtja magából kifelé – minden szó (alvadt vérdarab) végesség-horizontját, ekként halálra-születettségét indexálva. Igaz, a beszélő rögvest ragaszkodni kezd a nyelv grammatikai szabályszerűségeihez, a dadogó, anarchisztikus örvénylésből és alaptalan káoszból teremtődő rendhez: „csak a törvény a tiszta beszéd”. De a dadogás mégiscsak megelőzi a szabályt, mondhatni a langue csak a parole-ból születhet és nem fordítva. Sőt, az *Eszméletben* „a törvény szövedéke” is „mindig fölfeslik valahol”. A későmodern líra nálunk talán kevéssé kiemelt, noha nyelvfilozófiai téren már számba vett vonásának vélhető, hogy nem a struktúra (langue) törvényeiből származtatja a beszéd (parole) esetlegességeit, hanem a beszéd *aktuális* eseményeiből keresi a törvényszerűségek kirajzolódását – ha keresi egyáltalán. Mindenesetre a beszéd dadogó története, eseményszerűsége szemben áll a nyelv strukturalitásának képzetével. E szembenállás pedig a romantikus líra hozadéka, így a „szavak mint virágok” és a szavak „mint alvadt vérdarabok” hasonlatainak minden történeti különbsége a benne rejlő folytonosságot is figyelembe véve ragadható meg.

Az *Óda* többféle aposztrophikus megnyilvánulásának egyik feltűnő mozanata egyébként, hogy a természet és a másik lény megszólaltatásának poézisét, mondhatni a nyelv romantikus kompetenciáját a beszélő nem önmagánál, hanem a megszólítottnál feltételezi. Szeretni, szerelmi vallomást tenni ebben a versben annyi, mint a megszólaltatás képességével a másikat felruházni. „Óh mennyire szeretlek téged, / ki szóra bírtad egyaránt / a szív legmélyebb ürgeiben / cseleit szövő, fondor magányt / s a mindenséget.” Így az invocáló, az először megszólító lény tulajdonképpen megszólítottá retorizálódik. A szeretett alak olyan vonásokat ölt magára, ahogy a későmodern költő a magányt és a mindenséget átpoetizáló romantikus költőt elképzei. Ahogy Pilinszky *Apokrifé*ben is egy helyütt a megszólított rendelkezik az *emberi* nyelvvel, miáltal a megszólító a humánalakú szemiózison kívülre szoruló látvánnyá válik. „Szavaidat, az emberi beszédet / én nem beszélem. [...] Kimeredek a földből. // Látja Isten, hogy állok a napon.”

A „szavak mint virágok” és a „szavak mint vérdarabok” formációinak történeti eltérésére utalhat azonban, hogy Hölderlin sorában nyilvánvaló a nyelv természeti látványának organikus alakja, míg József Attila versének hangjánál ennek az ellenkezője figyelhető meg. Ugyanakkor az organicitás romantikus tételezése tételezés marad: jövőbe utalt látvány. A későmodern líra dezorganizációja viszont egy múltba-utalt szervesség-képzettől elszakadva artikulálódik. De nem az a paradigmikus különbség a romantikus és a későmodern alakítás között, hogy az előbbi birtokolva érzi a szervesség ideáját (ami nem igaz), az utóbbi pedig elfordul tőle. Hanem például az, hogy a száj virágaiban láthatóvá váló kifelé mondottság a beszélő számára elfogadható, sőt, remélt-elvárt jövőre nyit, míg a száj nyögdecselésében hallható beszéd tőle fenyegetően elválasztódó újdonságot képez. Mégpedig azért, mert a dezantropomorfizáció nyelve nem a korai romantikában, inkább a modern irodalomban jelent beszélője számára veszélyt, s okozhat katasztrófát. Az organicitás nem az egyes személy és a lét, nem a belső és a külső szervesen fejlődő összhangját mutatja a romantikában, hanem a radikális átváltozás, az akár halálos másletbe-vetülés természetességét, sőt, vágyát: a szubjektivitás szerkezetéből kiszabadult jelentésíródásnak, az így értett eksztázisnak ünnepe. Azt kell mondanunk, nyilván vitára ingerlően, hogy a romantika sokkal kevésbé ragaszkodik szubjektuma humanizált kondíciójához, mint a „világfélelemnek” (Jauss) azon modernsége, mely sokáig óvja átesztétizált énje sérülékeny stabilitását, legalábbis fájjalja a metamorfózisokból adódó veszteségeket. Csak utalunk például a fenségesnek azon szubverzív poétikájára, melytől eltávolodva a modernség a maga én-alakzatait kialakította, s a metafizikai támaszok tűntének, az istenek távollétének *romantikus* tapasztalata fölött önmagát féltve keseregni kezdett. Őszintén csodálkozva azon, hogy a nyelv nem mindig engedelmeskedik akarátának. Az úgynevezett romantikus szubjektivizmus ugyan visszakeresne egy saját arcot, de úgy, mint egy másik

jelentést, melynek idegensége egyáltalán nem taszítja, s épp ezért hajlamos e fordulatot önmagához-érkezésnek interpretálni. De az én-nem-én feszültségétől ösztönzött metamorfózisnak aligha lehet annál radikálisabb formája, mint amely az elkülönbözés vágyának énjét – és nem az én vágyát – hordozza. A romantikus halálvágyban a szubjektum önnön szétzilálásának perspektívája felől határozódik meg. Az idegen, a másik, az ismeretlen forma iránti sóvárgás – mely az így értett halálvágyban tetőződik – és az elidegenedés modern szorongása közötti különbséget a maga módján az avantgarde is jelezte akként, hogy ez utóbbit hisztérikus érzelgősségnek tüntette fel. Hadd jegyezzem meg magam is némileg hasonló provokatív éllel, hogy a modernség alakulástörténetéből nem hagyható ki azon avantgarde reflexió, mely az elidegenedést merő szentimentalizmusként közvetítette a későmodernitás felé. József Attila költészetében a humanista kondíciókon túllépés ilyen alakulástörténeti feltételek mellett – tehát bizonyos avantgarde formák birtokában – artikulálja újjá a szépnek és a fenségesnek *romantikus eredetű* kölcsönös-ségét. Így a *Téli éjszaka* soraiban, a „szép embertelenség” világát alkotó képekben, ahogy arra a néma és hideg úr, a csönd, az ezüst sötétség, a tündök-lő éjszaka alakzatai már motívikusan is utalnak.

Emlékezzünk arra is, hogy a természet Hölderlin ódájában *expressis verbis* arctalan: az arc csak abban a másságban jelenhetne meg, mely idegen a jelentől. Sőt, olyannyira erős a jövőbeli elrejtetlen iránti vágy, hogy a saját jelenbeli létforma minősül idegennek, és a jövőbeli – a még ismeretlen – a sajátlagosnak. S az ember e jövőben „látni a Megnyilvánultat megszokja, akár az / Arcot.” (*Kenyér és bor*, Rónay György fordítása – „... und gewohnt werden die Menschen des Glücks, / Und des Tags und zu schaun die offenbaren, das Antlitz / Derer, welche schon längst Eines und Alles genannt”). A Feltárult megpillantása tehát egy arc megpillantása lenne: ez az arc nyerné az egy és a minden *nevét*. De tán nem is kell mondani, hogy ez az arc *nem emberi arc volna* – a vers szerint épp az ember az, akinek hozzá kellene szoknia a látványához. Ugyanakkor ezt az arcot e költészet sohasem látja meg, noha általa léte-sülhetne a nyelv virágként a majdani mostban: „nun müssen dafür Worte, wie Blumen entstehn”. Ezt a láthatatlanságot, a beszélő ilyen vakságát mint a retorikus olvasat tapasztalatát figurálja majd Paul Celan hasonlata a *Blume* című költeményben, mely a virágot a vakok szavának nevezi („Blume – ein Blindenwort”).

A „szavak mint virágok”, valamint a „szavak mint vérdarabok”, illetve a virágok mint a „vakok szava” szóképeinek történeti különbsége mutatja, ahogy a későmodern líra anorganicitása grammatikailag reflektálja-artikulálja a romantikus retorika hasonló jelentéspotenciáljait. Így az önmagát kimondó lét a nyögdecslő száj nyelvén dadogva, vagy a vakság homályából utal a másik formába vetülő, idegenné váló énrre. A jelentés grammatikai és retorikai szintje között ezért ekkor sokkal kisebb a (jelenleg tapasztalható) feszül-

ség, mint a romantikában: a „lét dadogása” eleve szétoldja például a hasonlat kohézióját, lényegében ez robbantotta ki a körötte zajló vitát. E folyamatban természetesen a szimbolizmus is nagy szerepet játszott: a szavak kötetlen vegyértékeinek – konnotációs vonzatainak – hallatlan mértékű felszabadításával. De hogy ezen alakulásmódot a grammatika és a retorika közötti romantikus átfordíthatatlanság inspirálta, azt bizonyítja, hogy az utóbbi évek József Attila-értelmezéseinek leglátványosabb fordulatai azon vontakozó Paul de Man-teóriákra alapoznak, melyek romantikus szövegek olvasásából születtek. E kutatásokhoz hadd idézzem Paul de Man egy ideillő, Rousseau *Vallomásai* kapcsán tett észrevételét. A nyelv hangjainak (zörejeinek) olyan ismétlődéséről van szó – Marion *bűnös* megvádolásakor –, mely szinte véletlenül, a beszélő akaratától függetlenül, esetlegesen képzett hangalakká, névé áll össze. A zörej így nyer olyan jelentést, mely egy adott kontextusban végzetessé válhat, sorsok és életek fölött dönthet. József Attila Kosztolányi-kritikájának néhány megállapítása e romantikában tételezett nyelvi tapasztalat olyan folytatásaként olvasható, mely írás és olvasás egymásba fordulásaként is érti az esztétikai kommunikációt: „A költeményt [...], melyet a nyomtatott betűjel, a szavakká formált anyagi hangok zörejszere egyszerre idéz fel a szívben és az elmében, [...] költő és olvasó együtt alkotják. A költő írás közben olvasó is...”²

Végül hadd emlékeztessenek arra, mit is mondott a száj beszéde az *Én nem tudtam* című vers utolsó soraiban. Egy óhajtás hangzik el, mely a magány feloldását a bűn közösségével köti össze. A bűn ontológiai pozíciója így válik itt egyúttal a *megértés* helyévé, s képezi a kifelé mondást, a „zörejt” megszólításá, jelentését személyközöttivé. „S ha én nem szólnék, kinyögné a szájam / bár lennétek ily bűnösök mindnyájan, / hogy ne maradjak egész egyedül.”

1 A „Kész a leltár” – *In memoriam Szabolcsi Miklós* című tudományos konferencián, 2001. március 2-án az ELTE-n elhangzott előadás szövege.

2 József Attila *Összes Művei*, III, Budapest, 1958, 167.

Sík Sándor és József Attila

Nemzedéknyi különbség volt köztük, ízlésük, lírafelfogásuk, társadalmi szemléletük, meggyőződésük és jövőképük ugyancsak elválaszthatta volna őket egymástól. A szerzetesrend védettségében és biztonságában élő, életét Isten ügyének szentelt pap, illetve a létbizonytalanságban, szegénységben küszködő poéta életformája sem mutat rokonságot. Személyesen egyszer találkoztak, ennek történetét Sík Sándor írta meg.¹ A Baumgarten-díj kiosztása utáni vacsorán kerültek egymás mellé. „A társalgás nehezen indult, de csakhamar összelelegedtünk” – írta Sík. Együtt indultak hazafelé, és késő éjszakáig kerülgették a rendházat. Közben József Attila, ritmikai elveit, a versek nyomtatott közlésének módjáról kialakított véleményét fejtegette. Elmélete „nagyon eredeti és tudományos szempontból is egészen komoly” volt, így Sík felajánlotta, dolgozza ki, s disszertációjaként nyújtsa be neki. Mellékantárgyai francia irodalom és neveléstan lettek volna. Amint Sík írta: „a szegedi egyetem mintegy jóvá tehetette volna azt a fájdalmat, amelyet okozott”.

A költővel Sík Sándor már korábban is bensőséges kapcsolatba került – a versei révén. Szegedi egyetemi előadásai során négyszer is szólt József Attila lírájáról, felolvasva néhány szívéhez közel álló művét. A hallgatói hozzászólások nyomán élénk eszmecsere alakult ki a professzor és növendékei között, „gondolkodásmódok és... ízlések csaptak össze, de a költő mindig győztesen került ki. A legtartalmasabb és legtanulságosabb hozzászóló... Radnóti Miklós volt.”

Az élő irodalmat nyilvános előadóesteken is megismertették a diáksággal és a városi érdeklődőkkel. Az egyetem legjobb szavalói tolmácsolták a verseket. „Ezeknek az óráknak (Sík »gyakorlatokként« indította őket) legfelejtetlenebb élménye József Attila *Ódája* volt, amelyet a később oly tragikus sorsú, nagy tehetségű Horváth István mondott el megdöbbenő erejű művésszel.”

Amikor három évvel Sík Sándor idézett írása után a kiadóhivatal munkatársaként olykor én vittem az Egyházügyi Hivatalba a *Vigiliát* cenzúráztatni, néha módom volt Sík Sándorral beszélgetni, kérdezgetni költőkről. Emlékszem, milyen csüggedten legyintgetett Majakovszkij hallatán. József Attiláról annyit mondott, nagyon szereti istenes verseit, kivált a *Csendes estéli zsoltárt*,

mert – amennyire emlékszem, így mondta – „most is zsoltáros időket élünk”. Persze ehhez az is hozzátartozik, hogy azokban az években fordította újra – az 1945-ös római kiadást követő *Zsoltárok Könyvét*. Volt alkalma a javítgatásra: hét év telt el, míg zsoltárfordításai 1961-ben végre megjelenhettek. A *Csendes estéli zsoltár* hangvétele nyilván azért is megragadta, mert néhány gondolata („Ó, Uram, nem bírom rímbe kovácsolni dicsőségedet. – Egyszerű ajakkal mondom zsoltáromat.”) saját lírájában is megfogalmazódott – természetesen nem azok, amelyek József Attila versében mintha az *Esti kérdésre* visszhangoznának:

Tudom, hogy zöldel a fű, de nem értem,
minek zöldel, meg kinek zöldel.

Mielőtt rátérnék Sík Sándor József Attila-képének ismertetésére, röviden szólnom kell arról is, hogyan jelent meg a fiatalabbik költő alakja Sík Sándor *Vigiliájában*, hiszen egy-egy ilyen tanulmány, közlemény is jelezheti, miképpen értékelte a főszerkesztő József Attilát. Mint ismeretes, Sík 1946-tól 1963-ig, haláláig volt a folyóirat főszerkesztője, tehát végigélte azt a korszakot is, amelyben jórészt a forradalmár-proletár lírikus működésére helyezték a hangsúlyt, tehát József Attila átpolitizált képe jelent meg különféle tanulmányokban, könyvekben, de még az iskolai irodalomkönyvekben is, költészetének legjellemzőbb jegyeit tehát aligha lehetett tárgyalni.

A *Vigília* publikációi közül az első jelentősebb Megyer Józsefé.² A költő 10 éves halálévfordulójára készült tanulmány. Szerzője piarista paptanár volt. 1900-ban született, 1972-ben hunyt el Nápolyban (1949-ben hagyta el Magyarországot). Sík szívesen foglalkoztatta a rend írástudó tagjait, elég csak a kiváló történészre, Balanyi Györgyre hivatkoznunk. Megyer József is közéjük tartozott.⁴

Megyer tanulmánya voltaképp a költő kisajátítása ellen íródott. „A befogadását – írta – sokak számára bizonyos leegyszerűsítés, kisajátítás nehezíti meg. Mert neve egyelőre jel és zászló: Az új rend zászlaja. Pedig József Attila nem csupán munkás költő, vagy a proletárontudat énekese. Ilyesfajta korlátozást költői egyéniség nem ismerhet.”

Érdekes, amit József Attila azóta igen alaposan föltárt játékosságáról, gyermekiségéről írt. Franz Hals *Bolondját* asszociálva idézte a költő *Ki-be ugrálját*, s keresetlen egyszerűséggel így fogalmazott a „Ha majd egész valómmal kacsintok” sorra utalva: „József Attila... remek típusképet adott ebben az egyetlen sorban. A festményen gitárt tart a kacsintó őrült, itt verset ír.”

Istenes verseiről is eredeti a mondanivalója. A *Csendes estéli zsoltárt* európai műveltségű lírikus önvallomásaként értelmezte, s elgondolkodtató jellemzését adta olyan versekkel, mint az 1924-ben írt *Isten, a Nem emel föl...* és a *Bukj föl az árból*. Ez utóbbit úgy jellemzi, mint a felelősséggel író költő imádságát. Ugyanakkor fölhívta a figyelmet arra is, hogy József Attila saját természete

szerint váltogatta az imádság hangnemét: ilyen típusú költeményeiben a kamasz, a suhanc, az utca fia, a város peremének kifutója szólongatja a rejtelmes Urat, kinek nyomait „tettenéri szívében”. (Ezt a témakört Sík Sándor fejtegette ki részletesen a költőt is elemző akadémiai székfoglalójában.)

Lábán Antal jóakarató figyelmét megköszönve József Attila lemásolta és átadta a Collegium Hungaricum igazgatójának két verses kéziratát. Ezeket tárgyalta Kunszery Gyula *József Attila ismeretlen verskéziratai* című tanulmányában. Kunszery ennek a bécsi szabadverses korszaknak egy addig ismeretlen 9 soros darabját méltatva megjegyezte: a vers formája oldott, de „a szabad ritmus mellett feltűnik – bár diszkréten, nem túlságosan kiexponáltan: – a rím”. E megfigyelést árnyalta, finomította Rónay György.⁴ Mielőtt megfogalmazásából idéznék, közölném az ominózus 9 sort:

*Pucér csapat dobog a dombon,
Keresztülgázol kertemen.
Belénevetnek kutamba,
Hogy kékje nyugtalan legyen.
Szépek, erősek, egymás húsát
Jóltépett lombokkal verdesik –
Ugrándozzatok csak magosra
S a friss széllel
Gyertek el újra kertemig.*

A kiemelt sorokra célozva írta Rónay György: „a rím megjelenésén túl érezni vélem a ritmus sűrűsödését, kötődését is... szinte hangjára-találásnak, a józsefattilai sajátos versritmus egyik első, szép megszólalásának érzem ezt a kis költeményt... Ez már a szabad lüktetésben is kötött ritmus és már jellegzetesen saját hang: józsefattilás lüktetés és zene.”

József Attila halálának 20. évfordulóján bízott meg Sík Sándor: próbáljam meg felkutatni élete vagy halála néhány még élő tanúját. Szárszón akkor a régi parkban (ma parkoló) állt a költő szobra, én még a réges-régi sírját is láttam az azóta ugyancsak bezárt temető kerítése mellett. Konzervdobozban mezei virágok virítottak a kereszt nélküli sírhalmon. Ismertem Bóza bácsit, a baktert, láttam a vasúti térképet, amellyel holttestét takarták le. A régi állomás egészen más volt, mint a mai, ha vonat állt bent, csak a sorompón és a kocsik között lehetett átjutni a balatoni oldalra. Horváth néni volt az élő tanú, ő mesélt a partról a mai József Attila Emlékmúzeumba felköltözött családról és a költőről, akiről persze nem is sejtették, hogy író; azt tapasztalták, hogy különös ember különös szokásokkal. Úgy emlékezett, hogy éjszaka ki-kiment a házból, általában nyugtalanul járt-kelt, kicsit tartottak tőle. Amikor megírtam azt a pár emléket, Sík Sándor megdicsért, ami határozottan melengette egyetlenemista szívemet.⁵

Sík egyébként nagyra értékelte József Attilát, akire – mint ezt Előd István, jeles teológus, a tartományfőnök barátja elmondta – Szerb Antal is felhívta a figyelmét. Az 1940–41-es tanévben *Újabb magyar remekművek elemzése* címmel tartott kollégiuma során⁶ beszélt is róla. Jegyzet is maradt fenn erről, gépelt formában. A fedőlapra Sík írta föl a kollégium címét, s az elemzett szerzők, például Illyés Gyula, Szabó Lőrinc, Erdélyi József, Reményik Sándor és Mécs László nevét. József Attila iránt érzett megbecsülését jelzi, hogy a második nemzedék még élő költői mellett őt is elemezte, s úgy jellemezte, mint „egészen eredeti, új stílű, igen jelentős költőt”, aki nélkül „hiányos volna ez a sorozat”.⁷ Sík bevezető méltatása szerint József Attila tudatos szocialistának, marxistának vallotta magát. „Utóbb kiemelhetik a szorosan vett szocialistásgból, de nem a szocializmusból” – írta. Maga az elemzés az akkor hivatalos szerkezeti beosztást követi. Az életrajz után egyéniségéről, költészete fő eszményeiről és lírájáról, témáiról szól részletesen. A következő forrásmunkákat használta: a Cserépfalvinál 1938-ban Németh Andor gondozásában megjelent *Összes verseit*, az 1940-es, Bálint György összeállításában kiadott, a költő műfordításait is tartalmazó kötetet, József Jolán 1940-es „megrendítő” életrajzát, a *Szép Szó* József Attila-émlékszáját, Halász Gábor *Nyugat*-beli cikkét, az *Irodalomtörténet* 1938-as bibliográfiáját és Sándor Pál *Az igazi József Attila* című füzetét.

A gépelt kéziratban nagybetűkkel szerepelnek a versillusztrációk. József Attila témaválasztásai közül Sík a költő szegénységével magyarázta a sivár, olykor „visszataszító” képek és jelzők nagy számát. Illusztrációnak a *Számvetést* olvasta föl, annak jelzéséül, „mire viszi az életsorsa az embert”. A marxizmus ideológiájától való eltávolodása jelének látta, hogy „szocialista kifejezéseit utóbb megváltoztatja”. „Elmélyül az emberiséggel, a nyomorral való együttérzés, szocialista filozófia bőven van bennük, de annyira tiszták, és a tendencia annyira lehámlik róluk, hogy ezek a legjobb versei.” Itt *A város peremén* részletes elemzése következett Baróti Dezső szerint, valójában Sík felolvasta a költeményt, s néhány szóval jelezte értékeit, mint ahogy nagyra becsülő hangsúllyal szólt a *Hazám*ról is. Ennek utolsó részét mutatta be hallgatóinak. Egészen biztos, hogy a *Kiáltozást* is felolvasta: „a meztelen lélek, amelyik szemben áll a sorssal, az örületen keresztül látva, hogy mi lesz a sorsa, és didereg és reszket” – fűzte hozzá. „Azt hiszem, érzi mindenki a tudat-hasadást is, de azokat a legmélyebb mélyeket is, amelyekből a vers szól. – Nem tudta megkapni a szeretetet életében: higgyük és reméljük, hogy talán halálában az, aki benne örökkévaló, megkapta.”

Ezzel a szép, hívó gondolattal fejezte be méltatását. Ha összehasonlítjuk e rövid portrét a *Gárdonyi, Ady, Prohászka* középső fejezetével, szembetűnő Sík belső fejlődése: megértő és nyitott lett olyan jelenségekre is, amelyeket Adynál még kárhoztatott. Mély beleérzéssel szólt József Attila sötét, pesszimista

és forradalmi életérzéséről. „Ez a világ, amelyből ő csak rosszat kapott, hogyan lenne rossz?” – veti fel Sík Sándor.

Ha a tanulmány vezérfonalát keresnénk, a szeretethiányból születő költői szemlélet különféle megnyilvánulásainak nyomon követésében jelölhetnénk meg. Az elemző, aki a zsidótörvények miatt maga is légszomjjal küzdött, meg tudta érteni a szeretetlenség hálójában vergődő költőt. Sőt, azt is megértette, hogy kitörési kísérletei közben néha a gondviselésben is kételkedett. Ha Sík ekkori verseit és naplójegyzeteit olvassuk, nagy ritkán azokból is hasonló hangokat hallhatunk.

Sík Sándor itt röviden foglalkozott József Attila istenes verseivel. Eszményeiről szólva filozófiai iskolázottságát, tömör gondolatiságát emelte ki, s Bergson hatására hívta fel hallgatói figyelmét az *Eszmélet*ből fölolvastott strófa alapján: „Voltaképp egy bergsoni gondolatot fejez ki: nem a világ van, hanem a folyamat.” Úgy vélte, hogy József Attila filozófiájából következően inkább játszik Isten fogalmával, de végighúzódik lírájában az Isten utáni vágyakozás (*A kutya* című költemény befejezése és a *Kiáltunk az Istenhez* bevezető soraira hivatkozott). Az 1924-es *Isten* című verset „hatalmas, fölséges képnek” minősítette, a vers szerinte „ebben a nemben a leghatalmasabbak közé tartozik a magyar irodalomban”.

Ezt a tömör jellemzést növelte akadémiai székfoglalója önálló fejezetévé.⁸ A székfoglalásra írt hatalmas méretű összefoglalását nem olvasta fel teljes terjedelemben: az alapfogalmak tisztázása után bemutatta a Vörösmarty és József Attila istenélményét tárgyaló részeket. Irodalom és spiritualizmus viszonya régóta foglalkoztatta. Az induló *Vigiliában* közölt *A katolikus irodalom problémájához (Egyetemesség és forma)*⁹ azért keltett nagy feltűnést, mert nagy hangsúlyt helyezett a színvonalra, és meglehetősen élesen határolódott el a máig dívó „sekrestyeköltészettől” (Thurzó Gábor kifejezése). A bűn problémájával azonban ekkor még nem vetett számot teljes mélységében. Árnyaltabban és teljesebben fejtette ki a témát *Irodalom és katolicizmus* címmel.¹⁰ Ebben a természethez való közelséget a Teremtő világával való írói szembe-sülést is bevonta a jelzett témakörbe, s itt is hivatkozott József Attilára: „nagyban és egészében... bizonyos, hogy a népi irodalmi törekvések szervező-érzéke és a közösséget eleven egységben látó emberábrázolása, még ha sokszor program és törekvés marad is – legtöbbször egyenesen felszabadító hatással van a keresztény olvasóra.” Itt már azt is kifejti, hogy a bűn és a bűnösség irodalmi ábrázolása nem kelthet kételyt a hívő olvasóban. Ennek inkább az a kötelessége, hogy a maga számára feltárja az eltévelyedések okait, s így szilárduljon meg hitében. Ezt a felismerést fejtette ki később az irodalom lelkiéleti jelentőségéről írt tanulmányában, a *Szent Jeromos barlangjában*.¹¹

Mindezeket előrebocsátva szólunk röviden a székfoglaló József Attila-fejezetéről, amelyet 1948. január 6-án mutatott be népes hallgatóságának.¹²

József Attila – „Az Ady utáni nemzedék legnagyobb költőtehetsége” – istenélményét Adyéval hasonlította össze. Rokonságukat abban látta, hogy ez az élményük egyéni, sokrétű, mégis közvetlen és bensőséges. Ám erősebbnek látta a különbséget: József Attilából hiányzott a szimbolizmus kísértetiesége: az ő istene „emberarcú”, s ahol „lázadozó szóval támad ellene, átérzik a hit és imádat konvertált élménye”. A fiatalabbik lírikus ilyen jellegű élménye átfogja egész költészetét, s hogy nem lett életét alakító, azt életviszonyaival magyarázta. Neveltetése, görögkeleti vallásos élményei nem alapozták meg istenképét, azt magától küzdötte ki. Élete centrumába állította a szépséget, a tudományt, a szociális problémakört, a lélekelemzést, a „mamát”, a szerelmet. Ezek nem valláspótlékai voltak, az Isten-élmény valamennyi háttérében fölsejlik, „egyben-másban Istenhez is hasonlított” – írta magáról, s ez a tudat ösztönei mélyén munkált, kitörölhetetlenül.

Istenhez közvetlenül fohászoló költeményeiben érezni az istengyermekesség hangját, egyfajta bensőséges közvetlenséget, amely korai verseit ugyanúgy áthatja, mint a késeiket. Mindennek mélyén „áhítatos meghúzódság” rejlik, ami a hívő Istenhez simulásának analógiája. Forrása a szeretethiány, amit életében sokszorosan megtapasztalt, amelynek orvosságát a gondviselő, mindenkit számon tartó, a szeretet eszményét nyomatékosító Isten adhatta számára. A szeretet iránti vágy azonban nem nyafogóvá, passzívvá formálta: „József Attilában ennek a szeretetváagnak aktív oldala, az adni vágyó erősen nemes ösztöne semmivel sem volt kevésbé erős.” Ennek bizonyossága szociális költészeté, a szegények és elnyomottak iránt érzett részvéte. Istentől a „maga szeretet-energiájának örökös megújítását” remélte. Élménye – hangzott az elemző – reális volt: szerves, konkrét, azaz a mindennapi élet mozzanataiba ágyazott, földiesen megfogható formákban (itt az *Isten [Hogya golyóznak a gyerekek]* című versére hivatkozott, mint „e kétféle megjelenési forma szintézisére”).

Sík Sándor részletesen elemezte, hogyan szövődött bele ez a motívum József Attila forradalmi költészetébe is, miképp hatja át szerelmi líráját is. Amint mondja: a szerelmi élményben Istent látja megnyilatkozni, Istent, akihez „örök, legigazibb szerelme” fűzi:

Hogy tebenned jött most élém,
Azt is látom –
Ő az én örök szerelmem
S a halálom.

(Bibliai)

József Attila istenélményének Sík szerint az egész költészetére ugyancsak jellemző intellektualitás is fontos eleme. A való világ varázsának mérnökeként formálná világát, de ezt a vágyát elfojtja érzelmi telítettsége, gyermeki

kiszolgáltatottsága. Még forradalmi verseit is kereszténynek értelmezi, mert a programszerűségénél erősebb benne a várt és szétosztandó szeretet, a közönségre találás vágya, amikor felolvadhat az „istenporban”. Forradalmi költészete ezért is feszíti szét e líratípus szokványos kereteit, s átlép az értelem és a mindenség „metafizikai rétegeibe”, ahol a mindenséggel mérheti magát, s az említett közösség tagjaként fölverhetné a lélekben a lelket, pontosabban a lelki többletet. Társadalomformáló verseiben célja és programja is gyakran „Isten-víziókba” cseng ki, mint a *Kövek* megrázó látomásában. „Kollektív költészetének” legmélyebb gyökereit a *Nem én kiáltok*ban mutatta meg Sík Sándor, elsősorban abban a szimbolikus részben – *A kutya* című verset idézi –, amely az ember Isten-szomját fejezi ki, s az Istenhez kiált fájdalommal (*Kiáltunk Istenhez*).

A *Nagyon fáj* ciklus „halálos élményének” a büntudatot vélte Sík Sándor: ez a büntudat jelzi a beteg lélek „megrendítő bomlási folyamatát”. Az utolsó korszak Isten-verseiben az Úrhoz való kétségbeesett kapaszkodás a vezérszólam, mint a *Nem emel föl* vagy a *Bukj föl az árból* könyörgő soraiban. „Úgy érzem – írta Sík befejezésül –, mintha ezzel a sóhajjal ajkán halt volna meg József Attila, aki »országos volt a pusztulásban«, de aki »egyben-másban/Istenhez is hasonlított«, és aki »tetten érte szívében az Istent«.”

1 József Attila emlékezete = SÍK SÁNDOR, *Kereszténység és irodalom*, 1989, 371–374.

2 MEGYER József, *József Attila*, Vigilia, 1947, 290–297.

3 Megyer Józsefről: *Catalogus Religiosorum Provinciae Hungariae Ordinis Scholarum Piarum 1669–1997*, 1998, 253.

4 *Az olvasó naplója*, Vigilia, 1960, 753.

5 RÓNAY László, *Húsz éve...*, Vigilia, 1957, 364–365.

6 Kézirat alapján: Vigilia, 1984, 405–412.

7 A kollégiumról: BARÓTI Dezső, *Sík Sándor*, 1988, 243–257. Baróti Sík Sándor tanár-

segédeként talán részt vett az első előadásokon.

8 *József Attila Isten-élménye*, Vigilia, 1948, 582–589. A székfoglaló teljes szövege = SÍK Sándor, *Kereszténység és irodalom*, 1989, 257–370.

9 Vigilia 1935, 2. sz., 9–30.

10 Lásd: *Katolikus írók új magyar kalauza*, szerk. ALMÁSI József, é. n., 291–347.

11 Vigilia, 1951, 621–631.

12 A székfoglalóról és fogadtatásáról: RÓNAY László, *Sík Sándor*, Bp., Balassi, 2000, 150–155.

Németh László és a görögség*

Előadásomnak – éppen Németh Lászlóra is utalva – bízvást azt az alcímet is adhatnám: „Első kísérlet”. Tudomásom szerint ugyanis Németh László és a görögség kérdéskörét még senki sem dolgozta fel rendszeresen. Én sem vállalkozom erre. Ehhez több időre s a teljes Németh László-i életműnek az enyémnél sokkal elmélyültebb ismeretére van szükség. Mondanivalómban elsősorban a harmincas évek tanulmányaira szorítkozom, bár tudom, hogy az ott kifejtett gondolatoknak folytatása van a kései tanulmányokban, s talán nem volna érdektelen annak vizsgálata sem, hogy a két regény esetében, ahol a szerző maga megjelöli a görög ősképeket, hatnak-e ezek az ősképek a részletekben, a megformálás módjában is, s ha igen, hogyan. Minderről nem szólok. Amit mondok, inkább csak kedvcsináló valakinek, aki a feladatot teljes egészében és jól oldja meg.

*

A XIX. század végén a klasszika-filológia válságba jutott, bár ezt a legkevésbé művelői érzékelték. Érthetően. A század második fele az ókorra vonatkozó ismeretek példátlan gyarapodását hozta: az ásatások a tárgyi emlékek – városok, tárgyak, feliratok, papiruszok – hihetetlen, részben máig sem teljesen feldolgozott bőségével örvendeztették meg az ókor kutatóit, addig ismeretlen művek váltak papiruszon, ritkábban feliraton ismertté, addig is ismert szövegek minden addiginál pontosabb kiadásban jelentek meg, új folyóiratok, kézikönyv-sorozatok indultak, monumentális lexikonok, szótárak adtak munkát szorgos kutatóknak, s aki ebben benne élt, érthető, hogy a munka lázában nem vette észre, hol a baj. Wolf nevezetes *Prolegomenája* (1795) az egész német szellemi életet felkavarta, s C. O. Müller joggal írhatta, hogy abban a kor felfogása arról, miképpen jönnek létre a költő alkotások, „mint egy gyűjtőpontban egyesült”.¹ A „népköltő” és a „költő nép” gondolata a kor gondo-

*A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Németh László-émlékülésén 2001. május 10-én elhangzott előadás némileg bővített szövege. Ugyanezen az ülésen hangzott el Kulcsár Szabó Ernő, Görömbei András és Imre László előadása is.

lata, a fejlődésbe vetett hit s az abból eredő történeti szemlélet a kor szemlélete volt. A XIX. század második felének sok nagyszerű és tudományos szempontból maradandó értékű jelentő műve közül viszont bármelyikre is bajosan volna elmondható, hogy a maga kora szemlélete, kérdései benne mint gyűjtőpontban egyesültek. A tudomány éppen az ismeretek roppant gyarapodása következtében a szakemberek tudományává, tudós belüggyé vált. Az ismeretek gyarapodása azonban egy másik következménnyel is járt: az egész látásának elvesztésével. A szaktudományt szaktudósok művelték, egyre inkább a maguk területére szakosodva. A problémákat a szakmán kívül állók érzékelték jobban, s Németh László 1931-ben írt *Új enciklopédia* című tanulmánya (I, 36–46.) mutatja, hogy nemcsak a klasszika-filológiában volt ez a helyzet, hanem általában a tudományos életben is. A részletkutatásokba való, önkorlátozó elmélyedést és ott is maradást ajánlotta azután a századvég ismeretelméleti válsága, a világ megismerhetősége felől való kétely, és a fejlődésben s ennek folytán a történeti szemlélet helyességében való hit megrendülése. Ilyen körülmények között a klasszika-filológia nem tudta bizonyítani az ókori műveltség fontosságát, sem a radikális polgári, sem a vulgárszocialista, sem a klasszika-filológia belső megújulását sürgető kritikákkal szemben. A szakmát csak az I. világháború s az azt követő események döbentették rá – akkor is inkább csak a vesztes államokban – arra, hogy az ókorral nem lehet már csak úgy foglalkozni, mint a XIX. században.²

Megnyilatkozásoknak, melyekben a kor klasszika-filológiájával szemben való elégedetlenség jutott kifejezésre, a magyar szellemi élet sem volt híján. Ilyen Aranyé 1863-ban, Greguss Ágosté 1882-ben, Hatvany Lajosé 1908-ban.³ Ez nem is csoda. Magyarországon nem voltak olyan jelentős szaktudományos eredmények, mint Németországban, melyek a problémákat leplezheték volna. Jelei mutatkoztak – Péterfy görög tanulmányaiban, Babits Szirénovellájában,⁴ vagyis megint kívülállók részéről – az ókor újszerű megközelítésének, de a szakma maga is érezte, hogy valamit tenni kellene annak érdekében, hogy az ókor ismét érdekessé váljék a társadalom számára.⁵ A feladat azért volt nehéz, mert az európaihoz képest lemaradásban levő magyar klasszika-filológiának egyszerre kellett azon fáradoznia, hogy behozza a lemaradást és hogy megújítsa azt, amit utol akar érni. Talán nem meglepő, hogy ez nem mindig sikerült. Azok, akik a századforduló vagy az I. világháború idején keresték a megoldást, vagy nem jó irányban keresték, vagy a politikai események vágták el útjukat és rekesztették őket a tudományon kívülre, vagy elfáradtak és kiábrándultak lettek, s ha tudományosan nem váltak is teljesen terméketlenné, egyetemi óráik a húszas évek végén, a harmincas évek elején a hallgatónak semmit sem jelentettek, vagy éppen riasztólag hatottak rájuk.⁶

A húszas években ugyan egy fiatalabb nemzedék – Marót Károly, Alföldi András, Kerényi Károly – már egy újfajta ókorkutatás alapjait rakta le, de kö-

zülük mint fiatal magántanár csak Kerényi tanított a budapesti egyetemen (Alföldi Debrecenben, Marót Szegeden), s Németh László, akit hirtelen görögség-élménye egészen rövid ideig (1931-ben) a görög–latin szakra vitt, Kerényivel, úgy látszik, csak futólag találkozott, viszont annál mélyebben, nyomasztóbban hatottak rá az öregek: Vári Rezső és Melich János.⁷ Őt év múlva már Kerényivel való barátsága idején, egy neki írt vallomásos levélben így ír (hosszabban idézek, mert Németh és a görögség viszonyának szinte minden fontos mozzanata felmerül itt):⁸

...négy-öt évvel ezelőtt a görög nyelv tanulására adtam a fejem... Még diákkoromban, mint kiegészítő érettségire készülő bölcsész (bölcsész mindössze hat hétig) megtanultam vagy száz sort az Odysseából... Amikor a nyugati irodalmakban nem találtam meg, amit vártam tőlük, ez a néhány emlék volt, hogy harmincéves fővel ennek a nehéz nyelvnek legyek autodidaktája⁹... a görög irodalomban önmagam fedeztem fel... egy bennem levő lelki helyzet talált bennük pontos és mégis örökérvényű fogalmazásra. Elektra, Antigoné, Philoktetés nem hősök voltak, akiket szerettem, hanem egymást követő állapotaim: lelkem tartalmát csodálatosan fedő szimbólumok. Ha csatangoló érdeklődésemre kerestem igazolást, Herodotosra hivatkoztam. Írói vérmérsékletem egy Aristophanés tanulmányban lobbant fel legtisztábban s életemmel és halálommal a keresztény és művészi halhatatlanság helyett azt a sokratesi halhatatlanságot igyekeztem megközelíteni, melyet az Apollo-vallásról szóló tanulmányodban oly kívánatosá tettél. Lehet, hogy amíg állapotaimat és törekvéseimet rólok neveztem el s velük testesítettem meg, sokban félreértettem őket, sok mindent beléjük magyaráztam – de az, hogy beléjük magyarázhattam, szinte mindenestül elfértem bennük, nem igazolja-e még félreértéseimet is. Régebbi fiatalkori munkáim s a Tanú közt első sorban a görög hatás van – s ha mint minden hatás, ez is félreértéssel terhelt, az eredmény mégis azt bizonyítja, hogy a görög sugár, még megtörve a korszerűség furcsa interferenciáiban is aktív, termékenyít.

A görögség, írja alább, már Kerényi tevékenységét értékelve, „emberformáló példa”, „existenciális kérdés”.

Képzeltető-elesebb ütközés, mint a görögségnek ez a megközelítése és az egyetemi öregek közti, akik között a tudományosan még mindig legsúlyosabb egyéniséget, Hornyánszky Gyulát az *Ember és szerepben* Németh így jellemzi: „egyszerre volt cinikus, elmés, ravasz, kiábrándult”,¹⁰ s aki mellett az elfáradt, száraz Vári Rezsővel és esetleg a már teljesen kiégett Némethy Gézával találkozhatott.

Hadd idézzek azonban még egy-két gondolatot a Kerényihez írt levélből. Azt vázolja, hogy miért vonzódott jobban a görögökhöz, mint a rómaiakhoz, beszél a latin-keresztény szellem északi és keleti ellenzékéről, a protestantizmusról, a német idealizmusról, Dosztojevskijről, majd így folytatja:

A magyarság, mint keleteurópai, vérében keleti, szellemében pedig erősen protestáns nép inkább kívül esik, mint belül ezen a latin gyepűn, de van benne mégis egy nagy déli sajátság: ...nem amorf, mint az orosz, nem ködös, mint a német... Hiányzik alóla a civili-

záció szigetelése, de éppen ezért szabadabban érintkezik benne a mély és a magas, az ösztönélet gyökere s a kifejezés virágai közt nagyobb a távolság, de rövidebb nála az út – ugyanaz a „közvetlen út” ez, melyet én a görögök nagyságának, vagy ha úgy tetszik, zsenialitásának érzek.

Ezzel voltaképpen be is fejezhetném előadásomat, hiszen az idézetekben minden lényeges el van mondva, amit Németh Lászlónak a görögséghez való viszonyáról, annak megragadó és problematikus elemeiről elmondani lehet. A továbbiak jobbára csak párhuzamos helyek és széljegyzetek Németh e vallomáshoz.

A görög irodalomban önmagamot fedeztem fel... egy bennem levő lelki helyzet talált bennük... fogalmazásra.

Ez azt jelenti, hogy Németh számára a görögség elsősorban nem vagy nemcsak önmagáért a görögségért, hanem Németh saját magáért, saját látásaiért volt fontos. Erről beszél Sophoklészről 1930 és 1933 közt írt gondolatainak nagyon sokatmondó alcíme – „Tanulmány és vallomás” – is. A hangsúly ugyan inkább a vallomásra esik, ez mindamellett nem jelenti azt, hogy Némethnek Sophoklészről, Aristophanésről vagy más görög szerzőről magáról nem volt szaktudósok számára is tanulságos, újdonságot jelentő mondani- valója. Mindjárt Sophoklészről szóló írásainak egy 1930-ban keletkezett darabjában felismeri, hogy Homéros nyelve „nem szavakból, hanem összetapadt szavakból kifejezésekből” áll.

Van kéziszedés és van gépiszedés; az előbbinél minden betű külön egység, az utóbbinál az egybeöntött sor az egység. Homeros költeménye ilyen összeöntött szavakból, költemény előtt meglévő kifejezéselemekből épül föl. (II, 678.)

M. Parry csak két évvel korábban bizonyította ezt módszeresen és vonta le az ebből adódó következtetéseket.¹¹ Kizárt dolog, hogy Németh ismerte volna Parry könyvét, melyet akkor a szaktudósok sem méltattak különösebb figyelemre. Őt a népköltészet vizsgálata tehetette figyelmessé a jelenségre, mint azt *Berzsenyi útja* című 1938-ban írt tanulmánya mutatja:

Ismeretes, hogy a népköltészet nem annyira szavakkal, mint szólamokkal dolgozik: az egyszer megtalált szerencsés kifejezés közkinccs, amely mindig beiktatható, ahol hasonló érzésről kell jelt adni. Ugyanezt találjuk nagyobb mértékben Homerosnál. Az Ilias nem szavakból áll, hanem mozaikként összerakható szólamokból. (I, 538.)

Sophoklésszal kapcsolatban is van Némethnek fontos észrevétele. Babits *Oidipus*-fordításáról írva (1930-ban) a következő megjegyzést teszi a dráma hőséről:

Megoldotta a talányt, hatalmas volt, bölcs és boldog. S a sors bebizonyította neki, hogy hatalma, bölcsessége, boldogsága hiú látszat az apagyilkosságtól és vérfertőzéstől szennyezett valóság fölött. Az ember büszke az életére, melyet ő csinált magának. Ez alatt a görcsösen tartott, boldog élet alatt azonban ott morajlik az istenek véletlen kavarta igazabb élete, mely egy napon eltátja örvénytorkát. Az ember, ki bízik abban, hogy ő az, akinek tudja magát, elborzadva fullad bele az iszonyú igazságba. (III, 1530.)

Négy évvel később jelenik meg K. Reinhardtnak a Sophoklés-értelmezések történetében mérföldkövet jelentő könyve,¹² melyben az Oidipus királyt mint a látszat és valóság ütközésének tragédiáját értelmezte. Csak míg Reinhardt értelmezésében az isteneknek kevesebb jelentősége van, s az értelmezés inkább az egzisztencializmus felé mutat, Németh értelmezésében az isteni világtrend áll az események mögött, a Sophoklés rideg isteneinek rendje.

Lehetne még más megjegyzéseket idézni, melyek a görögség szempontjából fontos mozzanatokra hívják fel a figyelmet, mégis bajosan tagadható, hogy Németh számára elsősorban az a fontos, ami a görög kultúrából nekünk, neki szól. Mert bár önmagában is érdekes 1932-ben írt Aristophanés-tanulmányának az a megfigyelése, hogy Aristophanés az ötlethez, „a történethez rögtönöz teret” (163.), az „idő képtelenül gyorsan pereg” (162.), „az abszurdumban válik az ötlet szemlélhetővé” (163.), s különösen annak a megpendítése, hogy „az aristophanesi hangokban is a pusztulás kürtje szól már” (167.), nála, mint majd még látjuk, már ez is egy nagyobb művelődéstörténeti koncepció egyik elemévé válik, s számára nem kevésbé fontos az, hogy Aristophanés alapján miképp lehetne a XX. században olyan műfajt kialakítani, „mely egyszerre huszadik századi, tömegekhez szóló és nagy költsézet” (I, 65.). Sophoklés sem csak önmagában ragadta meg annyira, hogy még lefordításának gondolatával is foglalkozott (II, 623.), hanem mert Élektra és Antigoné lelke „tartalmát csodálatosan fedő szimbólumok” lettek számára, a gyászba görcsült, keserű Élektra Kurátor Zsófi, az irgalmasan meginduló Antigoné Kertész Ágnes előképévé vált.

Más esetekben is érvényesül a görög kultúrának ez az önmagán átszűrt, vagy nagyobb művelődéstörténeti elgondolásba illeszkedő és némileg attól meg is határozott értelmezése, bár nem mindig ilyen szerencsésen. Attól eltekintve, hogy az a kép, melyet *Orvostörténet és szellemtudomány* című dolgozatában Hippokratésről fest, talán jobban hasonlít Korányi Sándorra, mint a kósi mesterre; Némethnek itt is, máshol is kifejtett gondolatát a görögök zsenialitásáról (itt: I, 345., máshol: I, 59–60.; 74.; lent a 21. jegyzetben idézett szöveg; *Ember és szerep*, 135. stb.) Alkmaion jobban igazolja, mint Hippokratés. Alkmaion tudniillik felismerve, hogy a kecske látóidege az agyba vezet, ebből azt a következtetést vonta le, hogy általában az érzékelés központja az agy. Ebben ugyanis két merész általánosítás, ha úgy tetszik, zseniális ugrás rejlik, az egyik az, hogy minden érzékelés, tehát nem csak a látás központja

az agy, a másik, elvi jelentőségű, hogy az ember szervezete is olyan felépítésű, mint az állaté.

Némethre azonban nemcsak irodalomtörténeti vagy művelődéstörténeti vonatkozásban hatott a görög hagyomány, hanem gondolatrendszerének egészében, alapvetően kultúrakritikai magatartásában („a nyugati irodalmakban nem találtam meg, amit vártam tőlük”), társadalom- és művelődéspolitikai törekvéseiben is, és valószínűleg ez az érdekesebb.

„A hagyomány ma... nem annyira műveltségünkhöz szól, mint hajlaminckhoz” (I, 69.) – írja 1934-ben *Görögök vagy a halott hagyomány* című tanulmányában, melynek már a címe is kifejezi a szerző mondanivalóját, s melyben az európai hagyományt temetőkkkel vitatkozik.

„A görögség nekem vállalkozókedv, amelyben szívem az ő merész szívükkel összedobban” – olvassuk két bekezdéssel alább, ma már kissé modorosnak tűnő megfogalmazásban, s itt fejt ki először a görög hagyományról mint „pajtáshagyományról” szóló felfogását (I, 70., vö. I, 73.; II, 699., IV, 2032.). De hasonlóképpen írt Aristophanés-tanulmányában (1932): a görögök

„...inkább nagyszerű játszótársak, mint tanítók... A görögöktől nem lehet tanulni, a görögöktől kedvet lehet kapni a játékra, nem a hagyomány átvételére, hanem a hagyomány-teremtésre... A görög példa nekem inkább futurizmust jelent, mint goethei klasszizmust. (I, 64.)

Egészen más megközelítése ez a görögségnek, mint a historizmusé, mely a görögséget, mint történeti tárgyat, önmagában akarta vizsgálni, s nem a mi korunkhoz való viszonyában. Nietzsche megközelítési módja ez – az ókoron keresztül önmagunkat érteni meg¹³ – noha Nietzsche nem tett Némethre igazán lenyűgöző hatást. (*A tragédia születését* 1931 elején olvasta [II, 681.], s a *Wir, Philologen* elvi fejtegetéseit valószínűleg nem is ismerte.) Tehetségénél és érdeklődésénél fogva egyszerűen megérezte, felfedezte a görögségben a számára ihletőt: „a görög sugár... aktivál, termékenyít”, valami hasonlót, amit ugyanebben az időben (1930) Kerényi Károly úgy fogalmazott meg: „A filológus személyében a ma embere lép érintkezésbe az antik világgal.”¹⁴ Az a ritka pillanat ez, mikor az ókorhoz való, a XIX. századéhoz képest gyökerelesen új viszonyt egy kívülálló író és egy szakmabeli filológus kezdetben egymástól függetlenül hasonlóan látja, ami kettőjüket a harmincas évek közepén barátokká teszi, s amely barátság, bizonyos válságok ellenére, halálukig megmaradt, noha a görögség másképp „aktiválta” az egyiket, mint a másikat. A Kerényi–Németh László viszony részleteit azonban nem tárgyalom, mert Lackó Miklós alapos tanulmánya, melynek ez az előadás is sokat köszönhet, ezt elvégezte.¹⁵ A kettejük közti különbségre még előadásom vége felé röviden visszatérek.

Milyennek látta hát Németh László a görögséget?

A görögök félbarbár nép. A mai fehér civilizációnak nem apja, hanem nagybátyja. S tudjuk, hogy a gyermekeknek vannak pillanatai, amikor bizalmasabbak a nagybátyjukhoz, mint a szüleikhez. A görögök nagyon alkalmasak valami hasonló cinkos összesűgásra a latin-keresztény szülők háta mögött (I, 74–75.)

– írja a már idézett *Görögök vagy a halott hagyomány* című tanulmányában. Európa különvált az emberiség többi részétől, fejlődésében fölébe került, de elkerülhetetlen, hogy felújítsa kapcsolatait a barbársággal, melyből kivált. A terminológia veszélyesen félreérthető. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy Németh a *barbár* szót meglehetősen görög értelemben használja, s az előzásiai magaskultúrákat vagy az etruszkokat érti e megjelölésen, de bennük olyan népeket lát, amelyek még nem váltak el a természettől.

Efelé a barbárság felé a görögök a legjárhatóbb út... Az emlékezetén még átdereng a barbár világ... De a görögség önmagát felülmúló barbárság, örvény fölött kapaszkodó lángész. (I, 75.)

Németh a görögséget nem tartotta változatlanak. Sókratésban látja ő is a határpontot, mikor a görögséget „elkapja az okoskodás” (I, 72.). Ez – mondja Hegellel egyetértésben – öngyilkosság, de „teremtő öngyilkosság”. Németh tisztában van a hellénizmus történelmi jelentőségével, mégis hanyatlást lát benne, mert az európai kultúrához hasonlóan már mértéknek, utánczó példaképnek tekinti a korábbi görögséget, miközben maga is példává, erjesztővé válik Róma és a későbbi korok számára.

A görög műveltség sohasem volt „európaibb”, mint most, a történelmi hanyatlás korában. Ahogy szenvedélye vándorol, úgy alkot számunkra új, nemzetközi műfajokat. (I, 72.)

Szakmai szempontból itt valószínűleg volna mivel vitatkozni, de nem akarok a részletekbe elmerülni. Németh számára a fontos a Sókratés előtti görögséghez és azon keresztül a kultúra előtti kultúrához való visszatérés, melyből az európai kultúra kivált, elszakadva „az emberiség ősbibb észjárásától”, ahogy D. H. Lawrence *Apokalipszisét* vizsgálva írja:

Valahol a görögségben kezdődött ez a kiválás, ott, ahol Apolló és a hexameter született, s Athénnek a forradalma, mely Sophokles és Euripides közé Sokrateset állította, befejezte a szakítást. Európa a maga útjára lépett... Nietzsche szenvedélyes állásfoglalása a Sokrates előtti görögök mellett az emberiségnek ezt az ősbibb rétegét kereste, s Joyce Ulyssese Írországból a barbár görögség felé hajózik. (I, 235.; vö. IV, 1986.)

Ez az utolsó megjegyzés valami fontos tényezőre hívja fel a figyelmet. J. Perizonius óta¹⁶ sokan és sokféleképp vizsgálták, mennyiben mutathatók ki közös elemek a görögök és a nem görög népek kultúrájában; legrészletebben a cambridge-i etnológiai iskola (Frazer, Harrison és mások) fejtették

ki azt, amit G. Murray érzékletesen úgy fogalmazott meg, hogy ha az ember megvakar egy ókori görögöt, valamilyen, egy viking és egy polinéziai közt álló lény bukkan elő,¹⁷ vagyis azt, amit alapjában már Thukydides tudott (1,6), hogy „a régi görögség a barbárokhoz hasonló módon élt”. Náluk azonban ez elsősorban fejlődéstörténeti érdekű kérdés volt: milyen ősi, már csak csökevényes formában élő elemek mutathatók ki a görög kultúrában, melyeket a görögség meghaladott. A Freud- és Proust-élmény nyomán, majd Frobeniustól befolyásoltan¹⁸ Németh más hangsúllyal teszi fel a kérdést. Mi az, ami a barbárból a tudat mélyrétegeiben még ott van a görögökben, amit még nem haladtak meg? Nem ő az első, aki így nézte a problémát, már Murray megfogalmazása is ebbe az irányba mutat, Magyarországon Marót Károlynak a húszas években megjelent dolgozatai szintén,¹⁹ s Kerényit is ez viszi Jung felé, de nálunk talán Németh az első, aki ezt művelődéelméletté általánosítja.

A *Sanremói napló* Frobenius-fejezetéből idézek:

Akármilyen sötét kockázatokkal játszik is a mi korunk, van benne valami csodálatos: érezni lehet benne az emberiség gazdagodását. A tizenkilencedik század, hogy nagy művét, a világgazdaságot megalkossa, annyira rávetette magát a természetre, szervezésre, fölfedezésre, hódításra, hogy hagyományaiból pusztá tudományanyag lett, a környező emberiségből nyersanyag, munkás és piac, saját lelkéből az alkotás masinája. Akarat, érzés, önérték, ez maradt meg az emberből, s elveszett az együttérés, a megértés, az őket összefoglaló sorsközösség misztikája. Most ez kezd megfordulni. Ha a tizenkilencedik század Európája fölébe került az emberiségnek, mi vissza akarunk találni belé. Ez a magyarázata annak, hogy a múlt egyszerre olyan közel került hozzánk – görögségből, középkorból ezért lett egyszerre „pajtáshagyomány” – ezért fedeztük fel elmebetegben önmagunkat, s ezért ismerjük fel a vadak kultúrájában a mienkével azonos növénytörvényt, paideumát. (II, 698–699.)

Németh tehát azt a fejlődésképet, melyet a görögöket illetően magának kialakított [„az emberiség ősbib észjárása” (barbárság) – az epikus korról kezdődőleg kiválás ebből az állapotból (félbarbárság) – Sókratésszal kezdődőleg az „okoskodás” eluralkodása (hellénizmus, „európaiság”)] rávetíti az egész európai művelődés történetére. A *Magyarság és Európa* II. fejezetében, igaz, másképp korszakol, de ott más a szempont („A kiterjedő Európa”), s mikor a III. fejezetben az európai kultúrát mint egymás alatt húzódó víztartó rétegek sorát ábrázolja, csak annyi változtatást tesz, hogy beiktatja az egyházatyák „rétegét” (IV, 1986).²⁰

Két vonatkozásban finomítja vagy egészíti ki Németh ezt a fejlődésképet. Az egyik a *Tanú* első évfolyamában, a Móriczról szóló írásában olvasható.

Az európai művészet a görög utódja, s a görögök hatalmasan elrugaszkodtak az ősi barbár poétikától: az ízlés és gondolkodás, melyet a latinokon át a kereszténységre hagytak, halál minden más ízlésre és gondolkodásra. A kereszténység véres dagasztóteknő-

jében a népvándorlás népei elfogadták ezt az ízlés- és gondolatformát, s beleelegyítették a maguk kiirthatatlan hajlamait. Keleten (és sok tekintetben már Németország is kelet) ez a keveredés nem történt meg, itt életben maradtak az ősi extrahellén ízlés- és gondolatformák... Egyik oldalon a latin műveltségű ember áll, aki érzi a nyugati gondolkodásban a letisztult történelmet, mellyel szemben az ő hézagos múltú félbarbár fajának egy feladata lehet: alkalmazkodni. Másik oldalon ott a nemzete humuszában álló Dosztojevskij fajta író, aki hisz a kihasználatlan kultúr-csírák jövőjében, s eltolja a Nyugat gyámkodó kezét. (III, 1821.)

Megint nem akarok vitatkozni ezzel a szöveggel, mely helyeset és kérdése-
set egyaránt tartalmaz, csupán azt emelem ki, hogy ezek szerint Európa két régióra oszlik (kissé bizonytalan vagy önkényes elhatárolással), az egyikben, a nyugatiban a kiirthatatlan (tehát valahogy mégis megmaradó?) saját hajlamokat elegyítik a latin keresztyénségen átszűrt és már a fent említett értelem-
ben „európaivá” vált görög hagyománnyal, ahhoz hasonulva, asszimilálód-
va, a másikban, a keletiben ez a hasonulás, asszimiláció nem történt meg, a görögön kívüli ízlés- és gondolatformák fennmaradtak.

A másik pont, ahol Németh árnyalja a fejlődésvázlat, a görögség és keresz-
tyénség, különösen a protestantizmus viszonya. Németh László többször
foglalkozott a kérdéssel a maga egyház nélküli vallás-elgondolásának az ösz-
szefüggésében. Ennek az elgondolásnak még csak az ismertetése sem felada-
tom, nemhogy boncolása, ezért csak szorosán a tárgyhoz tartom magam.
A *Sanremói napló* „Görögök és protestánsok” fejezetében beszél arról, hogy
a protestantizmus vívmánya „isten és ember közt a közvetlen út” volt, „az
isten az égből az emberbe költözött” (II, 724.). A déli, a görög vallásosság a
kinti hatásokat érezte inkább, az északi, a protestáns, a belsőket.

Teljes vallásosság a kettő csak együtt lehet. Az európai vallás, melyre annyit gondolok,
nem a görög, nem a protestáns, hanem az a görögprotestáns, mely épp nekünk, magya-
roknak, természetünk mélyéből ismerős. (II, 724–725.)

Nem egészen így fogalmaz egy év múlva, a Ravasz Lászlóval vitatkozó *Két
templom közt* című cikkében.

Nekem a protestantizmus vallásos állapot, egy forma, mely Luther előtt legalább kétezer
évvél kezdődött, s messze túlárad ma is egyházain. Azé az istené, aki nem a világ rendjé-
ben hangos, hanem az akaratunk tövén. Fóné tis daimonos, egy isteni hang, hivatkozik a
bennelakó, sugalló istenre védőbeszédében az istentagadással vádolt Sokrates. (III, 1952.)

Ugyanebben az esztendőben De Man könyvének ismertetésében pedig a
következő mondat olvasható:

Az eszmének nála [ti. De Mannál] ugyanaz a jelentése van, ami a sokratesi vagy a pro-
testáns vallásban az Isten hangjának, a belső parancsnak. (I, 275.; vö. IV, 1987.)

Ha elhagyjuk az indulat sugallta vagy vallásfilozófiai elemeket, ez az utolsó mondat tartalmazza a lényegét: Németh a sókratészi belső irányítottságot tekint a protestantizmussal rokonnak, szemben minden legalizmussal.

Mindez – most már talán jól látható – röviden össze van foglalva a Kerényinek írt levélben. De az is, amiért végül is a görögség Némethnek olyan fontossá vált: görögség-látásának alkalmazása a magyarságra mint „...véreb-
ben keleti, szellemében... erősen protestáns nép”-re (most már tudjuk, mit értett Németh protestantizmuson), mely alól hiányzik „a civilizáció szigete-
lése, de éppen ezért szabadabban érintkezik benne a mély és a magas”, ami ugyanazt a „közvetlen utat” jelenti, melyet „a görögök nagyságának vagy zsenialitásának” érez. (Nagyon hasonlóan ír erről már egy évvel korábban *Érdemes-e? Levél egy fiatalemberhez* című írásában.²¹)

Németh László ezzel egy olyan pontra érkezett, ahonnan többfelé is vezetett út. Az egyik az *Ihlet és kalokagathia* című írásában fogalmazódik meg, amely írás a Kerényi szerkesztette *Sziget* utolsó, 1939-es kötetében látott napvilágot (29–30.).

A méltó élet: a művész legfőbb higiéniéje. De ha e méltó élethez dajkát keressz, amelynek tejében nagy és szép épp úgy nincs és nem is tud külön lenni, mint az igazi költőben: akaszd őt a mítosz emlőire. A mítosz mindig vallás is, s ha képei el is vették kozmogóniás hitelüket, az érzés, mely a világból kihalította őket, csenevészén vagy átalakultan bennünk is él s keresi a nagy ősképeket.

Hogy egy ilyen szemlélet könnyen irracionalizmusba vezethet, Németh maga is érezte, és éppen a Lawrence-kritikában egy nagyon hasonló képben ki is mondja:

A természet melléről le-leszakad az ember, s ennek a leszakadásnak vannak hátrányai, de aki vissza akarja vetni magát, kongó frázisokkal felidézett mámorába zuhan. (I, 235.)

Németh mégis mintha itt ebbe az irányba tenne egy lépést, de józansága végül visszatartja s inkább Jung felé fordítja.

A másik út a nemzetkarakterológiának még a kiindulásnál is problematikusabb, leszűkítő továbbfejlesztése, az asszimiláció elutasítása, mint ami az ősit, az eredetit megrontja, a *Kisebbségben* indokolatlan elfogultságok, jogos aggódalmak – 1939-ben vagyunk, Hitler már Csehszlovákiát falja fel – és társadalomkritikai szenvedély diktálta fejlődésképeiben. Görögökről itt nincs szó, de „az emberiség ősbib észjárásáról” és a „két régió”-ról szóló gondolatok kapnak itt is sajátos alkalmazást.

A harmadik út (nem az a bizonyos „harmadik út”!) a legérdekesebb. Németh, nem kétséges, a görögség Sophoklésszal záruló korszakában látta a magyarság párhuzamát, a görögség „félbarbár” korszakában, mikor „emlékezetén még átdereng a barbár világ” (I, 75.), és „még nyitott az út az ősbib

kultúrák, egy szélesebb ember-világ felé” (II, 700.). Németh itt, úgy hiszem, valami fontosat látott meg, csak talán az indoklást kell másképp fogalmazni. Ez a korszak a görög történelemben, mikor a kultúra még nem vált szét magas kultúrára és tömegkultúrára. Az első, akinél ez a hasadás számunkra megfogható, illetve aki ezt először jelzi, Aristophanés a *Felhőkben*,²² s Némethnél Aristophanés a másik fontos, korszakhatárt jelentő személyiség. Futó megjegyzésében, hogy talán „az aristophanési hangokban is a pusztulás kürtje szól” (I, 67.) erre a korszakhatárra is ráérez, a sokszínűségében is egységes görög kultúra végére. Ezért a tűnődés, hogy milyen lehet a XX. század műfaja, mely mindenkihez szól és művészi. Németh úgy vélte, hogy a magyarságban is benne rejlik egy ilyen kultúra lehetősége, ezt tartotta megvalósítandónak; a minőségszocializmust, ahol nincs külön magas és külön népi vagy éppen tömegkultúra, s ezt a törekvését is a görögökről nevezte el. Gondoljunk már idézett mondatára: „A hagyomány nem annyira műveltségünkhöz szól, mint hajlamainkhoz” (I, 69.). Az 1928-ban, tehát még nagy görögség-élménye előtt írt, *Az Ady pör* című dolgozatában Ady életigenlő verseiben is „az új magyar hellénizmus ígét” látja, „melynek az Ulisszesz görög lesz az ideálja, akiről Ady is írt, a furfang és a minden hányattatáson túlélő emberi ügyesség hőse”. (III, 1502.)

Itt tehát még nem a „félbarbár” görögség képe jelenik meg. Ady hatása alatt alakuló magyarság-képe a kiindulás, a „hajlam”, melyhez a görög hagyomány szól, így alakul a görögség-kép, mely azután, más hatásokkal ötvözötten hat vissza és válik programmá. Talán ezért szabta össze a magyar nemzetkaraktert déli formáló képességből, északi protestantizmusból, „sókratési” protestantizmusból, hogy minél jobban hasonlítson a görögökhöz, és viszont is: „Sókratés hűségében már-már északi” (I, 724.), hogy azután így ebben is alapot nyerjen a magyarsággal kapcsolatos programjához.²³

De ez a program magyar előzményekhez is kapcsolódik. Arany 1847. február 28-án Petőfinek írt levelében beszél arról, hogy Homéros olyan kor költője volt, mikor a nép társadalmilag és műveltségileg is egységes és teljes közösséget jelentett. Ez az egység felbomlott, a nép szolgává igazott lett, s a költő feladata most már olyan költészet teremtése, mely megint az egész, már nem egynemű közösség vérévé válhatik.²⁴ Németh talán túlságosan is csak az Akadémia foglyát látta Aranyban, s nem vette észre benne saját művelődési programjának ugyancsak görög ihletésű előzményét.

Az is igaz természetesen, hogy Németh számára a kultúra előtti kultúra és a görög példa nemcsak a társadalmi mélyrétegek, a „nép” felszínre hozását és az egységes, de nem egynemű („nemzeti”) kultúra részévé való tevését jelentette, hanem a lelki élet mélyrétegeinek, az ösztönvilágnak feltárását is, ahol a görög ősképek mellett az elmélet síkján Freudra, Junggra, a megvalósításán Joyce-ra és főleg Proustra támaszkodhatott.²⁵

Németh tehát beszélgető viszonyba lépett a hagyománnyal, göröggel és nem göröggel, a saját helyzetéből kiindulva értelmezte a görög, s abból megint a magyar hagyományt, belevonva ebbe a beszélgetésbe az újabb kori hagyományokból fakadó élményeit, és belevonva nemzetkarakterológiai előfeltevéseit is, melyek mindenestre nem csak az övéi voltak. Nemcsak tanulmányoznivalót látott a görögökben (IV, 2032.), mint az egyetem öreg tanárai; tárgyat, melyet tanulni és bálványozni kell, hanem beszélgetőtársat, „pajtást”, ha úgy tetszik, akit lehet félreérteni is, de akivel a beszélgetés mégis a tulajdon helyzetünk megértését, az ebből következő feladatok megoldását segítheti.

Most már, azt hiszem, világos az is, mennyiben „aktiválta” eltérő módon a görögség Kerényit és Némethet. Erősen sarkítva és durván leegyszerűsítve a különbséget abban látom, hogy Kerényi az ókor értékeinek megérzésével az ókortudomány megújítására s a megújuló ókortudományban az európai értékeket a magyar kultúra számára is megőrző szigetnek mint az ez értékeket veszélyeztető erőkkkel szembeni betörési pontnak a megteremtésére törekedett,²⁶ Németh a magyar szellemi élet megújítására, s a megújuló magyar szellemi és társadalmi életben a sajátosan magyar értékeket Európa számára őrző szigetnek mint az ez értékeket veszélyeztető erőkkkel szemben való kitörési pontnak a megteremtésére. A filológus nem fogadhatja el a görögök félreértésének lehetőségét, bár tisztában van a mindig új és időszerű kérdések feltevésének szükségességével, amely kérdésekre a felelet is mindig új lesz, az író számára elsősorban nem a megértés helyessége, hanem a termékenyítő hatás a fontos. Lehet valamit termékenyen is félreérteni.

A görögség azért hathatott oly sokszor és sokféleképpen az emberekre, mert a legváltozatosabban lehetett félreérteni (III, 1652.)

– írta 1932-ben a *Goethe nagysága* című elmefuttatásában.

E. R. Curtius könyvével kapcsolatban pedig – *Deutscher Geist in Gefahr* – a következőket írta:

Az „örök”-öt az ember minden helyzetben újrateremti; intézmények és művek ennek az igazodásnak nagy emlékei. Egy új igazodásban mint az emlékezet támpontjai használhatók vagy nem. Nem szabad megvetni őket és nem szabad isteníteni. A cél, hogy új helyzetünkben kiismerjük magunkat s munkánk égtájit megtaláljuk... Van egy hagyomány, mely tájékozódó ösztönünkhöz szól, és egy hagyomány, amely félrevezet. Egyik megtanít úszni, a másik a süllyedő hajó szalonjába tessékel, mert ott idáig jól lehetett ebédelni. (I, 246.)

Ha van valami, amit Németh László görögséggel kapcsolatos gondolataiból mindnyájunknak, akik valamilyen, távoli vagy közeli hagyománnyal foglalkozunk, célszerű megjegyeznünk, úgy ez az.

Németh László műveit *A minőség forradalma* és a *Kisebbségben* legutóbbi, Püski-féle négykötetes kiadása szerint – *A minőség forradalma. Kisebbségben.* I–II. Bp., 1992, III–IV. 1999, kitűnő névmutatóval –, megadva a kötet- és lapszámot (a négy kötet lapjai folytatólagosan vannak számozva) idézem, s megadom az illető tanulmány címét is, hogy más kiadásban is utána lehessen nézni. Más lelőhelyet csak akkor adok meg, ha az idézett szöveg e gyűjteményben nem található.

1 *Kleine deutsche Schriften*, szerk. Ed. MÜLLER, Breslau, 1847–1848. I, 398–399.

2 E tekintetben különösen tanulságos P. FRIEDLÄNDER-nek Wilamowitzhoz írott levele, melyet W. M. CALDER tett közzé: *Antike und Abendland* 26, 1980, 93–100., egy a mi szempontunkból fontos szakaszt idéz belőle SZILÁGYI János György tanulmánya: „Mi, filológusok”, *Antik Tanulmányok* 31, 1984, 175–176.

3 ARANY Remete József *Aeneis*-fordításáról írt kritikájában: *Összes művei* XI, 478–480.; Greguss Ágost *A lakatosok* című „irodalmi mesé”-jében: GREGUSS Ágost *Versei*, Bp., 1882, 199–201. (a költeményhez talán Jézus szavai a törvénytudókról – Lk 11,52 – adta az alapot); HATVANY Lajos, *Die Wissenschaft des nicht Wissenswertes* (Leipzig, 1908) című könyvében, magyarul SZÖLLŐSY Klára fordításában: *A tudni-nem-érdemes dolgok tudománya*, Bp., 1968.

4 NÉMETH G. Béla, *A meditáló magányosságá. Péterfy Jenő görög tanulmányai tükrében*, Új Írás 19, 1979, 5. sz., 67–74.; RITOÓK Zsigmond, *Babits és az antikvitás. Odysseus és a Szirének*, It 66, 1984, 586–594.

5 A probléma meglátására és a téves irányban való útkeresésre egyaránt példa VÁRI Rezső, *A classica-philologia encyclopaediája*, Bp., 1906, XIII–XXVII.

6 Minderről részletesebben: RITOÓK Zsigmond, *Ponori Thewrewk Emil*, Bp., 1993, 177–182.; Uő, *Az ókortudomány fogalmának változásai* = HAVAS L.–TEGYEY I. (szerk.), *Bevezetés az ókortudományba*, I, Debrecen, 1996, 27–28.

7 *Ember és szerep*, Kecskemét, 1934, 142–143.

8 *Levélváltás.* I. Németh László levele Kerényi Károlyhoz: *Válasz* 2, 1935, az idézetek a 12–14. lapokon.

9 Németh először 1919-ben volt bölcseész, francia szakon, valóban hat hétig (*Ember és szerep*, 143.). Ekkor készülhetett kiegészítő érettségire (reálgimnáziumba járt), és kezdte a görögöt tanulni. A görög kiegészítő érettségét azonban, mint Babitsnak 1931. szeptember 7-én írt leveléből kétségtelenül kiderül (*Németh László élete levelekben*, Bp., 1993, 994.), csak ekkor tette le. Görögtanulásáról lásd még *Ember és szerep*, 100–101.; görögre ekkor Czebe Gyula kezdte tanítani (uo., 142.), aki azonban 1930. július 14-én meghalt.

10 *Ember és szerep*, 34.

11 M. PARRY, *L'épithète traditionnelle dans Homère. Essai sur un problème de style homérique*, Paris, 1928. Parry első említése a magyar szakirodalomban MARÓT Károlynál: *Les origines du poète Homère*, *Revue des Études Homériques* 4, 1934, 20, 1. j. és még sokáig tartott, míg a magyar ókortudomány Parryról érdemben tudomást vett. A következő figyelemre méltóan megint egy költő, DEVECSERI Gábor (igaz, G. M. Calhounra hivatkozva, aki azonban Parryra épített), mikor az „epikus egyszavak”-ról beszél: *Kalauz Homéroszhoz*, Bp., 1970, 26–27. (a tanulmány 1962-ből való); vö. az epikus nyelv mozaikszerű voltáról írottakat is uo. 115.; 121. (egy 1959-es tanulmányban).

12 K. REINHARDT, *Sophokles*, Frankfurt am Main, 1934.

13 F. NIETZSCHE, *Wir, Philologen* = *Werke* X, Leipzig, 1896, 364–365. magyarul: *Ifjúkori görög tárgyú írások*, ford. MOLNÁR Anna, Bp., 1988, 155.

14 *Klasszika-filológiánk és a nemzeti tudományok*, *EPhK* 54, 1930, 32 = *Halhatatlanság és Apollón-vallás*, Bp., 1984, 50.

15 *Sziget és külvilág*, *Antik Tanulmányok*, 25, 1978, 24–34. Lásd még uő, *Kerényi-levelek* = SZILÁGYI János György (szerk.), *Mitológia és humanizmus*, Bp., 1999, 145.; 161–152.; 202–204. Kettőjük kapcsolata arra is példa, hogy jelentős szellemek között a barátság nézetkülönbségek ellenére is fennállhat, amiben nem minden hívük követi őket.

16 Perizoniusról A. MOMIGLIANO, *Perizonius, Niebuhr and the Character of Early Roman Tradition*, *Journal of Roman Studies* 47, 1957, 104–114.; RITOÓK Zsigmond, *Aus der Frühgeschichte der vergleichenden Homerforschung* = J. EBERT–H.-D. ZIMMERMANN (szerk.), *Zur 200. Wiederkehr der Gründung des Seminarium Philologicum Halense durch F. A. Wolf*, Halle, 1989, 43–45.

17 *The Value of Greece to the Future of the World* = R. W. LIVINGSTONE (szerk.), *The Legacy of Greece*, Oxford, 1922, 14.

18 Nem állhatom meg, hogy ne idézzek legalább egy mondatot nem a nagy Proust-tanulmányokból, hanem az 1942-ben írt *Fantomok ellen*, „Mélymagyarság” című fejezetéből (II, 917.): „Proust minden látszólagos sznobizmusa és asthmás túlérzékenysége ellenére azért csinált akkor forradalmat bennem (Ady és Sophokles mellett talán a legnagyobbat), mert létünk alapjaiban ezt az ősbibb, patriarchális világot fölfedezte”. Freudról: III, 1691–1713.; Frobeniusról a *Sanremói naplóban* II, 691–697. és többször.

19 Csak néhány példát: *Der Eid als Tat*, Szeged, 1924; Homéros harcleírásai és az epikus műfaj kialakulása: *Csengery Emlékkönyv*, Szeged, 1926, 206–223.; *Aus der Frühzeit der Epik: Raccolta... F. Ramorino*, Milano, 1927, 581–602.; *Lényeg és gondolat*, Széphalom 1, 1927, 147–169.; *A költészet lényege és formája*, Budapesti Szemle, 207, 1927, 242–268.

20 Ennek megfelelően látja a két tárggyal, a görögséggel, illetve a magyarsággal foglalkozó tudomány jellegét és módszerét hasonlóknak. A Magyar Rádió feladataival foglalkozó írásainak 10. darabjában (1934) a klasszika-filológiát, melyet ő alapjában történettudománynak tart (ami talán még Hornyánszky hatása is, vö. *A klasszika-filológia mint történetírás*, Bp., 1894), úgy jellemzi, mint ami „nemcsak történelem, hanem az ókorra vonatkozó irodalmi, történeti, művészeti, tudományos emlékek teljes enciklopédiája”: I, 616.), és ugyanebben az évben egy Hungarológiai Társaság tervét vizsgálva Németh a hungarológiát mint „a magyarságra vonatkozó történelmi, földrajzi, néprajzi, nyelvészeti, szociológiai ismereteinket” összefűző tudományt ábrázolja. Mindkét esetben a tudomány XIX. századi

szpecializálódásával szemben az egész látásának igénye szólal meg.

21 Válasz 1, 1934, 179. Néhány mondat a *Levélből* (i. h.): „... az a mohó visszanyúlás elmerült vagy felolvadt kultúrákba, mely az angol Lawrencet a keresztény Európa ellenségévé tette, nem azt jelenti, hogy Európa biztosítva akarja tudni visszafelé is a vérkeringés útját, nemcsak a sámánoktól Vergiliusig és Descartesig, hanem Descartestól a sámánokig is?... A latinságtól alig érintett Kelet-Európa nálunk ott maradt a behozott Nyugat alatt... A magyar épp úgy, mint az orosz, még ma is ott érzi a maga körül őskorát, de míg az orosz »amorf« nép, a magyar kristályosodásra képes... Barbárlatin a magyar, ahogy az volt a maga módján a görög s az angol is, megvan benne a latin formaképző erő, de a latinnál mélyebb emberi zónákból merít. Zseniális az a nép, írtam a Görögökben, amelyben a kezdetlegestől a tökéleteshez nem serpentin, hanem kötélfágszó vezet. Talán nem esek a faji elfogultság bűnébe, ha a magyarságban is ott érzem ezt a félig fölébredt s még »ki nem licitált« zsenialitást – s ebben látom annak az eszmének a mozgalmának, amelyről beszéltem, az aranyfedezetét.”

22 Vö. RITOÓK, *Aristophanes und die Krise der Kultur* = J. HARMATTA (szerk.), *Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums*, Bp., 1968, 45–50.

23 Vö. a 21. jegyzetben idézett szöveg utolsó mondataival.

24 RITOÓK Zsigmond, „*Könyv, amelybe ezrek álma révedt*”, It 71, 1989, 440–441., irodalommal.

25 Vö. fent 17. j. és Frobeniusszal kapcsolatban a *Sanremói naplóban*: „Az általános emberi felé... két út vezet: egyik a magasban keresi, a másik a mélyben. Az egyik elzárkózik minden helyi, különös, egy ember lelkében, egy táj, kor, sors körülményei közt megvalósult elől, s arra szegzi figyelmét, ami az emberből ezután a nagy néprajzi, történelmi és pszichológiai hámítás után visszamarad. A másik éppen fordítva: nekivág a különösnek, egyszerűnek, egyéninek és provinciálisnak. Mindnek a külön, önmagában való értelmét vizsgálja, s az általános emberit abban a sorsközösségben találja meg, amely a furcsaságo-

kat összefűzi. Az első: általános emberi a változatok fölött, a másik a változatok alatt. Az én felfogásom mindig az volt, hogy a szellemnek ennek a változatok alatt lakó általános emberi irányában kell sorsát keresnie, éppúgy, mint a franciáknak a változatok fölötti másokban. A két klasszikus kultúra: a görög és a latin közül ezért választottam nevelőként a görögöt, amelyen át még nyitott az út az ősbibb kultúrák, egy szélesebb ember-világ felé. Mint a nép ismerője, regényben és tanulmányban azért hangsúlyoztam a parasztban... a velünk egy sorsközösségben élő embert.” (II, 699–700.)

26 KERÉNYI Károly, *Tudósoknak való* (Sziget 1, 1935, 7 = *Halhatatlanság és Apollón-vallás*, 240.): „mert ez a sziget, így gondoljuk, nem a visszavonulás pontja, hanem a betörése”. Ehhez a „betörés”-gondolathoz vö. KERÉNYI *Ókortudomány* című dolgozatának utolsó mondatát: Válasz 1, 1934, 314 = *Halhatatlanság*

és *Apollón-vallás*, 161.). Németh ugyancsak 1935-ben a *Magyarság és Európa* végére írja oda: „Fegyverletételre nem a reménytelenség bír. Az igazi reménytelenség, a leonidászi, harcolva esik el. S minden reménytelenség ellenére biztos-e, hogy mi Thermopülainál állunk? A népek betegségei előtt nincs csalahatatlan kórjósolat. A sorsgyűrű zárt, de a bekerített sziget még Szalamisz is lehet. »Hellének, szabadítsátok fel gyermekeiteket, asszonyaitokat, isteneitek és atyáitok székét, az ősök sírját« – hallom és megismétlem” (IV, 2034.). (Az idézet AISCHYLOS, *Perzsák*, 404–405.) A különbség látnivaló – részletesen LACKÓ, i. h. 26. –, de a pont, melyen lábát a küzdelemhez megtámasztja, mindkettő számára a görögség. – A Kerényi-féle „betörés”-metafora és a Németh-féle „körülzárt sziget” képzetből következő kitörés is érdekesen kiegészítő ellentét.

Arc és kánon

– Az önértelmezés (nyelvi) eseményei az *Ember és szerepben* –

„Életünk egy-egy ténye nem aszerint számít, mennyiben igaz, hanem aszerint, mennyiben jelentett valamit.”
(Goethe)

Ha a hagyomány *történő* létmódja felől tekintjük, évtizedek óta van valami feltűnő folytonosság abban, ahogyan a kérdések kényszeres ismétlődése paralizálja a megértés múlt és jelen közt közvetítő lehetőségeit. Ezzel pedig egyszersmind meg is fosztja a hatástörténetet attól, hogy – az új megértés aktuális eseményén keresztül – átrendezhesse és újradefiniálhassa saját (kérdéses) örökségét. Mert hovatovább amilyen folyamatos, éppoly terméketlen az önkörében forgó Németh-recepció horizontmozgása. S bár az 1989 utáni fogadtatást értékelő legfrissebb tanulmány¹ is tudni látszik arról, hogy egy-egy elgondolás cáfolhatósága még nem érvényteleníti annak igazságát, csak részben juttatja szóhoz a belőle adódó következtetéseket. Azt nevezetesen, hogy az örökölt kétosztatóság sematikájából ki nem mozduló önmegértés nemcsak ugyanerre kényszeríti a dialóguspartnert, hanem önmagát is megfosztja annak beláthatóságától, hogy saját igazát csak egy *érvényében is* méltányolt másik igazság idegenségén teheti igazán próbára. Félő tehát, hogy ez a kerek évforduló ennyiben megint csak állásfoglalások „ügyévé”, nem pedig párbeszéd *alkalmává* teszi a Németh körüli diszkurzus tétjeit. Hogy miként hozunk vissza valamit a jelenbe, mindig applikatív üzenete annak is, valamely változatlanul hagyott tradícióra bízunk-e rá magunkat, vagy pedig reánk-bízottként akarjuk újraérteni mindazt, amiből előzetes megértéseink származnak.

Meggondolkodtató tünet azonban, hogy e példás alapossággal dokumentált írás épp egy olyan szöveget hagy említetlenül, amelyik az utóbbi években egyedül tette poetológiai következetességgel mérlegre a klisékbe merevült Németh László-olvasás megújíthatóságát. Szirák Péter 1998-as tanulmánya ugyanis ama tapasztalat megértésére tesz kísérletet, hogy „Németh László nem annyira szövegeket kanonizál értekezéseiben, mint inkább a szövegekből »kinyerhető« szerzőket, s általuk ideológiai (szociális-etikai) belátásokat. Többnyire így olvassa önmaga és más szövegeit, s nemegyszer így olvassák mások az ő szövegeit.”² Az alábbiakban azt próbáljuk megvizsgálni, szükségszerűen lépnek-e föl Németh befogadásában ilyesfajta antimetabolék, vagy pedig az epikus intenciók igénye ellenében megy végbe az antropomorfizmusok „visszaíródása” az elbeszélések szövegebe. Az *Ember és*

szerep (1934) azért kínálhat ehhez megbízható kereteket, mert szövege nemcsak az addigi életút egy lehetséges „olvasatát” adja, hanem saját műfaji hypotextusát, az *Emberi színjátékot* is értelmezi. Ugyanakkor alighanem egyik első motiválója annak a kölcsönösségnek is, amely a szöveg antropomorfizmusait utóbb magán a szövegen, a szöveg kritikai értelmezésében juttatja érvényre.

I.

A nem-fikciós státuszú Németh-szövegek legmakacsabb recepciós kliséi közül különösen a feltárulkozó, vallomásos *őszinteség* nyelvi moduszát szokás az *Ember és szerepből* származtatni. És valóban, a mű maga is számos pontján látszik alátámasztani azt a vélekedést, hogy hangsúlyozott önéletrajziséga épp azért függeszti föl a közlés jelölő, illetve figurális modusza közti kínos – kínosan *irodalmi* – feszültséget, mert a mindenről kíméletlenül számot adó önfeltárás nyelvének a vallomástevő őszinteségében vannak ott a referenciális biztosítékai. A nyelv referenciális működtethetősége itt a helyes jelentésképzésnek abból az illúziójából származik, hogy a tropológiai helyettesítések mozgását maga az igazságban érdekelt vallomástétel képes feltartóztatni. Legalábbis amennyiben a vallomástevő önmegértés az egyedüli, melynek eseményében a szubjektum „hozzáférhet” önnön cselekedeteinek indítékaihoz.

E fentebbi konstrukció azért szolgálhatott alapjául az önéletírás – XVIII. századtól kibontakozó – klasszikus műfaji modelljeinek, mert a történeti episztémé világtapasztalata szerint a szubjektum egy célelvűen értett időbeli folyamat során tesz szert identitásra. E narratív premisszák értelmében a vallomástevő emlékezet azért képes fölfedezni a személyiség legsajátabb összetevőit, mert a retrospektív elbeszélésen keresztül olyan folyamatnak ad nyelvi alakot, amelynek kettős értelemben is ő az identikus végpontja: az ember itt nemcsak szereplője, hanem szerzője is saját élettörténetének. Amíg ez a fölismerés nem szembesült annak tapasztalatával, hogy az élettörténet alanya/szerzője mégsem a legmegbízhatóbb elbeszélője saját történetének, az önéletírás lényegében nem válhatott egyenrangú irodalmi műfajjává. Paradox módon már csak azért sem, mert éppen saját konstitutív alapelve, az igaz ábrázolás őszinte torzítatlansága nem tartozott az újkori irodalmiság ekkorra megszilárdult ismérvei (fikcionalitás, újítás, eredetiség) közé. A *temporalisan* megképződő önazonosság szemléletszerkezeti szilárdsága azonban olyan erősen kötötte a műfajt a narratív közlésmód irodalmi mintáihoz (karrierregény, Bildungsroman), hogy azok modernségbeli változásai végül a biográfia legfőbb kritériumait is megingatták. Természetesen nem közvetlenül az őszinteség elvének felfüggesztésével, hanem a közlés igazságtartalmának hozzáférhetőségét téve kérdésessé. Hiszen a modernség innen tekintve

annak (f)elismerésével közelítette az irodalmi szövegek felé az önéletírást (Joyce: *A Portrait of the Artist as a Young Man*), hogy poétikai státusza tekintetében „a fiktív szöveg *énje* nem különböztethető meg az »őszinte« önéletrajzi elbeszélés *énjétől*”³.

Az *Ember és szerep* az irodalmi modernség ama szakaszának terméke, amely új antropológiai alapokra helyezte az ember mibenlétének értelmezhetőségét. Abból az új episztémétörténeti fölismerésből indult ugyanis ki, hogy az *animal rationale* felvilágosodástól örökölt horizontját a kultúra alkotta identitás, illetve – s még inkább – a nyelvi konstituáltság elsődlegességének tapasztalata váltja föl. Ezzel a kialakulófélben lévő paradigmaváltással szemközt különös kétarcúságot mutat az *Ember és szerep*. A nyelviséget csak igen korlátozott, a stílus buffoni formájában ismeri el antropológiai létmódnak („hogy ki vagyok, ott lappang szófűzésemben, képeimben, haragom és gyengédségem dobbanásaiban”), ugyanakkor egyik első szószólójává válik nálunk a kultúra alkotta individualitás – inkább Dilthey-, mintsem Cassirer-féle – elgondolásának: „hogy mi lettem az értékek ege alatt: arról szóljon ez az ifjúkori műveimet keretező könyv.” És bár a mű illúzióknak tekinti az Isten szeme előtti igaz vallomástétel ágostoni–rousseau-i ideálját, a kulturális „megalkotódás” elbeszélésének igazságát („Írásaim elkészültek, de közben én is elkészültem; műveimnek megvan a külön értelmük, de miközben írtam őket, én magam is mű lettem”) – ha elvlasztja is az ismeretelmélet kartézianus ismérveitől – nem szolgáltatja ki a kijelentések szubjektív viszonylagosságának. Mégpedig azért nem, mert az ember természeti és kulturális konstitúciójának összebékítése helyett a kettő viszonyának stabilizálhatatlanságát, illetve e stabilizálhatatlanság nyelvi megmutakozását tekinti a személyiség valóságára (mint igazságra) vonatkoztathatóknak. A referencializálhatóságnak ez a formája hozható összefüggésbe Némethnél később is a szövegbeli kijelentések őszinteségértékével: a közlés nem a hozzáférhetetlen belvilág és nem az érzelmek „érvényes” kivallása, hanem az identitásalkotás lezárhatatlan folyamatának *értelmezése*. Olyan végrehajtása tehát a mindig utólagos önmegértésnek, amely az emlékezett és az emlékező diszkurzus – egymást korrigáló – kölcsönösségének ellenőrzése alá helyezi a jelentésképzés szubjektív esetlegességét:

Az én könyvem nem lesz önéletrajzi regény. Hiába szánám el magam, hogy minden titkomat meggyónjam, vallomásaim éppoly önkényesen állnának énhelyettem, mint föllentéseim. A lélek mély és bonyolult, belevethetek egy csóvát, mereszthetem titkai felé a szemem; egyetlen műben sosem mutathatom fel magam: a természetet. De az ember nemcsak természet; vállalkozás is. A hajszálcsövek, melyekben élete kering, kikutathatatlanok, de a kútfő, melyen át ez az élet kitör, látható, hallható. Van az ember és van a szerep, melyet vállalni tud. Az egyik csupa takart mélység, a másik csupa világ felé fordított felület, és mindkettő mi vagyunk.

Ez a személyiségkonstrukció azért alkalmas fokozottan a kendőzetlen – de már nem a romantika önmegnyilvánításaként működő – őszinteség hatásának fölkeltesére, mert nem az ügynevezett belső indítékok kimondását segíti elő, hanem egy olyan feltárulkozás drámai színrevitelét, amely – az indítékok elvi hozzáférhetetlensége miatt – mindig a stabilizáló megértés kudarcát tanúsítja. „Ma – olvassuk a kislány halálos ágyánál történetekről – [...] könnyel a szememben írom ezt a részt, s alig értem, hogy fogalmazhattam én akkor alig néhány méternyire a haldoklótól az élő gyászjelentését...” Az idézett, 19. fejezetet lezáró reflexiókból ráadásul az is kiderül, hogy utóbb a történéstől való elválasztottság megbotránkoztató tapasztalata sem bizonyult „igaznak”:

Belenyugodtam, hogy sekélyebb természet vagyok, mint vártam, s tettem, amihez kedvem volt. Hónapok, évek múlva vettem észre, hogy a gyógyulás mégsem volt olyan tökéletes, mint hittem; a szenvedés átnyargalt fölöttem, de a lélek, amely visszamaradt, más volt, mint előtte.

A történés performanciájának uralhatatlansága azonban nemcsak az epizódok szintjén bizonytalanítja el az önmegértést, hanem az *Ember és szerep* tematikai középpontját sem hagyja érintetlenül:

Vannak művészek, gondoltam, és vannak írók, s én író vagyok. Megpróbáltam az ő szemükön át nézni magam. Mi lehet más ez az én egész Harmadik Magyarországom az ő számukra, mint eltévelyedés. S ha a Nyugat fényes írói gárdájára gondoltam, magam is megszédültem, minek itt harmadik út, nem a sértett hiúság találta ki ezt az egész harmadik utat magának?

S noha a szöveg igénye éppen az, hogy a művet e lehetőség cáfolatául lehessen olvasni, a Harmadik Magyarország tervének bukásakor megint csak ellehetetlenül az esemény megszilárdított értelmezése. Amikor a nemzedéki folyóirat meghíusulásával szertefoszlik „a szellemi erők organizálhatóságának” ígérete, a retrospektív megértésben újra fölbukkan a mű intenciójával ellentétes eldönthetlenség:

...nem tudtam, kire haragudjak. Babitsra, aki a Nibelungok kincsén ülve, oly könnyen állta el utamat, a fiúkra, akiket oly könnyű volt álmaimtól elfütyyenteni vagy magamra, aki valami méltatlan infantilizmusból még mindig nem tudtam „elég lenni önmagamnak”, s most aztán végérvényesen magamra maradtam.

Az analepszisek narratív alakzatai itt szemlátomást nem az emlékezetet korrigálják (mint a kislány halálát kísérő reflexiók esetében), hanem inkább az a funkciójuk, hogy elbizonytalanítsák a szerep átvételével végül mégiscsak célba futó folyamat „organikus” önbeteljesülésként való értelmezését. Sőt, prospektív változtathatatlanságot sugallva („*végérvényesen* magamra

maradtam”) azzal kifejezetten ellentétes befogadói várakozásokat építenek föl.

Mínt hogy a leplezetlen feltárulkozásnak a posztkartéziánus episztémében csupán diszkurzív instanciái lehetségesek, különösen azok a szövegfajták váltak a közlés őszinteségének „letéteményeseivé”, amelyek a referenciális státuszú szövegben észrevétlenül bekövetkező tropológiai helyettesítésekre bízták az elrejtő föltárás műveleteit. A kitérülő elrejtés nyelve ugyanis pontosan attól lép működésbe, hogy sohasem azt tárja föl, amiről – hozzáférhetetlen lévén – beszél. Ha egyszerűsítjük némileg az *Ember és szerep*ben intencionált jelentésképződés szerkezetét, olyan retrospektív értelmezés kibontakozását kísérhetjük végig, amely egy előre irányuló ígéret (az Osvátnak „óvatlan” őszinteséggel kibeszélt szellemi szervezőszerep) kálváriáját próbálja az igazságosság méltányossági horizontjában megérteni. Az egykori és jelenbeli értelmezések szembesítése látszólag megbízható eljárása azonban azért teszi mégis kérdésessé az elbeszélői végkövetkeztetések affirmálhatóságát, mert az irodalmi küzdőtérrel időről időre visszavonuló hős sérelmeinek és önvádjainak földidézése során az „őszinteség” nyelvi cselekvésének státuszát nem lehet igazán megkülönböztetni az érdekek (stratégiai) beszédaktusaitól. Hiszen a mű ugyan folyamatosan azt sugallja, hogy az őszinteség a kudarc magányába taszít, a diszkurzív alkalmazkodás pedig hazug szövetségeket teremt, egyidejűleg azonban képtelen megakadályozni érdek és őszinteség fölcserélődésének nyelvi eseményét. Ebből viszont az következik, hogy az *Ember és szerep* feltárulkozásai – a külön írógépen leírt hét saját novella pályázati trükkjétől a Babits előtti megalázkodásokon át a vezérszerep halasztódásán érzett sérelmekig – azt leplezik el, hogy a szöveg nem tudja garantálni önnön referenciális olvasatát.

Következésképp amilyen ellenőrizhetetlen marad az egykori helyzetértelmezések valódiságának utóidejű diaforája („Osvát Ernő messziről kutató tekintete közt voltam talán a legboldogabb életemben – *boldog, mert gyanútlan*” [kiem. K. Sz. E.]), éppoly bizonyíthatatlan a legfőbb végkövetkeztetés igazsága is:

Vannak szerepek, amelyeket vígan hordunk, s ha letépik rólunk, mintha bőrünket nyúznák le; az enyém nehéz volt, mint egy ólompancél, s hogy lerepedt rólam, vérem, bőröm, verejtékem megkönnyebbülten élvezte a szabadságot.

A cél és a küldetés időleges elvesztését először tematizáló *Ember és szerep* a boldogság e két formájának – eldönthetetlen érvényű – igenlésével így módon végül képtelen meggátolni az ígéret diaforájának és a bekövetkezés (biológiai) metaforájának fölcserélődését. Nyelvében úgy létesíti tehát a Németh-recepció egyik legkitartóbb kliséjét, hogy egy referenciálisan stabilizálhatatlan föltárulkozás beszédaktusához társítja a közlés „őszinteségértékét”.

Az Osvátnak való megfelelés vágya és az attól való megszabadulás kétfajta „boldogsága” közti egyenértékűség a felcserélhetőség tapasztalatát közvetítve helyezi itt hatályon kívül azokat az olvasói elvárásokat, amelyek valamely belső tartalom identikus „megvallásával” azonosítják az őszinteség nyelvi eseményét. Nem a „megvallhatóságot” rejti el tehát ez a konstrukció, hanem a vallomás önmagával egybeeső formáját. Legalábbis, amennyiben a vonatkozathatatlanság föltárulkozás nyelvi aktusait állítja az igazmondás „felülvizsgálható” kijelentéseinek helyére. Ez az eljárás azzal töri meg az igazmondás epikus koordinátái közt elhelyezett és ott szavatolt „őszinteség” érvényét, hogy látszólag nem zárja ki az ellentétes jelentésképződés elvi kontingenciáját. Félreértés ne essék, nem szerzői megtévesztésről van ilyenkor szó. Inkább annak a lehetőségnek az episztemológiai felszabadításáról, amelyet másutt szó szerint ki is mond az *Ember és szerep*:

A szellemi életben semmi sem olyan termékenyítő, mint a félreértés, s ki tudja, hogy az elegáns, de kissé keskenymellű Ortegának ez a félreértett huszadik százada nem hasonlít-e jobban az eredetihez...

Föltehető, persze, hogy az önmegértésnek ezt a stabilizálhatatlanságot színre vivő végrehajtása valamiképp azt az önmegnyilvánító performanciát ellensúlyozza Némethnél, amelynek uralhatatlanságát az *Ember és szerep* után a *Messziről* hangsúlyozza nyomatékosan:

A lélek szüzességét valóban egyszer lehet elveszteni, mint a testi szüzességet. Az ember egy szó, egy kiáltás, s ha félrecsúszott, félresiklott, nem lehet másodszor kimondani.⁴

Mindenesetre „őszinteség” gyanánt a Németh-recepció a nyelvi történelem nem ezt a baljós és ahumánus performativitását tematizálta, hanem a fentebbi antropomorf változatát: a személyiség pszichogenezisével összefüggésbe hozható „önelemző” feltárulkozást. Vagyis nem a megnyilatkozás nyelvi kiszolgáltatottságát, hanem annak az organicista antropológiának a naiv változatát, mely szerint az „őszinteség” csak a hibákra ráutalt (mert nélkülük indifferens) erény diszkurzusában⁵ érhető tetten. Az arckölcsönző szövegolvasás ilyen antropomorf technikáitól nem mentesek a Németh-szakirodalom legkiemelkedőbb darabjai sem. „Németh nem volt elfogultabb, előítéletekkel telibb, mint nemzedéktársai többsége. De sokkal nyíltabban beszélt...” – állapítja meg Lackó Miklós, sőt később azt is leszögezi –: „Németh László írásaiban mindig a viviszekcióig őszinte volt. Ezt a teljes őszinteséget egyetlen kérdésben zavarták elfojtások és utólagos meggondolások: Babits Mihállyal fennállott kapcsolatának leírásában.”⁶ Kérdés azonban, csupán olyan valóságshűségről van-e itt szó, amelyet írott történeti források felől ellenőrizni lehet (például a Babits–Németh viszony eseménytörténete), vagy a kijelentések olyan igaz/hamis státuszáról is, amely a „nem-nyelvi” tartal-

mak (mentalitás, pszichikai beállítódás, alkatfiziológia stb.) és az azok nyelvi formája közti különbségeket problematizálhatja. Lackó érvelésében – csakúgy, mint a Németh-szakerődalom többségében – érzékelhetően nemcsak egyszerre van jelen, de gyakran össze is keveredik a kettő.

II.

Abból a kijelentésből, hogy Németh „sokkal nyíltabban beszélt”, olyan elhallgatott előítéletek és elfogultságok *valódi* meglétére lehet következtetni, amelyek státuszuk szerint elvileg hozzáférhetetlenek, de egyéb szerzői megnyilatkozásokból, illetve a szerző különböző szövegeinek szembesítése, „összeolvasása” alapján is legfőljebb következtetni lehet rájuk. Az *Ember és szerep*ben ilyen „tartalmakra” vonatkozhatnak a házasság elbeszélésének szubtextusát meglehetősen („szándékosan”?) széttördelő elhallgatások. De elegendő utalni a *Messziről*nek arra az 1936-os összegzésére, ahol ugyanarra vonatkozólag az agonális diszkurzusvezetés homlokegyenest ellentmond az *Ember és szerep* narratív önértelmezésének. „Két célom volt – olvassuk utóbb –: a Trianon utáni, helyzetérzését veszített magyar szellemet a kor égtájaihoz igazítani, és siettetni a kiválogatódását annak a magyar írógárdának, amely ennek az új magyar tudatnak a viselője lehet. Nemcsak szépírói pályám, de a rövid vakációk szépírói természetét is áldozatul dobtam ennek a két célnak.”⁷ 1934-ben az *Ember és szerep* viszont még azt állapítja meg, „soha eszembe se jutott, hogy kritikus legyek. [...] De végre is minden más út el volt zárva előlem”. Az egyik értelmezésben a szubjektummal inkább megtörténik az esemény, míg az önigazoló magyarázat már saját tettként jeleníti meg ugyanazt. Németh tehát távolról sem értékel mindig következetesen vagy beszél mindig nyíltan. Ha valami, hát épp ezek a szövegrészek cáfolják a vivisekcióról, az exhibícióig menő őszinteségről vallott antropológiai elgondolásokat. A szöveg többnyire ugyanis jóval rezerváltabban viselkedik azzal a „közvetítésigénnyel” szemben, amellyel olvasatai vélik birtokba vehetni mindjárt egy egész „psziché” antropológiáját.

Láttuk azonban, hogy az „őszinteség” kérdése Németh szövegeiben többnyire olyan megértési eldönthetlenségek színrevitele, amelyek látszólag még a saját feladat helyesnek vélt értelmezését is képesek kétellyel kísérni. Ha azonban közelebbről szemügyre vesszük annak fenomenológiáját, miként áll elő a „kivallható” belső megbizonyosodás lehetetlensége, számolnunk kell az *Ember és szerep* egyik legkomolyabb figyelmeztetésével is. A szöveg már idézett útmutatása szerint a mű „nem lesz önéletrajzi regény”, ugyanakkor (noha az életrajz alanya az elbeszélő) nem olvasható olyan autodiegetikus elbeszélésként sem, ahol „saját elbeszélésében az elbeszélő nem lehet közönséges mellékfigura”.⁸ Ebben az „önéletrajzban”, amely voltaképpen az ifjúkori művek „kerete”, már előzetesen föl van függesztve az

identikus megfelelés szerzői alak és annak (önkezűleg rajzolt) nyelvi arcképe között. Amit itt fikciónak és elbeszél életrajznak a – „keveset tud az magáról, aki regényeinek maga mer hőse lenni” kijelentésben involvált – tiszta elkülöníthetlensége alapoz meg. A saját identitás megragadhatatlansága ugyanis okvetlenül fikciót eredményez, a szerepei konstituálta *látható* én története viszont életrajzként referencializálódik. Az én e kettős tapasztalatának elbeszélhetősége Németh értelmezésében csak a két prezentációs mód egybeszővődésével lehetséges. Ennek hátterében természetesen nem valamiféle későmodern prózatörténeti megfontolás áll, hanem az így értett én *szövegi* konstrukciójának az a sajátossága, amely általában sem egyeztethető össze a vallomásos önéletírás eljárásaival.

A szakirodalom makacs ragaszkodása a „viviszekció” dogmájához tehát annál is érthetlenebb, mivel Németh László önértelmező szövegei nem Szent Ágoston vagy Rousseau hagyományvonalában helyezkednek el, hanem a Goethe-féle önéletírás paradigmáját követik. A *Dichtung und Wahrheit*, mely Némethnek nemcsak nyelv tanulási olvasmánya, hanem érettségi tétele is volt,⁹ maga is fikció és tényszerűség egymásra utalt műfaji kölcsönösségként érti az önéletírást.¹⁰ Itt a szöveg fikcionális performanciái ugyanolyan feszültségben állnak az ellenőrizhető tényszerűség kényszerének alávetett (referenciális) nyelvhasználattal, mint – a Bildungsroman *tematikai* horizontjában – a „szív poézise” a „viszonyok prózájával”.¹¹ Az önéletírás goethei műfajalkotó elve ugyanis épp abban tér el az – Isten színe („szeme”) elé vihető – rousseau-i vallomások premisszáitól, hogy nem elsődleges tétje a (mindig csak definiálhatatlan episztemológiai térben végrehajtható) kijelentések igaz/hamis típusú vonatkoztatása. A „mivé lettem az értékek ege alatt?” kérdése tehát nem az őszinteség identitásteremtő *erkölcsi* teljesítményére, hanem az identitás megalkotásának *jelentésére* irányul. A rousseau-i változatban az identitás elsősorban saját alkotásként jelenik meg, míg a goethei minta szerint inkább olyan interaktív konstrukció,¹² amelynek képződésében „tőlünk független külső erő is közreműködött”.¹³ Ha mindezt a fikcionális performanciák és a nyelv referenciális működésének egymás ellen ható kölcsönösségében szemléljük, belátható, miért nem képezik le az önéletírás textuális eseményei a „lelki történéseket”.

Ha a recepció érdeklődése nem irányult volna kitartóan a (szövegben eleve is mindig „megtévesztőként” tematizált¹⁴) szerzői arc mögötti „alkat” kutatására, rég fölfigyelhetett volna arra, hogy a textúra milyen szétbogozhatatlan egybeszővődései állnak útjában ezeknek a műveleteknek. A 17. fejezet végén például olyan elhallgatások és homályos tényközlések kötik össze az *Emberi színjáték* és az *Ember és szerep* szüzességét, hogy a kölcsönös megvilágíthatóságot célzó magyarázatok lényegében kioltják egymást. Alighanem elsősorban azért, mert a személyiség világ felé fordított, tehát *számunkra látható* oldala, a „szerep” – és annak jelentése – éppen itt kontaminálódik az elbeszél-

lésben csak irodalmi érvénnyel szóba hozott, ám onnan az életrajzra is átsugárzó „színjáték” (komédia) *megettévesztő* jelentésével. Bohuniczky Szefiék tényeken nyugvó, valóságos története itt úgy kapcsolódik bele váratlanul az *Emberi színjáték* fikciójába, hogy a magány „tartalmát” illetően a – Boda és Németh hasonlóságát egyszerre állító és tagadó – szöveg, mivel kideríthetetlen, mire is válaszol *tulajdonképpen*, nem részesíti referencializálható tudásban az olvasást:

Egy nap azt vettem észre, hogy megváltozott körülöttem a kis család; egy lehelet idegenség csúszott közénk, s ha ujjaim biztos menhelyet kerestek, a kislányom hajába tévedtek a feleségemé helyett. A nyár elmúlt. Szefi és Aladár beköltöztek, hősöm, Boda Zoltán pedig kiköltözött a szőlőhegyre. Én, aki itt maradtam, magányosabb voltam az emberek közt, mint ő az egyedülállóban.¹⁵

Vajon nem éppen ama referenciális olvasási kódok előtt zárulnak-e be leginkább az ilyen szöveghelyek, amelyek még ott is a szubjektum önkifejezését érzélik, ahol a szöveg főként a kitárulkozás iránti vágy feltárulását igyekszik elfojtani vagy „olvashatatlaná” tenni annak szimptomáit. Különösen ama helyeken, ahol a beszéd nemcsak azzal rejti az azonosíthatatlan „szándékot”, hogy passzivitást színlel, hanem a – vágyat egyszerre feltárni és elrejtetni képes – figuratív nyelv révén olyan szexuális retorikához folyamodik, amely a nemi identitást fölcserélve választja el a beszédet annak (antropológiai) alanyától: „Negyedik éve szerepeltem, s még teljesen szűz voltam az irodalmi élettől, betegségem volt a legjobb alkalom rá, hogy körülfolyjon és megejtessen.”

Mindazonáltal épp ezen a ponton jelenik meg annak egyik lehetséges magyarázata is, hogy miért fordítható Németh önéletrajzi szövegeinek olvasata a totalizáló jelentésképzés antropomorfizmusába. Az alkat és szerep küzdelmének történetét végül a visszanyert küldetésstudatban stabilizáló és a *Tanú* küszöbén lezáró *Ember és szerep* különösen abban mutat vissza a *Dichtung und Wahrheit*-ra, hogy bár megragadhatatlanná teszi a személyiség ún. eszenciális belső középpontját, mégsem viszonylagosítja identitásának értelmezhetőségét. Ez a különös konstrukció abból a protestáns hagyományból származik, melynek jegyében Luther nyomán Goethe értelmezte át a démoni vezéreltség Szókratész-féle metaforáját. Az emberben lakozó Isten analóg gondolata szerint a démoni olyan – megragadhatatlan és racionálisan megfejtethetetlen – erő, amely Goethe szavaival „nem tartozik a természetemhez, de alá vagyok vetve neki”.¹⁶ A Németh László idézte „foné tis daimonios”¹⁷ azonban csak szerkezetileg a goethei alávetettség esete. Inkább olyan kívülhelyeződése egy személyiségalkotó „vezéreltségnek”, amely alkat és szerep kettősségébe helyezi vissza – s ennyiben megint csak „eltakarja”, mert megfoghatatlanná teszi – az önmagával egybeesőként elgondolt sajátot. A „foné tis daimonios” az ember természeti és kulturális konstitúciója tekintetében

ugyan ez utóbbival hozható összefüggésbe, ám mivel Németh értelmezésében belső késztetésként működik, kijátszhatatlanságának külső, kulturális eredetéről nem lehet megbizonyosodni. Az önmagát éppen ezért nem kizárólag saját műként megtapasztaló személyiség így egyszerre kerül olyan kettős vezéreltség alá, ahol a belül érvényesülő külső, illetve a kívül megnyilatkozó belső összetartozása egy az embertől ugyan el nem különülő, de általa nem is befolyásolható üdvtörténeti instancia szerkezetére emlékeztet. Németh ugyan többnyire a belső vezéreltséget hangoztatja, hiszen a predestinációtan értelmében a legtisztább morális akaratnak sincs módja az üdvözülésben való evilági megbizonyosodásra. „A protestáns alapfogadalma, hogy benne van-e az isten...”¹⁸ azonban azért figyelmeztető értelmezése a kettős vezéreltségű identitásnak, mert ez az én-kép éppen rajta – a megbizonyosodás lehetetlenségén – keresztül kötődik a *hit* fenoménjához.

III.

Jól megfigyelhető már az *Ember és szerep*ben is, hogy az epikus folyamat leghatékonyabb narratív prolepszisei szinte kizárólag a saját igazságban való megbizonyosodást szolgálják. Ez az életrajzi műfajban ritka célrafogottsággal megalkotott mű ugyanis kifejezetten attól nyeri a poétikai konzisztenciáját, hogy minden transzlokációs művelete sikerrel végződik. A félve kiejtett, valószínűtlen diagnózis találónak bizonyul, a kislány valóban miliaris tuberkulózisban hal meg, a nemzedéket, mielőtt léteznék, valóban megteremtik, sőt kanonizálják a *Nyugat*ba írt kritikák, s Gulyás Pál hívása váratlanul a legvalószínűtlenebb helyzetben igazolja a küldettségét:

Sosem írtak rólam még egy sort sem, s ha írtak volna is, mit ért volna egy idegen író fogcsikorgatva adott dicsérete. Nekem épp ez a sok tekintetben félszeg, de egész emberiségében megrázott bizonyágtevő kellett, aki törzse, lombja rázkódásával bizonyította, hogy mégiscsak szél vagyok.

S minthogy a vágy nyelvi konstrukcióinak áthelyeződése az életvilágba mindig a próféciák elháríthatatlanságával megy végbe, az elbeszélésben konstruált én úgyszólván a hit bizonyosságával kényszerül rá saját tudásának igenlésére. Ahogyan aztán Németh 1936-ban meg is fogalmazza: „Meggyőződésem, hogy ahol én nem tudtam többé egyetérteni, ott az idő is tiltakozni fog.”¹⁹

Hogy ez a proleptikus nyelvi transzlokáció Némethnek nemcsak a szépirodalmi, vagy a – Bildungsroman koherens epikai szerkezetében építkező – önéletrajzi műveiben működik sikerrel, jól mutatja az esszéisztikája is. Az 1931-es *Klasszicizmus* talán nem is azért tett szert különleges hatástörténeti jelentőségre, mert címadó fogalmát az irodalomtörténet – kisebb-nagyobb

módosításokkal – máig hajlamos az egész „második nemzedék” poétikai arculatára kiterjeszteni. S talán még csak nem is azért, mert benne kap először hangot az önmagának elégséges szubjektivitás lírájának – lényegében Halász Gábort követő – későmodern kritikája. Sokkal inkább, mert a „második nemzedéknek” pontosan azzal az eljárással kölcsönöz arcot ez az írás, amellyel majd az *Ember és szerep* definiálja író és alkotásmód újfajta összetartozását.

A század első negyede – olvasható a *Klasszicizmusban* – irodalmilag is expanzív kor volt, hódított, habzsolts, határfákat döntött, gazdag zavart teremtett. Ezt a terjeszkedést, a *Nyugat* epigonjain láttuk, fokozni, nem lehet [...]. Ignotus esztétikája annak idején „egyé-
niségesztétika” volt: a szellem szabad mozgása számára keresett igazolást egész a rakoncátlanságig, a miénk: műesztétika, az alkotás törvényei közé zárja az írókat s elmegy az írói egyéniség tagadásáig.²⁰

Az az „új nemzedék” – mondja ugyanerről az *Ember és szerep* –, melyről annak idején Osvátnak beszéltem, megjelent, s ahogy a fejek feltűntek, kiöltöttek, mintha csakugyan ahhoz az új nemzedékhez kezdett volna hasonlítani, mely mögé, mint egy szerény pluralis majestatis mögé, annak idején egymagammat rejtettem el.

Ez a kánonképzés abban a tekintetben a legárulkodóbb, hogy az önmagát a szubjektivitás felől megértő klasszikus-modern identitással egy olyan poétikai magatartást állít szembe, amelyben az arculatképző alkotásmód a szubjektumtól *elválasztott* dolgok „képviselőtének” átviteli aktusán keresztül jut az én birtokába:

Az ő pályájukat néztem, s a magam kirepült darabját követtem – explikálja néhány oldallal később Németh ezt az összefüggést. – A költő pályája nem olyan szabad, mint hiszik. A költő megtalálja csak s nem feltalálja a dolgokat, éppúgy mint a tudós, s az én adományom az volt, hogy éreztem, mit merre lehetne s kellene megtalálni. Aki talált valamit, annak az útirányát én, mielőtt talált volna, már ismertem.

Itt azonban nemcsak arra kell fölfigyelnünk, hogy a sikeres transzlokáció műveletében miként cserélődik föl indíték és eredmény: a földerengő nemzedékvezetői szerep ugyanis abban a visszajára forduló oksági viszonyban nyer igazolást, amely a mások képviselőtét egy föltételezhető vezéri akarat retorikai tettenérhetetlenségébe „rejt” vissza, s ily módon a szubjektum akaratától független bekövetkezésként bocsátja az értelmező olvasás elé. Az identitáskonstrukció szempontjából sokkal beszédesebb az a tény, hogy a saját „arc” poétikai transzlokációja a „második nemzedékre” való kanonizáló átruházás műveleteként – talán az egy József Attila kivételével – megkerülhetetlen hatástörténeti eseménynek bizonyult. Mégpedig a saját arc olyan feltáró elrejtésével („a [...] pluralis majestatis mögé, annak idején egymagammat rejttem el”), melynek sikeres végrehajtását – föltevésünk szerint – az identitásképzés sajátos szerkezete tette lehetővé. Ha ugyanis az „emberben lako-

zó Isten” megszilárdíthatatlan mozgású metaforája szerint a kettőzött személyiségkonstrukció egyetlen pontján sem rögzül hierarchikussá a *szubjektív akarat*, illetve a *külső vezéreltség* közti kapcsolat, akkor a kívülre helyezett komponensek egyszerű meglétének ténye is elegendő ahhoz, hogy a képvi-selet átvételének meghatározatlan maradjon az eredete. Csak annyi állítható bizonyossággal, hogy a szubjektummal „megtörténő” események olyan térben dőlnek el, amelyre maradéktalanul nem terjedhet ki a szubjektum uralma és akarata. Nem véletlen, hogy a „foné tis daimonios” az *Ember és szerep*-ben nem az „igazság” kivallására kényszeríti az én-t, sőt, nem is annak eseményét kontrollálja (az *Ember és szerep* nagyon is óvatlanul beszél ki a tárgy szempontjából semleges „igazságokat”), hanem mintegy a „helyes” cselekvés felé tereli az elbeszélőt. Németh szavával annak az akarati döntésnek a „gyökerén” tevékeny a hatása, amely nem kizárólag a szubjektumé tehát.

Mindebből az is következik, hogy az *Ember és szerep* szövegében sehol nem igazolhatók annak az „őszinteségi” kódra hagyatkozó olvasásnak a referenciális következtetései, amelyek – paradox módon éppen mert az *igaz vonatkoztatás* igényével lépnek föl – egymással ellentétes értelmezésekre juthatnak. (Németh ideologikus olvasói között alighanem ezért feszül kibékíthetetlen, lezárhatatlan – s egymásra utaltságuknál fogva érthetően dühödött – feszültség.) Mivel az elbeszélőre végül mégiscsak ráruházódó nemzedékvezetői szerepről sem az nem állítható, hogy a vágy előzetes aspirációinak *kiküzdött* beteljesülése, sem pedig, hogy olyan, akarata ellenére *bekövetkező* történés volna, melynek következményeit kényszerűen kell magára vennie, a mű szövegébe óhatatlanul beleíródnak annak az olvasásnak az allegóriái is, amelyet éppen saját antropomorfizáló érdekeltsége kényszerít választásra. Csak egy a referenciálissal egyidejűleg működtetett retorikai olvasás figyelhet föl ezeknek az inskripcióknak a rögzített jelentésképzés ellenében ható „közléseire”.

Sok értelmét nincs indokunk kutatni annak, vajon szerzői szándék „áll-e” az ilyen stabilizálhatatlan szöveghelyek hátterében. Hiszen az *Ember és szerep* szövegközi referencializációval föltárható intenciói a magyar klasszikus modernség legismertebb „képviselési” toposzait ismétlik meg, amikor – Adyt és Babitsot egyszerre követve – a „muzáj-Herkules” és a próféataságtól menekülő Jónás horizontjába fordítják a történet zárlatát. Minthogy ennek a küldetéses irodalomnak az etikai legitimációja csak akkor tartható fenn, ha poétikai szabályai erősebb diszkurzív tiltás alatt tartják a képvi-selet átvételére irányuló vágy föltárulását, mint e vágy szimptomáinak nyelvét, úgyszólván szükségszerű, hogy a tettenérhetetlen indítékok irodalmi sorsa olyan szövegek függőségébe kerül, amelyek nagyjából olyan mértékben engedelmeskednek a kultúra – ez esetben a képvi-seleti irodalom kultúrája – diszkurzív intencióinak, amilyen mértékben ki vannak szolgáltatva a nyelv hatalmának. Azaz, mindig többet tesznek annál, mint amennyit diszkurzív eredetük függőségének kényszere alatt mondanak.

Bármily következetesen építi ugyanis Németh műve e nemzedéki vezérszerep külső – történelmi, irodalmi és politikai – ösztönözöttségét, az elbeszélésben több helyen is olyan különleges hermeneutikai érdekességű textuális események következnek be, ahol a nyelv ideiglenesen újra meg újra fölfüggeszti a referenciális építkezés következetességét. Amikor meghíúsul például a nemzedéki folyóirat terve, a nyelv metaforikus mozgása hirtelen olyan textuális összefüggésekre hívja föl a figyelmet, amelyek fontos elhallgatott mozzanatokra engednek következtetni.

Tulajdonképpen nem is tudom, miféle érvekkel fúrták meg – olvasható a 24. fejezetben. – Szabó Lőrinc közismert bölcselete szerint minden ember önző. Aki nem ismeri el, hogy az, az zöldfülű vagy szélhámos. Minden nagy vállalkozás hiábavaló, de amelyik önző céljait szép általánosságokkal keni el, gonosz is, ha pedig még anyagilag sincs megalapozva, ostoba és gonosz. Mindebben van valami igazság is persze...

A szekvencia megengedő zárata ellenére is föltűnhet a figyelmes olvasónak, hogy az idézett szövegrészben szinte sűrítve fordulnak elő az *Ember és szerep* kulcsszavai. A különös azonban az, hogy ezek a közvetett idézetek („vállalkozás”, „zöldfülű”, „szélhámos”, „önzés”) most nem az elbeszélői belső mérlegelést szólaltatják meg, hanem részint az ellenfelek szóhasználatában tematizálják a tiltott diszkurzív összefüggések legfontosabbikát: a nemzedéki vállalkozás olyan egyéni aspirációit, amelyeknek a föltárukozását végig elfojtja az *Ember és szerep* szövege.

Itt azonban meggátolhatatlan lesz az intertextuális kapcsolat létrejötte azokkal a szövegrészekkel, amelyek korábban elbeszélői értelmezést „hordoztak”, de – minthogy az nem zárta ki a másképp-érthetőséget – idézett formában képtelenek megismételni az először hozzájuk rendelt jelentés afirmációját. Különösen, ha nem feledjük: a *vállalkozás* összeomlását értelmező szövegben a Szabó Lőrincen keresztül negatív tartalommal indexelt *önzés* olyan elrejtést társító szavakkal kerül kapcsolatba, amelyek a műben az *arc megtévesztő* hatását tematizálták (*szélhámos, zöldfülű*). S bár a *megtévesztés* és az *önzés* képzetei egy kritikai horizontban idézett, nem-saját értelmezés konstrukciójában kapcsolódnak össze egymással, váratlan és intencióidegen analepszisekkel rögtön kikerülnek a helyesbítő elbeszélői jelentéskölcsönzés uralma alól. Ezek a narratív alakzatok aztán „a jelentés cirkulációjának”²¹ olyan korrekatív mozgását indítják el, amelyek – a hét szerzőt színlelő novellák hétféle gépiratától „Lelkes” László alteregóján át az álcázott nemzedéki arckölcsönzésig – elháríthatatlanul az elbeszélő *megtévesztő „vállalkozásainak”* önleplező összefüggéseire is ráirányítják a figyelmet. Amiből – az *Ember és szerep* diszkurzív rendjének többedik megingásával – az következik, hogy a szerep megkerülhetetlen sorsszerűséggel „ábrázolt” átvétele mégsem olyan esemény, amely töretlen nyelvi „megvalósulással” képezné le önnön nyelven kívüli formáját.

A retorikait elfojtó olvasás illúziója nálunk alighanem abban az irodalmi hagyományban a legmakacsabb, amelynek affirmatív hangsúllyal annak idején Németh maga is címezte az *Ember és szerepet*. Ez a tradíció köztudottan még ma is az esztétikai értékformák *produktív* kódjaként tartja számon az igazmondás „őszinteségét”: „azok a jó költők – szögezte le egy helyütt Illyés –, akik jól ki tudják mondani az igazat”.²² Németh kultúraelméleti tájékozottsága azonban – különösen az Illyéséhez képest – azt is föltételezhette, hogy bár az antropológiai olvasás kódjai szerint a képviselési irodalom legitim módon csak *kívülről kapott* formában viheti színre a küldetéses szerepet, ez a szerep maga is konstruált személyiségképre van ráutalva. De azzal a speciális diszkurzív érdekeltséggel, hogy a folyamatban kényszerítő erővel juttassa érvényre a felejtés szemiotikáját. A küldetésével (Némethnél: az „ügyével”, „vállalkozásával”) *eggyé* váló személyiség narratív allegóriájának itt olyan jellé kell válnia, amely éppen a maga allegorikus működésén keresztül képes „elrejtetni” saját konstruáltságát, különösen pedig elfeledtetni annak nem motiválatlan, azaz, nem-allegorikus eredetét. Abban azonban, hogy a regényességet tagadó *Ember és szerep* mégiscsak az irodalmi elbeszélés technikáihoz folyamodik, saját konstrukciós ellentmondásossága jön a fölszínre. Az nevezetesen, hogy Németh műve egyszerre rá is van utalva, meg korlátozni is kényszerül az elbeszélés figuratív működését. Ahhoz, hogy az én-re ráruházottként jelenítse meg a szerepet, meg kell akasztania a narratív alakzatok mozgását, ahhoz viszont, hogy fölmutathassa az én mögékerülhetetlenségét, föl is kell szabadítania azt.

Ez utóbbi annak olvasói tudatosulásával jár együtt, hogy az elbeszélés – nyelvi történés lévén – csupán közvetíteni képes, nem pedig „leképezni” vagy „megmutatni” valamit. Amiből már elvileg is az következik, hogy – a maga mediális természetéből adódóan – egyetlen nyelvi aktus sem alkalmas nem-verbális intenciók biztonságos azonosítására: a szándék nyelvi tettenérhetetlensége igazmondásként nem teszi közvetíthetővé az őszinteséget. „A kommunikáció – írja erről Luhmann – közlés és közlemény különbségét tételezi föl és mindkettőt véletlenszerűként előfeltételezi. Ilyenkor bizonyos magunkról is, saját állapotainkról, hangulatainkról, beállítódásainkról és szándékainkról is közölhetünk valamit; de csak úgy, hogy mi magunk olyan információk kontextusának bizonyulunk, amelyek mások is lehetnének.”²³ Mivel a nyelv valósága és a közlés szándéka közt olyan, mindig *másként is lehetséges* véletlenszerűség közvetít, amely *nem* egyszerűen *megragadhatatlanná* teszi a vallomás valamely eredeti, „igaz” és autentikus formáját, hanem ilyennek a létezését is kizárja, az itt közvetítő szövegiség maga beláthatóan olyan közvetített közvetettség, amely nem gondolható el nyelv előtti tartalmak identikus továbbítójaként. Nem véletlenül hangsúlyozta Németh e fenyegető nyelvi performansza végzetes hatalmát („Az ember egy szó, egy kiáltás, s ha félrecsúszott, félresiklott, nem lehet másodszor kimondani”).

Ami a fentebbi összefüggésben arra a megszüntethetetlen ellentmondásra mutat vissza, amely az *Ember és szerep* kettős nyelvhasználatában az őszinteség mediális korlátozottságából levezetett *figurativitás*, illetve annak a történetnek a *referencialitása* („jelentésesülése”) között feszül, amely az intenciók föltárhatatlanságának oltalmában szövődik meg az „őszinteséget” helyettesítő föltárukkozás nyelvi aktsaiból.

Mindazonáltal, a küldetés szerepe, ha nyelviesül, kénytelen számolni egy deklaratív gesztusnyelven túli nyelv uralhatatlan működésével is, melynek eszközzerű használatát a világgal egybe nem eső nyelviség aknázza alá. Ennek a kijátszhatatlan közvetítődésnek a közbejöttével azonban a nyelv és világ összeegyeztethetetlenségének irodalmi diszkurzusa sokkal kiszámíthatatlanabbá válik annál, hogysem intencionális („szerzői”) uralom alatt maradhatna. Az irodalom diszkurzusába helyezett énkonstrukciónak az irodalmi hatástörténet nyelviségében nincs már módja visszamutatni valamely „igazabb” önmagára: olyan nyíltságba helyeződik, ahol nyelvi valóságként – és antropológiai támogatás nélkül – szólaltatja meg a recepció. A nyelv eszköziségének illúziójába rejtett szerep hangja ugyanis mindig olyan elfojthatatlan megnyilatkozás, amelynek képviseleti modusza a szöveg rejtett tudásaként mutathat vissza bármikor egy *retorikai* fölcserélődés – nem életrajzi és nem történelmi – eseményére. Nem szerzői hazugságként, hanem olyan irodalmi praxis gyanánt, amely egy általa végrehajtott torzítást próbált láthatatlanná tenni. Attételesen talán egy innen vélelmezhető bizonytalanság szóval meg Némethnél is a *Messziről* „legvallomásosabb” pontján:

A protestáns számára egy halálos bűn van, amelyiknél az Isten végképp elhagyja őt, a predesztináció szerint kiderül, hogy nem is volt igazán benne.²⁴

1 MONOSTORI Imre, *A Németh László-recepció története a „rendszerváltozás” után*, Kortárs, 2001/2–3, 1–24.

2 SZIRÁK Péter, *Olvasásmód és (ön)megértés*, It, 1998/3, 486.

3 Jean STAROBINSKI, *L'oeil vivant II. La relation critique*, Paris, Gallimard, 1970, 85.

4 NÉMETH László, *Kiadatlan tanulmányok I*, Bp., Magvető, 1968, 533.

5 „...mert mily későn tanuljuk meg belátni, hogy miközben erényeinket kialakítjuk, velük együtt építjük a hibáinkat is.” GOETHE, *Poetische Werke*, Bd. 13. (Berliner Ausgabe), Berlin, Aufbau, 1976, 622.

6 LACKÓ Miklós, *Szerep és mű*, Bp., Gondolat, 1981, 185., ill. 199.

7 NÉMETH, *Kiadatlan tanulmányok I*, 540.

8 Gérard GENETTE, *Die Erzählung*, München, Fink, 1994, 176.

9 Lásd: NÉMETH, *Homályból homályba*, Bp., Magvető–Szépirodalmi, 1977, 179–181.

10 Nemcsak Goethe szövegbeli reflexiói, hanem már a mű teljes címének torzítatlan értelmezése is erre utal: *Aus meinem Leben: Dichtung und Wahrheit*, magyarul mintegy értelem szerűen: *Költészet és valóság az életemből*.

11 G. W. F. HEGEL, *Ästhetik* Bd. II, Berlin–Weimar, Aufbau, 1976, 452.

12 Ennek a kölcsönösségnek a tudatában állapíthatja meg GOETHE: „nyugodtan mondhatjuk, hogy saját formálódása (*Bildung*) és külső hatása tekintetében mindenki egészen mássá lett volna, akárcsak ha tíz év-

vel korábban vagy később születik is.” *Berliner Ausgabe Bd. 13*, 12.

13 Jacques VOISINE, *Vom religiösen Bekenntnis zur Autobiographie und zum intimen Tagebuch zwischen 1760 und 1820* = Günter NIGGL (szerk.), *Die Autobiographie. Zu Form und Geschichte einer literarischen Gattung*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1998², 412.

14 Azok a reflexiók a legjobb példái ennek, amelyek a „gimnazistaképző” szerző „negyvenéves” tapasztalatait elismerő *Nyugat*-pályadíjra vonatkoznak, illetve ama technikák elbeszélése, amelyek egy oda nem illően fiatalos arc ellenében működtetik az önálló fogorvosi praxist.

15 Sem azt nem „tudjuk meg”, Balzactól kölcsönözte-e regénye címét Németh, sem pe-

dig azt, hogy tudja-e vagy pedig elhallgatja az elbeszélő annak az *idegenségnek* az eredetét, amely épp e föltáratlanság rejtett metonimikus működésén keresztül teszi lehetővé a család-, illetve a regénybeli szituáltság jelentésének chiasztikus fölcserélődését.

16 *Berliner Ausgabe Bd. 13*, 1031.

17 NÉMETH, *Kiadatlan tanulmányok I*, 508.

18 Uo., 533.

19 Uo., 539.

20 NÉMETH, *Két nemzedék*, Bp., Magvető-Szépirodalmi, 1970, 350.

21 GENETTE, *i. m.*, 39.

22 ILLYÉS Gyula, *Hajszálgyökerek*, Bp., Szépirodalmi, 1971, 133.

23 Niklas LUHMANN, *Soziale Systeme*, Frankfurt a. M., Suhrkamp, 1988², 207.

24 NÉMETH, *Kiadatlan tanulmányok I*, 533.

A drámaíró Németh László dilemmái – Az igazságszeretet drámáiról –

I.

Az Ady nemzeti felelősségtudatát magára vevő Németh László életművének irányát meghatározó szándéka a történelmünk tragikus fordulata következtében szétzilálódott nemzeti tudat és önismeret újjáteremtése volt. Hatalmas pedagógiai érosszal szervezte a magyarság új reformkorát a szellemi élet legváltozatosabb területein. A Harmadik Magyarország megteremtésére irányuló nagy tervei azonban sokféle ellenállásba ütköztek. Már 1935-ben be kellett látnia azt, hogy a gyors reform lehetősége semmivé vált. „Készült, érett valami jó, a csirkefogók, élükön a miniszterelnökkel, megszimatolták, a maguk javára fölhasználták, s most cinikusan vigyorognak azokra, akik a reformot komolyan vették”¹ – írta 1935 júniusában Keresztury Dezsőnek. A politikai csalódás fölerősítette Németh Lászlónak a lelkek reformjára irányuló pedagógiai elképzelését. Tudta, hogy ehhez a nevelő munkához évtizedek kellenek, s félt attól, hogy a magyarságnak már csak évei vannak. A magyarságot fölegyenesíteni kívánó törekvése fordította érdeklődését a színház felé is. „Én azt, hogy a színpadot a magyar író meghódítsa, ma, amikor Budapestért igen nehéz harcunk indul, a legfontosabb irodalmi feladatnak tartom”² – írta a Nemzeti Színház igazgatójának.

De mit látott a magyarországi színpadokon?

A francia bulvárszínmű Molnár Ferenc által világsikerre vitt változatát, az újromantikától ihletett hazafias dráma Herczeg Ferenc-i példáit és a Móricz Zsigmond drámáival karakterizálható irányt. „Németh László mint drámaíró mindhárom divatos drámatípussal már fellépésekor teljesen idegenként állt szemben.”³

Ezek az irányok egyaránt távol estek a századforduló klasszikus dramaturgiájától és a huszadik század első három évtizedében a dráma és a színház viszonyában bekövetkezett változásoktól. A dráma és a színház új viszonyát az jellemezte, hogy a színjátszásban a dráma szövegéről áthelyeződött a hangsúly a kísérleti szövegekkel élő színházra, a színészi játékra, a színpad kötetlen lehetőségeire. Az író helyett a rendező került előtérbe, az írói szöveg

helyett pedig a test, a mozgás, a zene, a szín, a fény hatáslehetőségeinek szabad alakítása.⁴

Németh László alaposan tájékozódott a századforduló és a századelő európai drámairodalmában. A kísérleti színház lehetőségeivel azonban csak képzeletében játszott el, úgy érezte, súlyos mondanivalói számára a klasszikus drámaformát kell az elemző gondolat és a szigorú erkölcsiség erejével megújítania. Ragaszkodott a dráma szövegének autonómiájához. Ezért törekedett arra is, hogy drámái a színházi bemutató előtt nyomtatásban is megjelenjenek. Még a szöveghű színházi alakítástól is féltette darabjait. Jól ismerte a drámatörténet két nagy vonulatát, az extenzív, objektív shakespeare-i és az intenzív, szubjektív molière-i módját. Drámaművészete dramaturgiai szempontból tudatosan kapcsolódott a klasszikus drámaíráshoz, annak is elsősorban a szophoklészi, molière-i, ibseni vonulatához.

Abban is a klasszikus mintákat követi, hogy darabjai megőrzik a realitás illúzióját.⁵ Meggyőződése szerint erre a valóságillúzióra éppen a tanítás hatékonysága érdekében volt szüksége. Egyfajta újklasszicizmus jellemzi az ő dramaturgiáját nyelvben és műformában egyaránt, míg a kortárs világirodalom erőteljesebben kísérletező írói túllépnek ezen a valóságillúziót követő módszeren, ha használják a klasszikus mintákat, akkor átalakítják, profanizálják, ironizálják azokat.⁶

Németh László a legnehezebb újításra vállalkozott: eszméinek, mondanóinak akarta megnyerni a színpadot. Ehhez a gondolat színházát kellett megteremtenie. A modern, formabontó törekvésekhez nem kapcsolódhatott tehát, számára a mindent relativizáló groteszk és irónia sem hozhatott megoldást. Szemléletében a negatív harc helyett a pozitív programon van a hangsúly.

Szintetizáló drámakoncepciót alakított ki. Ibsen analitikus technikáját összekapcsolta annak ősforrásával, az örök törvények jegyében képződött görög drámával, de legfontosabb szerepet a gondolati elemzésnek juttatott dramaturgiájában. Történelmi drámáinak főhősei a gondolat és erkölcs kiemelkedő történelmi személyiségei. Saját eszméinek küzdelmes útját érzékelve dramaturgiájában megőrizte a görög drámák sorsszerűségét, de tapasztalatai és az új idő követelményei szerint ezt a sorsszerűséget humanizálta, megfosztotta metafizikai jellegétől, a sorsot az emberi természettel és főként a közeggel azonosította.⁷

Dramaturgiája számára már az 1930-as *Szophoklész-napló* további fontos ösztönzések is adott: „a görög drámában egy nagy lélek küzd a rázúduló szenvedéssel s szenvedése méreteivel és viselkedése szépségével bukásában is csodálatot vált ki [...]. Az istenek a kiválók ellen esküsznek össze, s a kiválók az istenek cselszövénye alatt szerencsétlenségükben válnak az emberiség gyűjtő alakjaivá.”⁸ Ezeket a gondolatokat szinte szó szerint ismétli meg negyedszázaddal később a *Galilei* együttesének írt tanulmányában. A görög

dráma hatékonyan formálta Németh László minőség-konceptióját, példát is adott arra, hogy a kiválóak, a nagy lelkek elbukásuk ellenére az „emberiség gyűjtő alakjai”-vá lehetnek. A minőségre nevelő pedagógus-író dramaturgiájában így kap kiemelkedő szerepet az ellenhős nélküli nagy személyiség. „A Gegenspieler nálam a sors, vagy ha úgy tetszik, az emberiség: az emberi élet kemény alakulás-törvényei. Nem dramaturgiai meggondolás ez: tapasztalat. Nekem sem volt, ha volt is, nem ismertem el, ezen az egyen kívül soha Gegenspielerem”⁹ – írta. „A személyes ellenfélnek ez a háttérbe tolása vagy elszemélytelenítése modern élményekből táplálkozik ugyan, de egyben a görög végzetdrámák légkörét teremti meg a színpadon.”¹⁰

Van még egy fontos dramaturgiai tanulsága a *Szophoklész-napló*nak. Ez pedig az, hogy Antigoné és Élektra egyaránt a kötelesség hősnői, „ellentétek és ikercsillagok”,¹¹ ugyanannak az indulatnak a végleteit élik meg. Az emberben sok ember van: egész menny és pokol. A minőség érvényre jutásáért küzdve tehát az emberi természet antinómiáival is szembe kell nézni. Németh László hőseinek egyszerre kellett megküzdeniük egyéniségük démonaival és az eszmékhez ellenségesen vagy közömbösen viszonyuló közeggel.

Mindez a tapasztalat akkor tudatosul Németh Lászlóban dráma művészetet formáló erővel, amikor 1935 után, különösen pedig a *Tanú* megszűnésével az írás és cselekvés egysége lehetetlenné vált számára. Ekkor fordul érdeklődése erőteljesen a történelem felé. A tanulmányok és a társadalmi drámák közvetlenebbül fogalmazták meg eszméit, nagyobb támadási felületet jelentettek az írói vallomás közvetlensége folytán. A történelmi érdeklődésben a megkérdőjelezett identitás keresett támaszt és erősítést, a történelmi drámákban a történelem igazoló erejét mozgósíthatta eszméinek védelmében. Vallomása rejtettebb és egyetemesebb érvényű lehetett egyszerre.

A történelmi drámát a romantika a sok álcsillogással, a patetikus hősiséggel lejáratta, a naturalizmus gondolatilag elszegényítette, az avantgarde létében is megkérdőjelezte.¹² Az ezerkilencszázharmincas években a történelmi dráma Európa-szerte kiüresedett műfajnak számított. „Világsíkert azok a modern művek arattak, amelyekben a történelmi vagy mitológikus tárgy valami formai újítással párosult.”¹³ Brecht színháza erre adott nagy mintát. Az ironikus szemlélet, tudatos anakronizmusok, szürrealisztikus látomásosság, elidegenítő effektusok tették használhatóvá a tizenkilencedik századi műfajt. „A különböző törekvések közös vonása: az értelem közbeiktatott kontrollja segítségével a történelem demisztifikálása, a hősök deheroizálása, a realitás illúziójának megtörése.”¹⁴ Németh László mindezeket az elemeket rendkívül finoman, visszafogottan, nagyobb céljának alárendelve alkalmazta. Ő az értelmet, az elemző gondolatot emelte szenvedéllyé.¹⁵ A történelem dimenziójával egyetemes távlatot állított a valóság illúziója fölé, de a valóságosítást, a történelmi hitelességet megőrizte. Ismerte Brecht *Kurázszi mama és gyermekei* című darabját, jónak is tartotta, de a brechti módszert nem követte. Tőle ide-

gen volt az a szemlélet, amely a történelmet csak a gondolatok szószékéül használja. Brecht *Galilei élete* című darabját el sem olvasta a maga Galilei-dramájának megírása előtt, mert a brechti elidegenítő dramaturgiával szemben ő olyan történelmi hitelességre törekedett, amilyenre Tolsztoj *Első Péter* című regénye adott példát.¹⁶

II.

Történelmi drámaiban a történelmi objektivitásigény és a lírai személyesség egymást erősítve találkozik.¹⁷ Ebben a – korábban általa is meghaladottnak tekintett – műfajban egyszerre találta meg Németh László a régi „korok, alakok felélesztésének hallatlan gyönyörűségét” és „a katharzis-igény szemérmes kelégülésének a lehetőségét”.¹⁸

Igen nagy odaadással, mindig a forrásokig visszamenő tudományos alapossgal vizsgálta az egyes történelmi korokat. Elsősorban a történelemformáló nagy eszméknek az emberi sorsokon keresztül megmutatkozó kibontakozását és drámai küzdelmét kutatta bennük.

Legtöbb történelmi drámáját történelmi esszével, tanulmánnyal előzte meg. A *VII. Gergely*, *Bethlen Kata*, *Széchenyi*, *Husz János*, *Eklézsia-megkövetés* éppúgy példa erre, mint a *Galilei*, *Az áruló*, *Apáczai*, *II. József*. A történelmi kép tág ölelésű, nem egy alakra koncentrál, de messzemenően előkészíti a történelmi dráma széles hatókörű eszméjének kibontakoztatását. A történelmi kép hitelességét Németh László fontosnak tartotta, mert a történelem küzdelmes alakítását vállaló hőseinek ezáltal adott jelentőséget és kortörténelmi érvényt. *VII. Gergely*, *Husz János*, *Galilei* drámája háttérként hű képet ad az egyház történelmi változásairól: szellemi-lelki megújulásáról a clunyi reform után, majd legjobb híveivel való tragikus szembekerüléséről Husz korában, illetve megmutatja annak a „császármetszésnek” a történetét, amellyel az egyház „legnagyobb ellenfelét, a természettudományt mintegy a tulajdon méhéből kivágta s önálló lélegzésre kényszerítette”.¹⁹ Hasonlóan tárgyilagos történelmi körkép formálja meg a magyar múlt egyes korszakait.

Ennek a történelmi objektivitásigénynek volt az köszönhető, hogy a történelmi párhuzam révén vált egy-egy történelmi drámája éles jelenkori érvényű koritéletté. A *Galileiről* írta Németh László, hogy ami miatt gyanússá vált, „a két egyház – a pápai és sztálini – hasonlósága”, azt nem ő rakta belé, s nem is vonhatta ki, „az a történelmi hasonlóságból kövekezett”.²⁰ Kállai Gyula is a kettős jelentés leleplező veszedelmét ismerte fel a darabban. Rákosinak mondta róla: „A darab irodalmilag jó, de számos célzás van benne, amit a fasizmus alatt a fasizmusra értettek volna, de minthogy népi demokráciában élünk, arra értenék.”²¹

A történelmi hasonlóság kisebb-nagyobb mértékben Németh László minden történelmi drámájának fontos hatáseleme. Éppígy kimutatható minden

történeti drámájának létrejöttében az író közvetlen, személyes kapcsolata tárgyával. Mindegyikben érezni lehet a személyes „lírai inger”-t, „lírai sarkalás”-t, „katharzis-igény”-t, amely a történelem egy-egy alakját az írói vallomás médiumává is teszi. „A drámába zárt történeti képet azonban soha nem a líra formálta, a tanulmányban már előbb kialakult.”²²

Németh László a tanulmányt is egzisztenciális ügynek tekintette, a tanulmány igazságait is az emberi üdvösségkeresés részének tartotta. Ezért volt különösen érzékeny egy-egy korszak ütközőpontjaira, melyeket tanulmányaiban is egy-egy nagy személyiség egzisztenciális problémáiként tudott leginkább megragadni.

A lírai katharzis-igénynek a közvetlen megnyilvánulásai természetesen semmiféle esztétikai értékítéletet nem tartalmaznak. Kultúrtörténeti szempontból mégis érdemes egy pillantást vetnünk rájuk, hiszen arról tanúskodnak, hogy a huszadik század közepén a magyarság egyik kivételes tehetségű írója miféle kelepce-helyzetekben kereste a történelem példáiban a vallomás lehetőségeit és a lélekerősítő mintákat.

Németh László maga is fontosnak tartotta ezeknek a katharzis-igényeknek a számbavételét, föltárásukkal a maga életérdekű, életelvű irodalomszemléletét is megvilágította. Olykor cáfolta, hogy egy-egy hőse vele azonos. Ez a cáfolat azonban csak az apró részletekbe menő megegyezésre vonatkozott, a lelki indítékok azonosságára szinte minden műve esetében maga mutatott rá önelemző tanulmányaiban. Éppen ez a személyes érintettség, a saját démonaival való hatalmas belső küzdelem nagy formátumú történelmi hősökbe való kivetítése segítette őt abban, hogy hősei összetett, antinómiákkal küzdő, vívódó személyiségek legyenek, a Németh László-i alapeszméket belső kétegyekkel bátyázzák körül, s az örök vereségérzet ellenére is megőrizték eszméiket.

Németh László éppúgy antinómiákban gondolkodott, mint Ady. Az antinómiák drámai küzdelmében mutatta meg a minden körülmények közepette érvényesítendő eszméket. Mai szemmel nézve történelmi drámái annál korszerűbbek, minél erősebb kételyekkel küzdenek hősei.

A személyes vallomások hőfoka meghatározó szerepet játszik abban, hogy Németh László legjobb történelmi drámáiban a vallomás a líra és gondolat társítása révén alakította ki azt a különleges kifejezésformát, amely drámáit a sokat emlegetett dramaturgiai gyengeségek ellenére is a magyar drámairodalom élvonalába emelte.²³

A magyar szellemi élet organizátori szerepére vállalkozó Németh László örökös drámai küzdelme motiválta azt, hogy történelmi drámáinak „a közösség emelkedéséért meg az önnön üdvösségéért folytatott küzdelem egybefonódása adja meg összetéveszthetetlen karakterüket”.²⁴

Történelmi drámái az író lelke méltóságtartásának is az eszközei voltak képtelen körülmények közepette. Történelmi drámáinak nagy korszakát az

1945 utáni évtized légköre motiválta. Az tette kívánatossá és sürgetővé, hogy a jelen emberének feltett kérdésekre a tanulmányaiban megismert hősök nyelvén s példájával válaszoljon, egyszerre vállalva az eszméhez vezető történelmi utat s kárhoztatva, közvetetten, az akkoriban használt eszközöket.²⁵

Németh László az újkori gondolkodás lényegének az igazság keresését tartotta. Az ember „leghatalmasabb, legmélyebben gyökeredző közösségi ösztöneinek, amelyben magát a legteltesebben tudja megtagadni, az igazságszeretetet, az igazság kimondásának ellenállhatatlan kényszerét” tekintette. „Az igazság: a közösség érdeke, hisz ez az a lámpás, melynek fényénél helyes irányba tud menni.”²⁶ Németh Lászlót mélyen foglalkoztatta az a kérdés, hogy mit csinál a közösség a történelem egy-egy időszakában azzal az igazsággal, amely nem más, mint a közösség legmélyebb érdeke, az emberiséget önmaga jobb lehetőségei felé irányító eszme? Történelmi drámáiban legtöbb változatban az igazságszeretet által felidézett tragikumot mutatta be. Darabjaiban ki-ki a maga gondolkodásában kialakult igazságát tekintette az igazságnak. Németh László maga mutatott rá arra, hogy az ő színpadán mindenki a maga igazának tudatában cselekszik, „mindenki úgy érzi, hogy neki igenis igaza van; a hős mint a legtisztább, magára leginkább gyanakvó ember még a legkevésbé”.²⁷ Az igazságszeretet drámáinak konfliktusa éppen abból következik, hogy a közeg igazságtudása alacsonyabb fokon áll, mint a történelmet előrevivő, új s új igazságokat felfedező személyiségé.

III.

Az Európa történetéhez készített jegyzetekből, tanulmányokból akkor eleve-nedett Németh Lászlóban monumentális drámai portrévá VII. Gergely alakja, amikor legnagyobb szellemi vállalkozását, a *Tanút* abahagyva mélyen átérezte azt, amit VII. Gergelyről leírt: „VII. Gergelyben már-már megrendítő fokot ért el az eszme emberének a kétségbeesése azon, hogy az emberek nem akarnak üdvözülni.”²⁸ Németh László vallomáskényszere nem változtatott az esszéíró által kiemelt jellemén s történelmi igazságon, hanem VII. Gergely történelmi nagysága adott az író érzéséhez tágabb dimenziót és archaikus méltóságot. VII. Gergely és Németh László önértelmezése egybeesett a drámában, együtt mondhatták a gyónás szavait: „Emberfölöttire vállalkoztam, s az emberfölötti segítség elmaradt...”²⁹

„A hivatásérzet volt hamis, vagy én hibáztam?”³⁰ – kérdezi VII. Gergely Desiderius apáttól, s ő azt hozza föl bűnéül, amit Németh László is oly sokszor hallott a maga nagy vállalkozásai fölött ítélkezőktől: „Túl mohó voltál a jóban...”³¹ Jellemző a fiatal Németh László kérlelhetetlen minőségigényére, hogy ez a bíráló VII. Gergelyt nem tudja büntudattal eltölteni. Úgy érzi, ő így is türelmesebb volt, mint kellett volna. Ha ő lehetetlent követelt, akkor közte és az emberiség közt természetbeni különbség van. A pápa nem túrheti

a világi hatalom uralkodását a szellemi egyházon. Inkább a száműzetést és a pusztulást választja, mint a megalkuvást, megalázkodást.

A *Tanú* megszűnése után betegen magára maradó Németh László ezt a drámáját életműve hattyúdalának szánta, VII. Gergely szavait pedig saját vallo-
másaként is idézte a dráma végén: „Szerettem az igazságot, gyűlöltem a méltatlanságot, ezért halok meg száműzetésben.”³² Vereség és büszke öngazolás ez együtt. A hitében fanatikus VII. Gergelyt semmiféle tapasztalat nem rendíti meg a maga igazában, vereségei is az igazságérzetét növelik.

A békési fogantatású *Sámson* „lírai ingere” az ostrom összeszorítotttságából való felszabadulás és a Németh László elleni hajsza kettősségében jelölhető meg. „A Sámsonban még az indulat, a leszámolás keserősége és büszkesége dominál, a megalázott nagyság önpusztítástól sem visszariadó bosszúja... A hős, a szent, a szörnyeteg minőségei ötvöződnek benne; a föladatvállaló aszkézis elhárításában, a kitörés elementaritásában egy tartós irodalmi és történelmi hagyomány elleni lázadás kísérletét is sejthetjük. Németh ezúttal a közéletiség, a népben-nemzetben gondolkodás ellenében a végig sértett egyéniség oldalára áll...”³³

A vásárhelyi trilógiában – *Széchenyi, Husz János, Eklézsia-megkövetés* – is Németh László személyes megpróbáltatásai vagy azok jóslatszerű előérzetei adják a lírai sarkallást ahhoz, hogy önnön problémáinak megoldását a korábban tanulmányokban föltárt történelmi anyagban keresse. A felszólításra, hogy vonja vissza korábbi nézeteit, két drámával, a *Husz Jánossal* és az *Eklézsia-megkövetéssel* válaszolt. Husz Jánost, a gyöngé embert az teszi Krisztus-párhuzammal is megjelölt szentté, hogy nem meri elengedni az igazság kezét. Misztótfalusi Kis Miklós – a kényszerítésnek engedelmességedve – meggyőződése ellenére megköveti az eklézsziát, de belehal ebbe a szegyenbe. Husz bűne – saját öngazoló vallomása szerint – az volt, hogy a látható egyházon kereste a láthatatlan arcvonásait.³⁴ Misztótfalusié pedig – szintén saját vallomása szerint – az, hogy a kis Erdély zsaluit a világra akarta kinyitni, hogy föl-felé akart menni ott, ahol minden lefelé ment.³⁵ Igazukban tehát nincs kéte-lyük.

Széchenyiről 1942-ben Németh László könyvet írt, s már ekkor feltűnt neki, hogy a könyv utolsó fejezete szinte kész drámavázlat volt. 1946-ban Hódmezővásárhelyen személyes oka is lett, hogy éppen ezt a drámát vegye elő. A Döbling–Hódmezővásárhely párhuzamot a történelem fordulata kínálta föl számára. Széchenyi arra lett ösztönző, erősítő példa Németh László koncepciójában, hogy miként lehet és kell lehetetlen körülmények között is megőrizni a történelmi cselekvés lehetőségét.

A Széchenyi-dráma intellektuális feszültségét két dramaturgiai telitalálat is fokozza: a csend és a játék. Egyre jobban szorul Széchenyi csapdája, de csak a cselekmény gyorsul föl, „a szavak retardáltak”, a pauzák drámai feszültséggel telítődnek, sűrű atmoszféra érezteti a sors beteljesülésének a közeled-

tét. Széchenyi rendkívüli intellektussal világítja át a maga kelepce-helyzetét, s nem kevésbé környezetét és a bécsi udvar politikai szándékait. Az öngyilkosságra készülő Széchenyi fölötté áll sorsának: hatalmas játékot űz környezetével és az őt fenyegető hatalommal egyaránt. „Az emberek megzavarásában gyönyörködő fölény s elragadtatásukat kivívni akaró alkalmazkodás játéka ez: az életet törpítő távlatba sülyesztő iróniáé s a hirtelen fölbuzgó vallomásoké, amelyekről a következő percben már nem tudjuk, mit gondoljunk – megtévesztés-e vagy gyilkos őszinteség.”³⁶ Tragikus mélység és sorslegyőző játék ez. A görög mintáktól a keresztény életelvekig minden mérlegre kerül ebben – bő teret adva az értelmezés árnyalatainak. Öngyilkossága emberi méltóságának megvédése és a császári udvar terveinek keresztülhúzása egyszerre.

Az öngyilkosságra készülő Széchenyi gondolati párhuzamokban és környezetét vizsgáló játékban végigpróbálta helyzetének alternatíváit, de számára nem volt kétséges, hogy körülményei szorításában mit kell tennie.

A Galilei antinómiája mélyebb.

Németh László Galileit az újkori civilizáció legnagyobb alakjának tartotta, önmagát pedig e civilizáció egyik kései képviselőjének. Érthető tehát, hogy amikor végre 1953-ban eredeti mű írására is lehetősége nyílt, Galileiben találta meg azt a történelmi hőst, akiben az ötvenes évek elejének az inkvizícióra emlékeztető, visszavonásokkal, önbírálatokkal telített közegében vallomást tehet az igazságszerető ember újabb kori dilemmáiról. Galilei alakja alkalmas volt arra, hogy általa minden korábbinál bonyolultabb helyzetben, s minden korábbinál nagyobb megértéssel, belátással ítélje meg az igazságszeretet okozta tragikumot. A műfordítás gályapadján Németh László is úgy érezte, hogy legfontosabb művei benne rekednek, pedig azokkal tartozna még nemzetének és az emberiségnek. „Galilei azért nem halhat meg hősként, mint hasonló hőseim, mert legfontosabb műve még benne van. Annyival tartozik az embereknek, hogy a hiúságát, a becsületét, s ha úgy tetszik, az üdvösségét is oda kell dobnia.”³⁷ Olyan kelepce-helyzet ez, amelyben az etikus személyiség számára nincs megoldás.

Németh László két változatban is megírta a darab befejezését. Az első változatban Galilei fölháborodik azon, amit vele tettek, s azt inkvizítorai gyalázatának tartja. A másodikban összeomlik visszavonása miatt, úgy érzi, az üdvösségét dobta oda. Németh Lászlóra egész Galilei-pört hozott ez a dráma. Rengeteget vitatták és vitatják mindmáig, hogy melyik változat az igazi, melyik az esztétikailag értékesebb.³⁸ Németh László azonban úgy írta meg mindkét változatot, hogy abban a másiknak az igazsága is benne van.

Hogy ez hogyan lehetséges, ahhoz a kulcsot a harmadik felvonás, az inkvizíciós tárgyalás csúcspontja adja meg. Galilei kérdése az inkvizíció mentalitásának képtelenségére mutat rá: „Hogyan, szent atyám? Előbb kiszedték, úgy, ahogy kiszedték, szándékomat, s tudván, mit gondolok, megesktenének

arra, hogy amit gondolok, nem gondolom?” „Ne gondold tehát!”³⁹ – kapja válaszul. Ezek után még elmondja Galilei, hogy hacsak esze egész szövést fel nem bontják, s újra nem szövik, ő ebben a kérdésben hallgathat, de mást nem gondolhat. Galileit ezzel a vallomással Németh László az igazságszeretet, az önmaga meggyőződésével való azonosság hőségé teszi. Ezek után ami vele történik, az már az inkvizíciót minősíti. A dráma két változata között etikai értelemben ezért nincs különbség. Ezért írhatta Németh Lászlónak Illés Endre: „A negyedik felvonásban akár az ellenkezőjét is írhatod annak, amit írtál: a dráma ugyanazt mondja.”⁴⁰ A *Galileinek* a szellem és a hatalom küzdelmét egyértelmű ítélettel minősítő vallomás a legfontosabb üzenete. Ekkor messze fölötte áll inkvizítorainak, leleplezi őket. Maga Németh László is felhívta a *Galilei* együttesének a figyelmét arra, hogy a Galilei megtöretésével végződő darab hőségben és cselekményében is ott van a diadal: „A tragikum itt csak héj, amelyen átvilágít a győzelem, s a játéknak is ezt kell éreztetnie.”⁴¹

A *Galilei* körül föllángolt vita az ötvenes évek elején Németh Lászlóban az igazságszeretet tragikumának további drámáit motiválta. Drámaművészetét áttekintő tanulmányában ezeket a darabokat a Galilei-pör néven foglalta össze. A *Petőfi Mezőberényben* című egyfelvonásosában a *Galilei* első változatának ellendarabját, „hibaigazítását” írta meg: Petőfi hajlíthatatlan géniusz, aki „művét dobja oda a fiatalosan értelmezett becsületért”.⁴² A darab utolsó szavai azonban gyilkosoknak nevezik azokat, akik Petőfit erre az útra ösztönözték. Az *áruló* azoknak szólt elsősorban, akik Németh Lászlót árulással vádolták a *Galilei* miatt, de üzenete mélyebb ennél a válasznál: a rejtett, a hazugsággal elborított igazság védelmében szól. A darabban Görgey azért vállalja a ráosztott áruló szerepet, hogy a nemzetet legalább a maga szerencsétlenségével gondolkozásra, önismeretre tanítsa. Az *Apáczai* Németh László pedagógiai végrendeletének készült: a sorssal, történelemmel szembeszegülő megszállott pedagógus igazolása. A *II. József* megírására a hipertónia diagnózisa ösztönözte Németh Lászlót. Úgy érezte, neki is csupán annyi ideje van hátra, mint a török háborúból halálos betegen hazatért II. Józsefnek, s az ő üdvösségkereső műveit is éppoly kétellyel tagadják azok, akikért szóltak, mint II. József népboldogító célzatú rendeleteit. „Az a meg-megújuló belső kétely, amellyel a császár saját életművét és világfelfogását értelmezi, a modern magyar dráma történetében okvetlenül újszerű konfliktustípust készít elő. Drámai feszültség ugyanis nem csupán, vagy nem elsősorban a politikai-történelmi színtéren keletkezik, hanem egy olyan elszigetelt, magányos én belső világában, akit lényegében önmaga másként látásának a képessége készítetett belső számvetésre.”⁴³ Ez így igaz. Ezzel nem ütközik az, hogy Németh László kívülről még a haldokló császárban is igazolja a világot jobbitani, igazságosabbá tenni akaró törekvést. Amikor maga már minden rendeletét visszavonná, tanácsosa milliók nevében kéri a türelmi és a jobbagyrende-

let megőrzésére. Komornyikja pedig igazi családapához hasonlítja őt, akit csak halála után értenek meg.

Németh László történelmi drámáinak említett darabjai hatalmas erkölcsi és gondolati boltozatot építenek az igazságszerető, az emberiséget önnön jobb lehetőségeihez segítő személyiségek védelmében. Az ő alakjai a gondolat és erkölcs hősei, s nem maguknak akarták a hatalmat, hanem az értelem számára, az emberiség közös javáért.⁴⁴ Azért küzdenek a történelem különféle korszakaiban, hogy az igazságszeretetet, a meggyőződésünkhöz való ragaszkodást a mi korunkban is megőrizték emberi lehetőségek.

1 Németh László levele Keresztury Dezsőhöz 1935 júniusában = *Németh László élete levelekben 1918–1948*. Bp., Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1993, 216.

2 Németh László levele Németh Antalhoz 1939. június 27-én. Uo., 304.

3 CZÍMER József, *Németh László drámaírása* = Cz. J., *Színház és irodalom*, Bp., 1981, 85–86. Ennek is bizonyára szerepe volt abban, hogy Németh László oly nagy örömmel üdvözölte Tamási Áron új szint hozó játékait. Követhető mintát természetesen azok sem jelentettek számára.

4 Vö.: M. BALKÁNYI-B. KRICSFALUSI (szerk.), *Literarizität und Theatralität. Theoretische Texte zum Drama und Theater*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000, 9.

5 BENEDEK András, *Vívódó lelkek* = MONOSTORI Imre (szerk.), *In memoriam Németh László. A minőség forradalmára*, Bp., Nap Kiadó, 2001, 291.

6 Vö.: KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Törvény és szabály között* = KABDEBŐ LÓRÁNT-KULCSÁR SZABÓ Ernő (szerk.), *Szintézis nélküli évek*, Pécs, 1993, 56.

7 Vö.: GREZSA Ferenc, *Németh László vésársárhelyi korszaka*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979, 101.

8 NÉMETH László, *Szophoklész* = N. L., *Európai utas*, Bp., Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973, 19. és 31.

9 NÉMETH László, *Levél Tímár Józsefhez* = N. L., *Megmentett gondolatok*, Bp., Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1975, 259.

10 BENEDEK András, *i. m.*, 283.

11 Uo., 27.

12 Vö. GREZSA Ferenc, *Németh László vésársárhelyi korszaka*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979, 105.

13 BENEDEK András, *i. m.*, 291.

14 Uo.

15 Vö. uo.

16 Vö. Németh László levele Fodor Ilonához 1958. június 10-én = *Németh László élete levelekben*, Bp., Osiris Kiadó, 2000, I, 570–572.

17 Vö. GREZSA Ferenc, *i. m.*, 106.

18 NÉMETH László, *Életemről, munkáimról* = MONOSTORI Imre (szerk.), *In memoriam Németh László*, 11.

19 Vö. NÉMETH László, *A Galilei együttesnek* = N. L., *Megmentett gondolatok*, 250.

20 *A Galilei története Németh László életrajzában* = Galilei. *A dráma „pere” 1953–1956*, Debrecen, 1994, 38–39.

21 *Németh László élete levelekben I. 1949–1961*, Bp., Osiris Kiadó, 2000, 359.

22 NÉMETH László, *Életemről, munkáimról* = MONOSTORI Imre (szerk.), *In memoriam Németh László*, 14.

23 Dramaturgiai gyengeségnek minősítette a kritika a darabok történelmi, történelemfilozófiai anyagának gondolati sűrűségét, melyet nem tud a dráma mindig költészetté olvasztani. Németh László hősei jobban ismerik a történelmet, mint nézői. A gondolati árnyalás sokszor túlsúlyoltta teszi a darabokat. Benedek András a *Husz János* „tömértelen sok papja közül akár húszat is” kiirtana, mert olvasó és néző előtt összefolynak. Megkérdőjelezték Németh László papírszínház-elméletét is mondván, hogy „a dráma elsősorban nem az olvasó, hanem a néző tetszésére pályázik”. Vö.: SCHÖPFLIN Aladár, *VII. Gergely*

= *A minőség forradalmára*, 105. BENEDEK András, *Vívódó lelkek*, uo., 291.

24 CSÜRÖS Miklós, *Németh László* = BÉ-LÁDI Miklós, RÓNAY László (szerk.), *A magyar irodalom története 1945–1975. A próza és a dráma*, III/2. kötet, Bp., Akadémiai Kiadó, 1990, 1381.

25 NÉMETH László, *Utószó a drámák német kiadásához* = N. L., *Megmentett gondolatok*, 460.

26 NÉMETH László, *A Galilei együttesének* = N. L., *Megmentett gondolatok*, 243.

27 NÉMETH László, uo., 248.

28 Idézi FÜZI László, *Alkat és mű. Németh László 1901–1975*, Pozsony, Kalligram Kiadó, 2001, 322.

29 NÉMETH László, *VII. Gergely* = N. L., *Szerettem az igazságot*, Bp., Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971, I, 610.

30 Uo., 611.

31 Uo., 612.

32 Uo., 618.

33 CSÜRÖS Miklós, *i. m.*, 1384–1385.

34 NÉMETH László, *Szerettem az igazságot*, II, 176.

35 Uo., 248.

36 Uo., 257.

37 NÉMETH László, *A Galilei együttesének*, 245.

38 Vö. RADNÓTI Sándor, *Magyar esszé. Egy anekdota magyarázata* = R. S., *Recrudescunt vulnere*, Bp., 1991, 9–16.; GÖRÖMBEI András, *Németh László két Galileije* = G. A., *A szavak értelme*, Bp., Püski Kiadó, 1999, 144–152. TAMÁS Attila, *Cenzúrákról-öncenzúrákról és művekről*, It, 1996, 1–2, 50–61. FÜZI László, *Adalékok egy anekdota utótörténetéhez* = MONOSTORI Imre (szerk.), *In memoriam Németh László*, 226–233. DOMOKOS Mátyás, *Hatalom és igazság*, Kézirat.

39 NÉMETH László, *Galilei* = *Szerettem az igazságot*, II, 317.

40 Illés Endre levele Németh Lászlóhoz 1953. november 1-jén = *Németh László élete levelekben. I, 1949–1961*, Bp., Osiris Kiadó, 2001, 146.

41 NÉMETH László, *A Galilei együttesének*, 247.

42 NÉMETH László, *Életemről, műveimről*, 14.

43 KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991*, Bp., Argumentum, 1993, 116.

44 Vö. BENEDEK András, *i. m.*, 292.

A közhasznú igazságok fajtáiról és fokozatairól

(Az esszéista Németh László és a tudomány)*

Minden biznnyal sokfelől és sokféleképpen lehet megindokolni azt: miért ünnepli meg a Tudományos Akadémia is Németh László századik születésnapját. Érveket gyűjteni emellett, s bizonyos aggályokat, óvásokat cáfolni meg aligha az én tisztem. De lehetetlen éppen ebben az épületben nem emlékeztetni arra, ami az alapító ifjú grófhhoz (minden külső hasonlóság nélkül is) oly szorosan kapcsolja Németh László életművét.

Ma (paradox módon) nemritkán több megértést, beleélő készséget tanúsítunk a napóleoni háborúk utáni, elmaradott Magyarország állapotán kesergő nemzedék, mint azok iránt, akik (mint Németh László) az 1920-as években, Trianon sokkja után próbáltak kiutat találni. Holott Magyarország egyformán súlyos helyzetében kívánt a szellemi erők organizátora lenni 1825-ben egy huszártiszt, 1925-ben egy fiatal orvos. A nemzet felemelését a betegnek, hanyatlónak, életképtelennek vélt közösségben mindketten egy szellemi-erkölcsi elittől várták, amiből „erényszövetség” lesz Széchenyi esetében (Wesselényivel, Esterházy Mihállyal), s amiből a „minőség forradalma” válik, vagy válhatott volna az 1930–40-es években.

Hogy Széchenyi kezdeményezéséből miképpen nő fel két-három évtized alatt az új Magyarország, általános iskolai tankönyvek is szemléletesen be tudják mutatni, akár az Akadémia, a löverseny, a gőzhajózás, a Lánchíd ábráival. De hogy mivé fejlődhetett volna a másik elit-mozgalom, ha nem szól közbe a II. világháború, sosem fog kiderülni. Éppenséggel számba vehetők lennének egyébként az életképes kezdeményezések: a tehetségmentő iskolák, a népfőiskolai mozgalom, a kormányzati körök növekvő hajlandósága reformokra, az egyetemi ifjúság támogatása, amelyek együtt akár egy finn típusú felvirágzás lehetőségét hordozták magukban.

A kiinduló érzület hasonlósága akkor mutatkozik meg igazán, ha Széchenyi ambivalens magyarságélményét idézzük fel: „Majd vonz ez a durva nép – amelyet alapjában szeretek – hogy tanítsam, emeljem, emberré neveljem, majd rá sem bírok nézni, s eltaszít magától. Tudatlansága meghat, és szíve-

* Elhangzott a Tudományos Akadémia emlékülésén 2001. május 8-án.

sen segítenék rajt, vérrel és velővel, sorsát megosztani és elviselni. Gyakran elborzaszt és föllázít igaztalan vaksága, gőgje és beképzeltsége.” Nem ok nélkül való, hogy Németh László monográfiájában idézi e passzust, hiszen feladatvállalás, azonosulás és szigorú önkritika az, ami az ő meg-megújuló vállalkozásainak is hajtómotorja.

Hogy a magyar akadémia mindenkori törekvései hogyan és milyen mértékben estek és esnek egybe Széchenyi és Németh László nemzetmentő, szellemi felemelést sürgető törekvéseivel, konkrét elemzés tárgya lehetne. De azt vitatni bajos volna, hogy eme nemzetpedagógiai szándékok legfőbb szövetségese éppen a magyar tudomány kell hogy legyen. A közös gyökerekre utal, hogy Németh László a múlt értékeinek (nyelvnek, irodalomnak, művészetnek, tudománynak) őrzésére, tanulmányozására is múlt századi példákra hivatkozva hív fel: „Nagy értékeinket megóvni, a változásokban kitartani, a történet alkalmait a magyar nép javára kihasználni: ez megint Kemény Zsigmond-i öntudatot kívánna.”

A magyar tudományos közéletnek eme apropón túl is éppen elég oka van a Németh László írói és gondolkodói életművével való szembenézésre. Eddig ugyanis szinte kötelezően tévedéseiről, ellentmondásairól is kellett beszélni. Ebben nem az volt a viszolyogtató, hogy kritikai viszonyt írt elő, hiszen maga az író is sok-sok tézisének minősítette utólag elhibázottnak. Hanem az, hogy egy kétely nélküli történelem- és világmagyarázat jegyében illett könnyűnek, netán bűnösnek találni. Minthogy azóta sok magamagát a teljes és cáfolhatatlan igazság birtokosának nyilvánító pozíció bizonyult tarthatatlannak, sok minden gondolható és gondolandó újra szabadon és elfogultságmentesen. Viszont e nyereség a veszteség esélyeit is magával hozza: könnyen lehet, hogy manapság veszít vonzerejéből az a szerző (legalábbis újabb generációk szemében), akit nem a hivatalosság korlátoltságával szemben lehet olvasni. (Számunkra, a hatvanas–hetvenes években eszmélkedők számára – valljuk meg – ez tette Németh Lászlót oly nélkülözhetetlenné.)

Nemcsak arról van szó azonban, hogy nem létezik immár a hatalomvédte igazságosztás privilégiuma, hanem arról is, hogy a XX. század végére az ún. humántudományokat is elérte (a hermeneutika térhódításának köszönhetően) az a fordulat, amely a tudománynak a felvilágosodástól örökölt mechanikus igazság- és egzaktság-fogalmától megszabadulva a tényeket és gondolatokat konkrét számunkra-valóságában mérlegeli. Nyilvánvaló ennek alapján, hogy bár továbbra sem tiltható meg, hogy Németh Lászlónak ezt vagy azt a gondolatát igaznak vagy nem igaznak minősítsük, emellett egyre inkább hódítania kell annak a megítélésnek, amely nem objektívnek vélt igazságtartalmakkal operál, hanem arra kíváncsi, hogy Németh László (vagy bárki más) egy adott korban milyen kérdésre adott válasz gyanánt alkotott véleményt.

Ez az ismeretelméleti kiindulás magától Németh Lászlótól sem volt idegen. Egy értekezőnk vagy két évtizede rámutatott már erre, idézve Németh László 32-es Proust-tanulmányát, amely szerint nincs „örökké élő mű, a művek meghalnak és feltámadnak”. Ezzel pedig – folytatta Szegedy-Maszák Mihály – „megelőzte későbbi évtizedek szövegértelmező gyakorlatát. Nem immanens értékeket keresett a szövegekben, csakis hatásuk alapján becsülte őket.” Ennek jegyében nagymértékben súlyukat veszítik azok a kifogások is, amelyek bölcseleti iskolázatlanságát vetik szemére. Nem számolnak ugyanis azzal a ténnyel, hogy időről időre jogos és indokolt ellenszenv támad a steril teoretikus gondolkodásmóddal szemben, s ez elvileg érdemel éppen annyi megértést részünkről, mint a teoretikus gondolkodás. Többen észrevették: a századforduló–századelő világában nem egyedülálló Németh a tekintetben, hogy fenntartásai vannak az elméleti gondolkodással szemben. Nietzsche-től Bergsonon át Ortega-ig többen mozdultak el ez idő tájt a metaforikus kifejezőmód irányában.

Amikor tehát kora kérdéseire keresett választ Németh László, nem tévedett, de nem is volt igaza, amikor Kazinczyról oly negatív portrét rajzolt, speciális értéke abban van, hogy az adott szituációt (Babitscsal való ellentétét) interpretálva jutott el ama irodalmi fejlődésképlethez, mely (lehetett ugyan adatszerűen téves, vagy elfogult) bekapcsolta az akkori jelen perspektíváját a múlt értelmezésébe, s ezáltal kimozdított a pozitivistá irodalomtörténet-írás merev pozíciójából. Megjegyzendő: Gyulai Pálra, a leginkább tárgyilagos magyar kritikusra hivatkozva védi meg bizonyos szubjektivitás létjogát: „Az ő gyűlölködése Jókai iránt egy személyes sérelemmel kezdődik. De téved, aki azt hiszi, hogy személyes sérelemben közveszélyeket nem lehet felismerni.”

Éppen ebből következőleg tételezhető fel, hogy talán Németh László maga sem gondolta (a megírásakor sem) valaminő tartós és tudományosan kontrollált igazságnak a *Kisebbségben* beállításait. Utóbb lehetett, s kellett is korrigálni ezt (ő maga szinte ellenkezőjére változtatta például Arany-képét), de ami utólag ferdítésnek mondható, az annak idején az igazság, illetve igazságok felismeréséhez segített hozzá. A tudomány álláspontja tehát akkor sem cáfolódott meg, viszont Németh László Berzsenyi-konceptiója óta egyszerűen megkerülhetetlen az a többlet, amelyet szubjektív, esszéista leleménye adott. Vigyáznunk kell tehát a fogalmazásnál: nem egy megcáfolt tévedés maradt fenn a köztudatban immár több mint fél évszázada, hanem egy olyan felismerés, amelynek intuíciója nélkül sok minden élettelen, s ennél fogva másféleképpen téves maradt volna. Az esszé tehát nem cáfolata, még csak nem is riválisa a tudománynak, hanem inspirálója. És ez sok mindenre áll, szinte mindenre, amit Németh László mondott a régi irodalomtól egészen a vers-
tanig.

Tudomány és esszéírás munkamegosztásával maga is tisztában volt, hiszen a *Szekfü Gyulában* ezt írta: „Szaktudomány és esszé között van egy perdöntő különbség: a szakmunka azért van, amiről szól, anyagát akarja rendezni, s megvilágítani, az esszé célja túl van anyagán, mindig valami általános érdekű és érvényű elvet akar győzelemre vinni, amelynek a téma csak csatateret. Nem a felhasznált ismeretkincs, hanem a tárgy cél vagy ürügy volta von tehát határt közöttük.” Ami annyit jelent, hogy van ugyan specifikusan új és elévülhetetlen is abban, amit például Berzsenyiről mond, de a magyar irodalmi élet anomáliáira nézve bír általános érdekléssel.

Jól tudom, hogy Németh László ún. tévedéseit olyan utóbb bekövetkező események hozták rossz hírbe, amelyeknek szellemét és gyakorlatát mindig elítélte, s amelyeket előre nem is láthatott. Ha ezt nem tudnánk, megütközésnek azon a hevessegen, mellyel életműve sok évtized múltán is viták keresztjébe kerül. Ez azért is meglepő, mert más nagyságaink egyoldalú nézeteivel tartósan sikerül együtt élnünk hevesebb elutasító gesztusok nélkül. Petőfi eszméi például kivételes erővel hozták mozgásba a kortársak és az utókor fantáziáját, jótékony hatást fejtettek ki minden rendű és rangú konzervativizmus és tekintélytisztelő szolgálalkúság ellenében, a hazafiúi hűség és bátorság nemes példáivá lettek, holott zsúfolva vannak téves általánosításokkal, azzal az osztályharcos korlátoltsággal, amely sem Magyarország, sem a világ történelmében nem valami jó emléké teóriák vulgarizálására adott alkalmat. (De Széchenyi-fóbiáját, s fanatikus királygyűlöletét sem igazolta az idő.) Mégis elsősorban szemnyitó, mozgósító hatására ügyelünk, mert sok érték és teljesítmény maradt volna megvalósulatlan az ő inspiráló példája nélkül. Egy kicsit hasonló a helyzet Németh Lászlóval is, aki (attól fogva, hogy Szekfü Gyula olyan „független, józan és megvesztegethetetlen érzésű magyarok” mellé sorolta, mint Bethlen István, Ravasz László, Horváth János és Babits Mihály) immár hatvan-hetven éve jelent olyan szellemi izgalmú ihletést, morális és intellektuális indítást, mely nélkül szinte elképzelhetetlen a tegnapi és a mai szellemi elit. S ez még azokra az írásaira is érvényes, amelyeket utóbb maga is átértékelte. Hiszen például a *Kisebbségben* tévedései csak úgy értelmezhetők helyesen – mutat rá Grezsa Ferenc –, ha azt vesszük számításba, hogy „a hígmagyarsággal szembefordított mélymagyarság nem irodalomtörténetünk summázata akar lenni, hanem program: nem a múltba mutat vissza, hanem a jövőre irányul”.

Ugyancsak furcsa lenne, ha folyton ún. tévedéseivel (azok cáfolatával vagy mentegetésével) foglalkoznánk, mintha nézeteinek túlnyomó többségére nem éppen a kiegyensúlyozottság, az ügyre tekintő tárgyilagosság, józanság volna jellemző. Sűrűn idézzük (de nem lehet elégszer), amit a *Hitel* címmel folyóiratot indító kolozsvári fiataloknak üzent: „A kiművelt emberfő: pallérozott elme, a kiművelt emberfőben nagy gondolatok és nagy érzések nevelték meg a nagy felfogást és a nagy érzékenységet. Az erdélyi fiataloknak,

amikor a *Hitelt* című választották, elsősorban erre a kiművelt emberfőre kell gondolniuk... Nem azzal használnak népüknek, hogy népboldogító terveket gyártanak, hanem ha az emberfőt kiművelik. A nemzetmentő sürgés-forgás kiművelt emberfő nélkül semmit sem ér, és sok kiművelt emberfő sürgés-forgás nélkül is megmenti a nemzetet.”

Igaz, ezt a tudás- és tudománytiszteletet időnként felváltja nála a kultúr-pesszimizmus, de nagyjaink közül még így is kevesen tudtak úgy hinni az iskolában, a tanításban, az ember szellemi-erkölcsi felemelhetőségében, mint ő. Sok tekintetben értékbizonytalan korunk – legalábbis ebben – az ő értékbizonyosságából indulhatna ki. Mert etikai, tudományos, intellektuális előrejutás nehezen nélkülözhet ilyen nagy hatású szövetségest.

Az „igaz devotio” apostolai (Németh László régi erdélyi protestáns drámahőseiről)

„A természet az emberhez kétfelől szól: kívülről mint érzékelhető világ s belülről mint nógató állapot. Az isteni ott ragyog a világban s ott feszeng az állapotban. A ragyogás felé vont szemek a kintit érzik inkább, a lelkükkel egy burába zártak: a belsőt. Így születik meg a déli vallás: a görög s így az északi protestáns. De a természet egy [...] a kint csak áthajol a bennbe. Az isteni, mely hűséget követel, nem idegen attól, mely kintről, extázisban magához hív [...]. Teljes vallás a kettő csak együtt lehet. Az európai vallás, melyre anynyit gondolok, nem a görög, nem a protestáns, hanem az a görögprotestáns, mely épp nekünk magyaroknak, természetünk mélyéből ismerős”¹ – elemzi Németh László a természetfölöttinek a természetesbe, az isteninek az égből az „emberbe költözését”² a görögség, majd a protestantizmus lényege szerint összefüggő életerzésében. Szerinte ez a magatartásban „szétivódó” vallás, ez a „protestáns bűvő patak” Kant „intellektualizmusa” alatt, Dilthey munkássága „tövén” (mely „lényegében egy ember vallásos érzésének a történetbölcseleti önigazolása”) éppúgy tovább folyik, mint Ady vallásosságában.³ Kant erkölcstana – fejtegeti – „az erkölcs abszolút gyökerét fogta meg”: a „belénk oltott nagy muszájt, amellyel mint tökéletlen teremtmények állandó küzdelemben állunk”; „ezért az Istentől belénk oltott muszájért folyt az iszonyú szellemi küzdelem itt: ezért volt szükség a tapasztalattól független tiszta észre, az ideákra s az erkölcs elsőbbségére a megismerés fölött. Az emberben van valami világtól független, biztos – amennyire tudatlanságunk ennek a szónak a használatát megengedi: isteni; amire életünkben támaszkodhatunk. A reformáció a vallásos élményt Isten és ember közvetlen viszonyára egyszerűsítette, Kant [...] a reformáció munkáját folytatta, amikor Isten és ember közt a kategórikus imperatívusból csinált köldökzsinórt”.⁴

A feladat beteljesítésének feltétlen parancsát, a minőség és a kötelesség hivatásetikáját kapcsolja össze Németh László a morális ösztön személyességével. A legbelsőbb és legmélyebb indíttatások így megfelelnek a külső és felső rendelkezések igazságainak; az egyéniség számára belső erőt és impulzusokat szolgáltatató növes- vagy emelkedéskényszer értelmi elfogadása összhangba hozhatja a lélek érzelmi és szellemi világát: racionalizálhatja az eredetében nem racionalísalat. Az „igazi szubjektivizmus” és az „igazi objektivizmus”⁵ –

előzetesség és teleologikum – az erkölcs autonómiájában azonosulni vagy egységesülni tud, a „minél általánosabb, annál kielégítőbb”⁶ maximák eredendő bensőségként való felismerése és követése egyszerre a lélek gyökérzetéhez, a „rajtfeledt köldökzsinórhoz”⁷ ragaszkodó hűség és az „ünnepszomjas”⁸ ember emelkedésének lehetősége. Alanyiség és tárgyiasultság, egyszemélyűség és univerzalitás szintézise ez; „majdnem magánörület és majdnem természettudomány”⁹. Döntően pedig: üdvösségtan. Az ember mögül származó – „tápláló” és „vért hozó” – meghatározottságok és az eszmei-szellemi törekvésirányok egyeztetése: akiért vagy amiért a küzdelem folyik, az egyszerre áll a lélek előtt és mögött: „abban az irányban, amelybe az üdvösség esik”.¹⁰ Ebben a biológista, vitalista (vagy kollektivist) determinizmust túlhaladó, poszt-freudi és részint Szabó Dezső utáni, másfelől protestáns-újkan-tiánus jellegű, egyszerre mélyen alkattani, individuáletikai és egzisztencia-filozófiai megalapozottságú, egyetemesen lét- és morálbölcseleti horizontú, szekularizált és antropologizált (ily módon fenomenologizált) értékteológiában a küldetés és a „Szent Lehet”¹¹ elhívása összehajlik – összeér.

A „van” és a „lehet” viszonya azonban természetszerűleg csak végső lételméleti tekintetben az összeforrottság: a véges emberi létezésben folytonos vívódás, birkózás, ütközés. Adottság és lehetőség a feladatban egyesül vagy egyesülhet, küzdőtere pedig az élet: így a feladat az étellel csatázik. Az élet kezdettől (az ember „fogamzásától”) mint feladat „nyomul be” a világba, s az azután másfelől feladattá tett élet viaskodik értékadottság és értéklehetőség egymáshoz való közelítéséért. Az üdvösségügy tehát egyúttal törvényszerű üdvösség harc; s az önmagunkért vívott harcunkba fonódik az, ami „új, magasabb bennünk”.¹² (S azt a „vezérletet”, „amely ezt a harcot irányítja, s megállapodva mint szokás bennünk marad: nevezzük erkölcsnek”.¹³) A küzdelem tehát az elvonhatatlan és elvonatkozathatatlan idea megvalósulási, megvalósítási igyekezete. Ez önmagában is többféle, többszörös kettősségek rendszerét hordozza. Az eszménykövető öntökéletesítés aszketikus célrafogottsága nemcsak az autentikus – mélyebb és magasabb – önmagunkért, hanem a valóságos teljes énünkkel, a nem ideális ételszerűségekkel terhes önmagunkkal folytatott hadakozást is feltételezi és jelenti. Önépítés és önlegyőzés ugyanazon folyamat két vetülete. Természet és erkölcs, antropológia és axiológia kölcsönösen át kell hogy járja egymást, mivel létmódjukban nem fedik egymást és szubsztanciájukban nem azonosak. Az abszolút igazság irányába kitágított perfekcionizmus tehát akarattal telített örök mozgás, feszültség, törekvés („conatus”); s a cselekvés erkölcsi értéke akarat- és eszményszerűségétől függ („a cselekvés moralitását az adja meg, ha mind a cél, mind a motívum erkölcsileg tiszta” – ahogyan Pauler Ákos definiálja¹⁴). A másik sorsmeghatározó feszültségforrás a megnemesedő, magas minőség-igényében elszánt, önelvű hősnek és a kisszerű környezetnek, az akár ellen-séges körülményeknek, a szociális közeg hatalmának az összezsapása. S egy

harmadik, talán legkínzóbb gyötremem nem a belső vagy külső érték, illetve értéktelenség közötti – elvileg és lelkileg tisztázható – különbségtételből, hanem a lényege szerint egyenrangú két végső érték közötti meghasonlásból fakad. Mert feltétlen érvényességgel bír egyrészt a minőség gondolat, az eszme, az életprogram, a terv tartalmisága, másrészt – éppen a személyiségnek és a hitnek a protestáns ereszű vallásfilozófia, a profanizált üdvtan szerinti egységéből következően – magának az eszményhordozó szubjektumnak az öntudata és méltóságérzete, önbecsülése és morális integritása. Az, amihez ragaszkodik, és magának a ragaszkodásnak az életesélye. (Minthogy – Max Scheler kifejezésével – „nincs kötelességül szolgáló norma tételező személy nélkül”.¹⁵) Ha valamelyiket veszélyeztetik, a döntés bármelyiknek a feladásáról: képtelenségé válik. Eszme és erkölcs hiteles együttesének erőszakos megbontása, dilemmatikussá törése csak életáldozattal – a „szent”-ség mártíriumával –, vagy a méltóságvesztett (de az önbecsülés megtépázódását, feláldozását az eszme érdekében vállaló) „hős”-ies életfenntartással ellensúlyozható, kompenzálható. (Mert „lényegileg kizárt dolog, hogy egyetlen véges személy [...] egyformán tökéletes példája legyen a szentnek, a lángésznek és a hősnak. Ezért a véges személy számára *megoldhatatlan* minden lehetséges *akarati* ellentét” [Max Scheler].¹⁶) Vagy eszme és éthosz. élet nélkül, vagy a megőrzött élet szellemi reménye – kényszerű erkölcsi öngazolással. Az összeegyeztethetetlen „veritas duplex” egyikének Németh László Husz Jánosa, a másikának Galileije lehet modellje. (S a Galilei-dráma kétféle befejezése további kérdéshelyzeteket exponál: az értelmesnek és perspektivikusnak, illetve az értelmetlennek és perspektívátlanak látszó erkölcsi áldozathozatal mibenlétéről.)

A sorsdöntő vagy megoldhatatlan konfliktusok ilyenfajta sokrétűsége eleven bizonyosság Németh László világszemléletének, színművei világképének alapvető és átütő drámaiságára. Az erkölcsi és az egzisztenciális konfliktusok lényegi tragikum¹⁷ eleve drámai szituációt teremt – nemcsak személyközi, hanem egy személyen belüli viszonylatokban is. (A „dráma lelke nem az események, hanem az ember vívódása köztük [...] hogy valami dráma-e vagy sem: nem az eseményeken dől el, hanem ennek a vívódásnak a forróságán és igazságán [...] a drámát drámává a lelki történés teszi. Igazi színpada nem a világ, hanem a lélek [...]. Elég jelentős-e az ember, elég nagy-e az indulat, megrázó-e a harc: ez az, amit meg kell kérdeznünk. A nagy nemesség éppúgy megbűnhődhet, mint a nagy gonoszság; attól függ minden, hogy beletipor-e a világba, kihívja-e az istenek irigységét” – szögezi le elveit Németh László a *Dramaturgiai babonák* című írásában.¹⁸) S a személyiség őrlődése egyszersmind pokoljárás: metafizikai erők megnyilatkozása; „az igazi drámai vívódásnak kárhozat-szaga van”; „mert az istenek néha valóban nagy s nemes vadakat, s a mi eszünk szerint kegyetlen módon ejtenek törbe, akár végzetnek, akár predestinációnak hívjuk a hálójukat. Meghajolni, de közben az

Örök Rend oszlopaikat is megrecsegtetni egy vad lázongásban: istenkáromlás az istentiszteletben, ez a dráma ingere Prométheusz és Szophoklész óta. S ez még inkább Shakespeare-nél.”¹⁹

*

A végső etikai értékek drámai szemléletét mozgósító ellentét- és feszültség-fajták a dialogikus és a monoszituációs létállapotok jellegzetességeinek páratlan bőségével és árnyalatos rétegezetttségével nyilvánulnak meg tehát Németh László színjátékaiban. „Sors, végzet, közösség, érdemes, nem érdemes, miért, minek: ezek azok a nagy amorf szavak, amelyek visszaosztatják a káoszba a lélek építményeit”²⁰ – hangzik, a régi magyarság nagy protestáns alakjait megelevenítő drámák világára is érvényesen. A némethi eszmevilág minden lényeges mozzanatának ad külön hangsúlyt így például – és különösképpen – az *Eklézsia-megkövetés* (1946). Mert Misztótfalusi Kis Miklós olyan egyéniség, akiben törekvés és minőség valóban egyszerre lényegül természetté, aki a betűmetsző és könyvnyomtató mesterséget művészetté fejlesztí és finomítja-nemesíti, akinek a munkájában szerves egységet alkot a spirituális, az esztétikai és a funkcionális: a használati és a hasznossági érték; „ars”, illetve „telos” és „techné”. A minőség forradalmára ő is, tipikus polgári mentalitással, öntudattal és erkölcsiséggel. S ha igaz – amint Kósa László fejtegeti –, hogy a Max Weber-i értelemben vett protestáns etika és értékrend hiánya „jellegzetes vonása a magyarországi protestantizmusnak”, mert bár a polgári szellem a tanokban adva volt, „széles körű kibontakozása” „a feltételek hiánya miatt” nem következett be a XVII–XVIII. században:²¹ Kis Miklós példája és igazsága éppen ehhez az irányú el nem terjedt (mert gátolt) puritán (és nyugati típusú) polgári-értelmiségi progresszivitáshoz kötődik. A weberi fogalom szerinti „aszketikus protestantizmus hivatásetikája”²² a munka gazdasági racionalitását és az elidegeníthetetlenül szubjektív ösztönzéssé erősödő feladat és küldetés transzcendenciáját egyeztetni kívánó igényességgel telítődik. Profán szakértelem, művészet és artisztikumot egyesítő szaktudás és szakrális kötelelenség, célracionális elkötelezettség és vallásos elszántsággal hevített vállalás, világi és egyházi szempontrendszer ötvöződik benne: ész és hit együttes készítése.

A drámahős Kis Miklós, a Németh László-i eszményrendszer szerint megtestesülő prófétai példa-ember ütközése a fennálló adottságokkal – a nemesifeudális, államegyházszerű intézményességgel és hatalmaskodással – törvényszerű, egyben a lehető legmélyebben tragikus. Misztótfalusinak még inkább saját közegétől és még inkább – még szorosabban – közösnek vélhető ügyekben kell elszenvednie a sérelmeket (rágalmakat, vádakokat, megvetéseket és a többi) – s olyanoktól, akiknek a közvetlen érdekében munkálkodik, például az egyszerre szép, korrekt és sokak számára hozzáférhető Biblia ki-

adásával) –, mint akár Galileinek. Azok támadnak rá, akikhez tartozik vagy akikhez tartozónak tekinti magát – legalább elvileg. S a folytonos konfliktuson – a jóakarát állandó akadályoztatásával, megsebzésével és meggyalázásával való szembeszállás esélytelen kényszerűségén – túlmenően a megalkuvó bocsánatkérés, a megnyomorító gerinctöréssel egyenértékű „eklézsia-megkövetés” gesztusával a maradék önérzet kegyetlen lerombolását is el kell végeznie. Nemcsak az eszmetartalom vállalásához fűződő morálitás, hanem az attól független fundamentális erkölcsi önazonosság is végveszélybe kerül ezzel a mindennél – a Galilei-féle „revoco”-nál is – súlyosabb önmegalázással; a szellemi életprogram fenntarthatóságának az elvileg elképzelhető legnagyobb árát kell megadni a humanitás méltóságának teljes feláldozásával. Az eszme elvisége és az erkölcsi épség együtt pusztul az identitásválságban, az alacsonyrendűség előtt a kisszerűség érdekeit elismerő és annak önbizalmát tápláló megalázkodásban: a dignitás mártíriumában (hogy a „hájas, gögtől, kárörömtől és farizeusi kevélységtől duzzadó szívek közt ő, a legtisztább” állt fel „bűnösül”²³). S ezt tetézi a mindezt motiváló remény, az életfolytatás kudarcra: a fizikai összeroppanás, a testi összeomlás katasztrófája. (Ezért mondhatta Németh László erről a talán legkeserűbb darabjáról – az 1946-os keletkezési év saját személyét érintő kínzó körülményeit is felidéző önéletrajzissal: „baráti felszólításokra volt válasz, hogy írásaim megtagadásával vásárolok meg nyugalمامat. Misztótfalusi Kis Miklós megtette, s mi lett eklézsia-megkövetésének a következménye?”²⁴)

Kis Miklós alkatában a virtus makacssága, a düh és a – „káromkodás” és „imádkozás” összeolvadására utaló – szenvedély kihívja a végzetet; a „sorsa [...] a természete”²⁵ (ahogyan a tőle való bizonyos idegenkedését bevalló felesége fogalmazza). Másfelől viszont – Grezsa Ferenc értelmezésében – „a szerep válik alkatává. Az eszme megvalósíthatósága, esélye égeti énjébe az egyetlen lehetséges magatartást. Sorsa – a természete? Épp fordítva igaz. Jellemével a viszonyokhoz alkalmazkodó hős”; „Kis Miklóst nem az alkatába írt sors, hanem a társadalom valóságos erői őrlik föl”.²⁶ A szenvedély igazsága és az igazság szenvedélye mindenestre a lélek autonómiáját szilárdítja; igazán illik a tipográfusra, amiről a drámabeli Galilei-pörben részt vevő egyik bíboros elítélően nyilatkozik, így fakadva ki: „nem vagyunk protestánsok, hogy mind a magunk fejével gondolkozzunk”.²⁷ Kis Miklós önféjűsége azonban nem zárja ki az akár kétséges kimenetelű engedménytételt sem. Hasonlóan a Kurátor Zsófi eszmei – és lelki, karakterológiai – rokonának tekinthető Bethlen Katáéhoz, az átkos és átkot szülő önfeladásba hajtott „protestáns Antigoné”-éhoz, aki „Árva” létére, „bukott életével is köldöke tudott lenni egy megpróbált tartománynak”;²⁸ vagy az újrakezdésre mindig képes Apáczaiéhoz, akit makacs „idealizmusa” „szinte még a halálos ágyán is új, s a kudarc arányában növekvő vállalkozásokra ösztökélte”.²⁹ Megalapozottan írhatta Németh László *Negyven év* című önéletrajzi pályatörténetében:

„az erdélyit tartottam a magyarság legértékesebb s legtragikusabb ágának”.³⁰

Hasonló szellemben íródtak az ugyanezeket a témákat feldolgozó – erdélyi szerzőktől származó – más drámák is: mind személyiségautonómia és morális identitásvállalás, minőségeszmény és népszolgálat értékszintézisét domborítva ki (ha nem egyazon magas esztétikai szinten is) ezekben a példa-állító történelmi alakokban. Kovách Aladár Apáczai-drámája (*Téli zsoltár*, 1940) – időben megelőzve Németh 1955-ös *Apáczaiját* – hollandiai jelenetekkel kezdve kíséri végig hőse életpályáját – így adva megjelenített keretet az elutasított emberi-szellemi lehetőség okozta fájdalmas hiányérzet folytonosságának. Mert Apáczai nem egyszerűen a hollandiai professzorság külsődleges sikeréről mondott le: hanem művek megalkotásának a belső önértékről; elhagyta „nem a becsülést, a katedrát, a boldogulást”, hanem „a férfi legerősebb fájdalmát, a művet”, amit nem írhatott meg többé.³¹ A lelki kompenzáció a gyermekekbe vetett hit – a „pedagógiai érosz” halálmegvető energiája: mint Németh Lászlónál is. Németh „apostoli” hőse („tudás és szépség szekulumokon átzengető ének”-nek,³² a „nemzeti lélek”-nek³³ elhívott megtestesítője) – a tudománynak, a tanításnak mint „előtanulásnak”, s a saját népét fölemelő anyanyelvi műveltség terjesztésének a megszállottja („magát égető szent ember”,³⁴ „aki a szívében levő mennyországgal akarta ezt a szomorú földet beoltani”³⁵) – a nagy gondolatot Isten sugalmazásának tekintve („ami ott fön van, az itt lenn is van... Mint gondolat”,³⁶ „Az erőt a feladattól, az Istentől kapja az ember”³⁷) halálos betegen is bízik az értelem világosságának továbbörökíthetőségében, jövőjében: „Az ember seholy sem lehet könnyebben virtuosos bölcs, de még vidám is [...] mint a halálos ágyán. Magán már úgyszem segíthet, de az embereken át, azzal, amit az emlékeztükbe ír... talán valamicskét”,³⁸ „A felvilágosodás, mint Isten lelke, oszthatatlan, s aki annak a katonájául szegődött, ha maga sárba-vérbe bukik is, a többiek majd győznek helyette is.”³⁹ A rációnak, a szabad gondolkodásnak és a mások „segítésének”, „okosításának” transzcendens szentesítettsége: innen származnak az independens eszmékkal megvádolt puritánus-presbiteriánus Apáczai társadalomkritikai nézetei is (például: „A tudományban épp ez a szép, hogy egy szeglet kockájában is több méltóság és maradandóság van, mint az emberi becsvágy s vérengző kedv egész teátrumában”⁴⁰) – amelyeket Páskándi Géza is árnyaltan tematizál és ábrázol *Tornyot választok* (1973) című (s a mű előszavának vallomása szerint a Németh-dráma elolvasása nélkül készült⁴¹) színdarabjában. „A hit is erősebb lesz, ha az ész próbája edzi!”,⁴² „Az ész temérdek új érvet adhat a hitnek, hogy az még erősebbé lehessen”,⁴³ „Az ész hatalmával Isten hatalmát szolgálom és mondom”,⁴⁴ „A tudomány nem éppen úgy mindenkié, mint az igaz Istenbe vetett hit?”⁴⁵ – érvel (mondhatni: Németh László-i szellemben) Apáczai Páskándinál. – Az újakezdés heroinája Németh László *Bethlen Katája* (1939) is, aki a könyörte-

len és kétségbeejtő sorscsapások, sérelmek közepette jut el a szolgálaterkölc, a tevékeny odaadás magasrendűségéig – nemcsak virrasztó ragaszkodással őrizve, hanem átalakítva-átnemesítve is a kezdetben szinte görcsösen merev önérzettel, a szabad akarat és a vallási hűség önelvűségével védett értéktartalmakat. Németh a róla szóló trilógia tervét nem váltotta valóra (csak az első résszel készült el) – Kocsis István monodrámája (*Bethlen Kata*, 1976) viszont végigköveti önazonosságának és öntörvényű önépítésnek ezt az egész életfolyamatát: a gyógyító, az oktatás- és kultúrapártoló munkába merülő erőfeszítésekig. – S az ugyancsak az ellenséges környezettel viaskodó Misztótfalusi született drámák szintén erőteljesen exponálják azokat a gyötrelmes dilemmákat, amelyeket Németh László is kiélelt. Szabó Lajos *Mentségében* (1970) a többszörösen méltatlanul megalázott Kis Miklós (akit nem pusztán munkája irigy és ostoba akadályozásával próbál meg az ellene gerjedő rosszindulat, hanem még a bocsánatkérésre való képtelen-elképesztő kényszerítéssel is) már amszterdami válasz helyzetében egyfajta abszurd tragikum részesévé válik. Szinte harcol azért, hogy elháríthassa az ígéretek külhoni karriert kínáló biztatásokat: hadakozik az erősködő jóakarattal, csak hogy belső parancsának (mintegy kötelességvállásának) eleget téve hazatérhessen – tönkretevői karmai közé. Akaratlanul bár: siethessen végzete elé. A dicsőség elfogadása helyett küzd – előre ugyan nem látott –: bukásáért.⁴⁶ Veress Dániel *A megtévesztett* (1993) című monodrámája pedig az eklézsiakövetés utáni lelkiállapotában idézi fel az önnön gyalázatát, a „préda”-sorsot – a polgári öntudat, buzgalom, mesterség és erudíció gonosz megcsúfolását – kesergő hőstét.

*

Misztótfalusi valamiért vállalja a vállalhatatlannak tetszőt, az önfeladás – rohamosan bebizonyosuló – képtelenségét, lehetetlenségét. Éppen nem a merev hajthatatlanság viszi bele abba a megszegyenítő – a „Virtust meggyötrő”, az „Istent kicsúfoló” – helyzetbe, amely „utoljára Gázsó Pista” osztályrésze volt – hogy az Úrasztala elé járuljon –, mert „részegségiben egy lányon erőszakot tett”.⁴⁷ (Legújabb könyvében az erdélyi néprajztudós, Barabás László – más szerzők előző kutatásait felhasználva – kimutatja, hogy a kirekesztés és az egyházkövetés szokástradíciója mint büntető eljárás – elsősorban a paráznság, a korhelykedés, a nyilvános botrányokozás stb. bűnében elmarasztalhatókkal szemben – Erdélyben, ha titokban is, szinte a mai napig fennmaradt.⁴⁸)

Mi az tehát, ami egy ilyen mértékű megaláztatás elviselését lelkileg megengedi? A polgári ésszerűség, a hírnév méltóságát szem előtt tartó profán és józan megfontolás aligha; az inkább a személyes érdeket védelmezné, s például az eltervezett (a „pokol malmai”⁴⁹ közül történő) kivándorlás ténylegességét motiválná. A *Mentség* egy mondata jelzi, hogy honnan ered az a csa-

ládi és köznapi kötelességet felülmúló döntő lelki többlet, amely a racionális vagy etikai érveléssel már nem támogatható maradásra szólít: „Istenemre inkább, mint egyébre tekintve halasztom mégis az extrementumot.”⁵⁰ A drámában is az „Isten hangja” az, „ami az embert viszi”, s amely „nem ismer későnt és koránt”,⁵¹ s a legmélyebb tusakodás a közvetlen Isten-viszonyban zajlik; „az én dolgom ez, Istené s az enyém, asszony és kölök nélkül [...] hagyj engem a lelkemmel magam”⁵² – fakad ki a nyomdász. S mi a megfelelőbezzhetetlen, végső sugallattartalma ennek a belső hangnak, ennek a szókratészi „foné tisz daimoniosz”-nak?⁵³ Mondhatjuk: az immár gyűlöletesen ellenségessé vált saját közösség további feltétlen szolgálata. A „hazája javára teljes lélekkel igyekező szegény legény”⁵⁴ magyarságszeretete és nemzetszolgálata. Azé az emberé, aki – Molnár József Misztótfalusi-monográfiája szerint – „csodálatos lelkierőre valló” módon „bénult kézzel, lábbal, többnyire ágyban fekve, egyre csökkenő testi erővel, megmaradt ép elméjével, de beszédhibával, továbbra is irányította a nyomda munkáját”,⁵⁵ Németh László művében pedig az utolsó pillanatban is engesztelhetetlenül vádoló szóval kesergi: „de még a túlvilágon sem alszik el az én kínom ez ellen a nemzet ellen”.⁵⁶ A paradox „devotio” példázata ez.⁵⁷ Az eredendően nem racionális ragaszkodása – egy néphez, egy szülőhöz. Ami Isten-ész-autonómia logikai sorába mint konkrét indokot, közvetlen értelmi magyarázatot nem nyújtó transzcendens elem illeszkedik. Az önfeláldozó hazaszeretet (félig romantikus, félig deheroizált és naturális) metafizikája, amely a kötődést már nem egyszerű érzelem- vagy értelemszerűségében, hanem (a misztikus irracionális érintkező vagy azt felül is múló): isteni lényegszerűségében demonstrálja. Az antropologikumban gyökerező Isten-élmény elidegeníthetetlen és meghaladhatatlan része a kollektív identitástól való elszakíthatatlanság, amikor a tényleges közösség nagyrészt csak gyilkosan ellenszenves tud lenni. Adynál így nyilatkozik meg az ambivalenciának ez a misztériuma: „Utálatos, szerelmes náció”. Németh Lászlónál Kis Miklós kijelentésében így: „egy ember legnehezebb munkái [...] a magával vívott órák, melyekben érdeke ellenére is a jóra állt rá”.⁵⁸ Csoóri Sándor idetaláló megállapításában pedig így: „magyar az, aki az érdekei ellen is magyar akar maradni”.⁵⁹

Az Apáczai-drámában a főhős Boros János főkapitánnyal beszélget, imígyen: „APÁCZAI: Mert kegyelmed bölcs világi emberként mindig a maga javát nézte. BOROS: S kegyelmed kiét? APÁCZAI: A nemzetét. BOROS: *fölkacag*. A nemzet? Hol van az, Apáczai uram? A csillagokban.”⁶⁰ – Ezt maga Apáczai, vagy a többi szenvedő erdélyi magyar protestáns drámahős sem mondhatta volna szebben. A nemzet – a csillagokban. Ha már máshol nem is: ott mindenképp.

1 NÉMETH László (a továbbiakban: N. L.), *Görögök és protestánsok* = Uő, *A minőség forradalma V–VI*, Bp., 1943, 304.

2 Uo.

3 Uo.

4 N. L., *Hume és Kant* = Uő, *A minőség forradalma I–IV*, Bp., 1940, I, 164. Vö.: „A protestantizmus az emberből szóló isten vallása. Azé az istené, aki nem a világ rendjében hangos, hanem az akaratunk tövében.” N. L., *Két templom közt* = Uő, *Életmű szilánkokban I–II*, Bp., 1989, I, 469.

5 N. L., *Görögök és protestánsok* = Uő, *i. m.*, 299.

6 N. L., *Hume és Kant* = Uő, *A minőség forradalma I–IV*, Bp., 1940, I, 163.

7 N. L., *Vallások*, Uo., II, 148.

8 N. L., *Magyarság és Európa* = Uő, *Sorskérdések*, Bp., 1989, 269.

9 N. L.: *Hume és Kant* = Uő, *i. m.*, I, 164.

10 N. L., *Vallások*, Uo., II, 148.

11 N. L., *A „vallásos” nevelésről* = Uő, *Sajkodi esték*, Bp., 1974, 9–73.

12 Uo., 31–32.

13 Uo., 32.

14 PAULER Ákos, *Bevezetés a filozófiába*, Bp., 1920, 117–120.

15 Max SCHELER, *A formalizmus az etikában és a materiális értékétika*, Bp., 1979, 855.

16 Uo., 880.

17 Vö. uo., 882.

18 = N. L., *Kisebbségben I–IV*, Bp., 1942, III–IV, 111–116. Vö. mindezzel: „Ha emberek között alakul ki a situáció, a világ szubjektív elsajátításának egyik módját, az átéltséget is létezésbe kell hozni a drámán belüli adekvát létezés számára. Így tehát a lírára jellemző átéltség is szerepet kap, méghozzá kettősen. Egyfelől a drámaíró részéről, aki az embereket külön-külön átéli: másfelől a situációt alkotó emberek is átélik saját magukat és az egész situációt” (BÉCSY Tamás, *A dráma lételméletéről*, Bp., 1984, 116.). S alighanem Németh László egész drámaíráására érvényesek a következő (a közvetlenül a II. Józseffel kapcsolatosan leszögeezett) tézisek: „A felvilágosult, művelt reformer császár alakjában Németh olyan – a műfaj hazai történetében meglehetősen ritka – személyiséget teremtett, akiben – odaértve – nemcsak a hagyományos nemzeti

messianizmus nyeri el a maga kritikáját. Az a meg-megújuló belső kétely, amellyel a császár saját életművét és világfelfogását értelmezi, a modern magyar dráma történetében okvetlenül újszerű konfliktustípust készít elő. Drámai feszültség ugyanis nem csupán, vagy nem elsősorban a politikai-történelmi szintéren keletkezik, hanem egy olyan elszigetelt, magányos én belső világában, akit lényegében önmaga másként látásának a képessége készített belső számvetésre” (KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991*, Bp., 1994, 132.).

19 N. L., *Dráma és legenda* = Uő, *Két nemzedék*, Bp., 1970, 578–579.

20 N. L., *San Remó-i napló* = Uő, *Európai utas*, Bp., 1973, 738.

21 KÓSA László, *Egyház, társadalom, hagyomány*, Debrecen, 1993, 46–47. Németh László és a (protestáns) kereszténység kapcsolatáról lásd még Dr. DÉKÁNY Endre, *„Szerettem az igazságot...” – A magyar református egyház Németh László életművének a tükrében*, Bp., 1999; HEGEDŰS Lóránt, *Németh László üdvösségügye* = Uő, *Nyitás a végtelenre*, Bp., 1989, 82–156.; GÖRÖMBEI András, *Németh László kereszténysége* = Uő, *Létértelmezések*, Miskolc, 1999, 74–81.; SZABÓ Ferenc, *Németh László* = Uő, *„Csillag után” – Istenkeresés a modern irodalomban*, Bp., 1995, 121–139.; *A mindentudás igézete – Tanulmányok Németh Lászlóról*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., 1985; *Az író rejtettebb birtokán – Írások Németh Lászlóról*, szerk. BAKONYI István, Székesfehérvár, 1992; BAKONYI István, *Németh László és a protestantizmus* = *Németh László irodalomszemlélete*, szerk. GÖRÖMBEI András, Debrecen, 1999, 26–33.

22 Max WEBER, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*, Bp., 1982.

23 N. L., *Eklézsia-megkövetés* = Uő, *Szerettem az igazságot I–II*, Bp., 1981, II, 236.

24 N. L., *A drámák elé* = uo., I, 13.

25 N. L., *Eklézsia-megkövetés* = *i. m.*, 242., 245.

26 GREZSA Ferenc, *Németh László vásárhelyi korszaka*, Bp., 1979, 132–135. Vö.: „A saját korukban meg nem értett gondolkodók, művelt fők monológjaiban ott vibrál a meg nem tagadható Németh László-i szellem. A társa-

dalmi háttér hiteléből táplálkozó fátumszerű sors és az egyén párviadalában az elbukó, reformer marad alul, és sajátos módon minden drámájában legyőzetik.” (HOFF Lajos, *Németh László és a „régii magyarság”*, ItK, 1959/2, 305.)

27 N. L., *Galilei = Uő, Szerettem az igazságot I-II*, Bp., 1981, II, 317.

28 N. L., *Bethlen Kata = Uő, Kisebbségben I-IV*, Bp., 1942, I-II, 285–316.

29 N. L., *A drámák elé = Uő, Szerettem az igazságot I-II*, Bp., 1981, I, 14.

30 N. L., *Negyven év = Uő, Negyven év – Horváthné meghal – Gyász*, Bp., 1974, 56.

31 KOVÁCH Aladár, *Téli zsoltár*, Bp., 1940, 92.

32 N. L., *Apáczai = Uő, Szerettem az igazságot I-II*, Bp., 1981, II, 744.

33 Uo., 741.

34 Uo., 728.

35 Uo., 741.

36 Uo., 736.

37 Uo., 740.

38 Uo., 738.

39 Uo., 743.

40 Uo., 719.

41 PÁSKÁNDI Géza, *Vendégség – Tornyt választok*, Bp., 1973, 103. Az eszméi és gondolati kapcsolódásokról lásd: MÁRIÁS József, *Apáczai Csere János – kettős megközelítésben – Azonosságok és különbözőségek Németh László és Páskándi Géza Apáczai-drámájában*, Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, 2001/3, 309–313.

42 Uo., 168.

43 Uo., 173.

44 Uo., 181.

45 Uo., 172.

46 „Vesztébe” rohanva, „feláldozódva”, a „sűrű sötétségben” „népének ébresztője-

ként”; „a nagyvilág dicsősége helyett, a végzetnek is elejébe menve”. SZABÓ Lajos, *Mentség*, Bukarest, 1972, 23., 27., 47., 60., 76.

47 N. L., *Eklézsia-megkövetés = i. m.*, II, 227–228.

48 BARABÁS László, *Kapun belül, kapun kívül*, Marosvásárhely, 2000, 16–36.

49 N. L., *Eklézsia-megkövetés = i. m.*, II, 221.

50 Idézi: MOLNÁR József, *Misztótfalusi Kis Miklós*, Bp.–Berlin, 2000, 364.

51 N. L., *Eklézsia-megkövetés = i. m.*, II, 217.

52 Uo., 228.

53 Lásd N. L., *A „vallásos” nevelésről = Uő, Sajkodi esték*, Bp., 1974, 18.; és N. L., *Két templom közt = Uő, Életmű szilánkokban I-II*, Bp., 1989, I, 469.

54 Lásd MOLNÁR József, *i. m.*, 321.

55 Uo., 388.

56 N. L., *Eklézsia-megkövetés = Uő, i. m.*, II, 246.

57 Olyan ésszerűtlennek tetsző áldozathozatal, amely nem egyszerűen önérdéket, hanem a személyiség leglényegéhez tartozó (akár legszentebbnek tekinthető) szellemi értékeket veszteget el; mintha valami szerelmi – szerelemhez hasonló – vagy azon is túli készítés nyomán. „Tudom, hogy magam nyomorítottam el az embert, a tudóst is magamban. A nemzetemhez való mértéktelen és soha nem viszonzott nagy szerelmemmel” – vallja meg Apáczai. N. L., *Apáczai = Uő, Szerettem az igazságot I-II*, Bp., 1981, II, 743.

58 N. L., *Eklézsia-megkövetés = Uő, Szerettem az igazságot I-II*, Bp., 1981, II, 242.

59 CSÓÓRI Sándor, *Szálla alá poklokra*, Miskolc, 1997, 93.

60 N. L., *Apáczai = Uő, i. m.*, II, 686–687.

Az ideiglenesség szerepe Rakovszky Zsuzsa költészetében

A megértés folyamatában a műalkotás rendszerbe foglalt végtelen, amelyben az értelmező megoldása ideiglenes. A kimondható és a kimondhatatlan, valamint a teremtés és újratemtés játékában az értelmező mindig másképp érti a szöveget. Különösen fontos mindezt hangsúlyoznunk Rakovszky Zsuzsáról, és egyáltalán a nyolcvanas évektől kezdődő költészetéről szólva. Természetesen problematikus a korszak költészetét szemléleti egészként kezelni, hiszen a különböző líraértelmezési teóriák különféle motivációs rendszer lehetőségét tételezik. Dolgozatomban nem irodalmi teóriák illusztrálására fektettem a hangsúlyt, hanem egy irodalomtörténeti korszak meghatározott költészettípusának – Rakovszky Zsuzsa költészetének – konkrét elemzések tükrében történő bemutatására. Középpontba a jelenség poétikai vonatkozásait állítottam. A költészetváltozás okát nem a versek kontextusán kívül, hanem a szöveggörnyezetekből kibontható motivációs rendszerben kerestem. Érdeklődésem fókuszpontja a megvalósulás mikéntje, a *hogyan*, a versekből kikövetkeztethető esztétikai-poétikai attitűd.

A Rakovszky-költészetet vizsgáló recenziók nagy többsége a versekben tükröződő duális képalkotásra helyezi a hangsúlyt: az empirikusan létező valóságképre, és az ezt átértelmező, átlényegítő gondolkodásformára. Keresztury Tibor szavaival fogalmazva „A Rakovszky-vers szerveződésének lényegi sajátossága a megfigyelés tárgyilagos, kimért racionalizmusát az önreflexió érzelmentien visszafogott vallomásosságával megemelő módszerben határozható meg. [...] A külső szintér rajza és a létérzékelés érzelmi-hangulati rétegeinek megjelenítése harmonikus összhangzattá, homogén költői világgá olvad itt össze.”¹ Király Edit a második, *Tovább egy házzal* című kötet kapcsán írja a *Kortársban*: „A hagyományos lírai motívumok, beszédhelyzetek és hangnemek felidéznek egy eleve adott rendet, ezt azonban azonnal átértelmezi a kommentár és a reflexió; a megfigyelés visszafogja az önfeledt azonosulást. [...] Ez a feszültség élteti Rakovszky Zsuzsa verseinek világát.”² Margócsy Istvánnem csupán ennek a kettős látásmódnak a létezését hangsúlyozza, hanem a kettő feszültségéből létrejövő jelentéssíkot is.³ Parti Nagy Lajos metaforikusan ezt a dualitást „eksztázis és aszkézis” kettősségének nevezi. „Két én, két lét lélek lakja e verseket – írja –, egy végletes

ézelmekben szétáradó, folytonos barokk pózba csavarodó, reflektálatlan, elementáris én, s egy belső megfigyelő, egy hűvös, ironikus, kívülálló, szüntelen reflektáló lélek. A kettő, persze, egy, innen a versek belső drámája, a nem szűnő feszültség, úgy egy a kettő, hogy folyton egymásba alakul.”⁴

Rakovszky költészetének jellemzésekor helyénvalónak látszik éppen az *ideigleenség* szó metaforikus jelentéséből kiindulni. Az ideigleenség szituációja már tételez két állapot, tér, idő, hangulat közöttiséget. Az a létszféra tehát, amely az eddigi elemzéseknek a végkövetkeztetése volt, azaz a Rakovszky-versekben megjelenő tárgyias és reflexív réteg felismerése, elemzésében premisszaként kezelendő. A versértelmezések lehetőséget adnak arra, hogy e kettősség közti ideigleenség pillanatának megfigyeljük megjelenítési módját, és az eddigi Rakovszky-köteteket egészsként kezelve következtetéseket vonjunk le.

„Birtokba venni miért kívánjam / e meddő és sötét időt?” – kérdi Rakovszky, első kötete, a *Jóslatok és határidők* nyitóversében. Szuggesztív és végletesen depresszív költői indulással, élmény- és létmagyarázattal szolgál már a bevezetőben: „meddő és sötét” ez a jelen, s ezzel szemben teremt finom kontrasztot a magabiztos kérdésfeltevés: „miért kívánjam?” A negatív minősítésű jelenképpel a kötet mind a huszonzét versében találkozunk. Ennek a létképnek a vonzata az elutasítást magába záró költői perspektíva, mely sejtetően vezet be ennek a költészetnek a világába. A lét és benne az egyén (és közvetlen kapcsolatrendszer) lesz itt a lírai elemzés tárgya. Ám az önreflexió itt korántsem jelent vallomásosságot: a mindennapi élmények leírásai, a különböző szituációk kiváltotta szerepek, valamint az ezekhez fűződő – sokszor ironizáltan – távolságtéremtő reflexiók különös egységbe fonódva változtatják egymást, s folyamatosan vibráló játékban oldódnak fel. Rakovszky képalkotása a többértelműség lehetőségét tételezi: ha a költészetben többféle a lehetőség, akkor a világ önmaga is többféle lehet. Dacol a realitás sugallta determinizmussal, ezzel szemben hozza létre sajátos „mintha”-létét, a bezártságot elutasító *ideigleenség poétikáját*.

Az ideigleenség állapota megnyugvást nem nyújthat, de válaszreakció lehet egy harmóniavesztett állapotra. Az ideigleenség szoros összefüggésben van a várakozással, mely Rakovszky legtipikusabb vershelyzete. Már a kötetnyitó *Decemberben* is meghatározó következetességgel kap hangsúlyt: „Most / nincs tárgya még a vágynak. Várakozz...” A várakozás az ideigleenség realizálódása, két pólus közöttiség, átjáró „két ismeretlen tér” (*December*) és két idő – múlt és jelen – között. A várakozásban adva van a múltból felhalmozott élmények, eszközök, tárgyak tárháza, az „állandó jelen” (*Szozopol*) eseménytelen állapota, ugyanakkor az ezekhez fűződő hangulatok reprodukív ereje is. Rakovszkynál a hangulat a világ birtokbavételének lehetősége, a már megélt és a még meg nem élt nyelvi-művészi közegben való rögzülése. A pillanatnyiség az adott, a társadalmi-szociális létkeret, a tulajdon-

képpeni tárgyiasság és az adott hangulat értelmezői, megélési, megértési, azaz reflexív szférája közti határzóna. „A tényeket egyetlen hasító pillanat / vonatkozások hálójába vonja” – írja a *Nagybőjt*-ben. Ebben a létszférában és alkotásmódban az individuum csak a vonzatokra apellálhat, hiszen „A ránk dúlt állandó jelen alatt / cselekmény nincs: csak a pillanat / szórtan villám-ló aszkézise” (*Szozopol*). A Rakovszky által felvillantott létszféra nem örök érvényű, hanem csak pillanatértékű. A jelenidejűség teszi lehetővé azt, hogy ne a primér eseményekre, hanem a benne rejlő *jelentésre* essék a hangsúly. Az ideiglenesség és szerepkeresés dilemmatikus szituációját már a kötet cím antcipálja: *Jóslatok és határidők*. A jóslat beteljesedésének bizonytalansága és a határidő elérkeztenek bizonyossága azonos szintaktikai szerepben jelenik meg, az „és” mellérendelő kötőszó a lét kettős tükrét, döntések és döntésképtelenségek dualitását sugallja.

A jóslat és határidő, mint motívumok, a *Szerénytelen javaslat* című versben bukkannak fel. Eksztázis, a pillanatba rejtett imagináriusság ez a bizonyos „javaslat”. Pazarló, korlátokat felszaggató, élettényeket művészién reprodukáló ez a költemény, hordozva a határhelyzetekben utolsó lehetőségként megadatott kívánság tragikumát. Halálraítélt „javaslat”, ezért „szerénytelen”, hisz nincs vesztenivaló: „ne félj, tudom / amit tudnom muszáj”, hogy létező a „rács”, a „gyanús szabadság”, hogy a lehetőség pusztán látszatlehetőség, a költeményt azonban a „hátha most”, „talán”, „mégis”, „mint-ha”, „muszáj”-jal ellentétező magatartása, a „rács”-csal alliteráló „rés”, a „szökés” világa uralja. A feltételes mód („meg lehetne próbálni”, „hátha most beütne”, „élne”, „lenne”, „megenné”, „nem maradna”) sugallta absztrakció másodlagos versforrássá válik. Ez a látásmód az imaginárius léteremtés két stádiumát különbözteti meg:

a) Az első szinten az objektív körülmények kiváltotta *menekülésvágy* fogalmazódik meg, az igényt elsősorban a feltételes mód gyakori használata sugallja:

Azért ez egyszer meg lehetne
próbálni ezt is: hátha most beütne,
miért is ne? Csak a fölöslegesre
építeni: a rácsra sosem, csak a résre,
csak a szökésre...

A változtatásvágy igénye nem egyszeri, hanem folytonos, ismétlődő jellegét hangsúlyozzák az indító sor „ez egyszer”, „hátha most” szókapcsolatai. Realizálódását azonban mindig más módszer használata egyediesíti. Az igény születésének idővetülete van, a pillanat teremti meg sajátosan illuzórikus voltával. A pillanat szűkített jelen, mely szembe fordul a szituáció tágabb, örökkévalóságként feltüntetett jelenének a körülményeivel.

b) A reflexivitás második stádiumában, a mindennapi tárgyiasság és a fény eksztázisának kontrasztja következtében, egyrészt sugárzó *látomásdarabokkal* találkozunk („Mintha egy könnyelmű déli / ország minden lakója a karneválból élne, / s tisztos köznapi öltözetük a kavargó / strucctoll-vihar lenne, csuklón a csörgő, / államfőik a tenger villámló hátterén / kifestett maszkok, nagyfejű vigyorgó / babák hosszú rúdon”), másrészt pedig *életrajzi* elemekkel, az egyes szám első személyt itt először implikáló részletekkel („...lázasan a hűvös / kövér mosószer-felhő ágynemű közt vagy a kályha / forró körében, a leterített papíron / mosdva a csorba zománcú lavórban, a bőröm / süttő fénytüzeiben...). A reflexiós technika révén a reflexív pillanatig megszerzett tudás és tapasztalat mind visszavetül a tárgyra, az átélés újra jelenidejűvé teszi a múltat. Így válik minden olyan valódivá, „amilyen sosem / lehetett fény és idő önkényének kitett / modellje” (*Némileg megkésett fel- és beismerés*).

Rakovszky rámutat a problémákra, de költészetében nem találkozunk módszeres problémamegoldási javaslatokkal. Tárgyiassága rámutat a valóságra, olyképp, hogy látásmódja a világmegértést, de nem a világteremtést szolgálja. Láttat és reflektál a látottakra. S ezzel a szerepkör itt véget ér. A lírai alany sosem áztat, nem kínál örök érvényű megoldásokat, hiszen az egész költészet gondolatvilága az eleve elrendeltségnek lehetőségeket, választást kizáró magatartásformájával dacol.

Emigrálva végleg
mindenki közös idejével, amelyben a tervek
megvalósulni törnek, a jóslatok betelnek,
határidők letelnek

A *Szerénytelen javaslat* jóslatai és határidői ugyanannak a pólusnak, létszférának a tartozékai, a kötet cím sugallta kettősség itt egységbe olvad, a változatlannak és a változhatatlannak a kellékeivé válik. Az adottat szimbolizálják, a „mindenki közös idejét”, szemben az emigrálás trivialisitást, köznapiságot, ideátlanságot elutasító attitűdjével. Ez a magatartás hozza létre barokkos körmondataival a „mintha” *világát*, annak a pillanatnak a relevanciáját, amikor még bármi elképzelhető, megtehető, amelyben az imagináriusság valósgáttalanítja a valóságot.

...ha már csak ennyi lenne
minden cselekmény, mintha a kiskanálból
legördülő méz, mielőtt leválna
inogna még kanál peremén?...

A „legördülő”, „leválna” kifejezések már igekötők miatt is a befejezettséget szuggerálják, míg az „inogna” feltételelessége az ideiglenességben rejlik

bizonytalanságot többértelműsíti. A „mielőtt” és a „még” időhatározószók a „perem”-lét törekenységét hangsúlyozzák, történés-előttiségük szükségszerűen konnotálja a „miután” és a „már” jelentéssíkját – ennek történés-utáni-ságát – is.

Az „inogna” feltételessége, a bizonytalanság létmódja a legtöbb Rakovszky-versben érzékelhető. A *Feltételes mód* című versben az állapotot expliciten már a cím tételezi. Kihívó semlegességét az első sor önreflexív jellege el-
lenpontozza: „Ha már nem élnél – erre gondolkodok.”

A feltételes mód az ideiglenesség poétikájának legfontosabb kelléke, esz-
köz arra, hogy a szerző a tárgyi világtól eljusson a viszonylagos (mert csak számára létező) absztrakcióig. A versindító élmény talán még köznapias is, hitelét azonban a látvány biztosítja: természetelvéen pontos, kimerítően tár-
gyias részletezésű:

...mit nem adnék, hogy újra lássam
„akkor” – minden szavad és gesztusod,
mint amikor a forró víz alatt
a hőmérő üvegfalát kivágja
a higany.

A „most” és az „akkor” feszül egymásnak, a higany-hasonlattal érzékeltet-
ve a két idősíkhöz társítható érzelem paradoxális viszonyát. A szenvedély
maximális átélését sugallja a „forró víz” „forró” jelzője, valamint a „kivág-
ja” ige használata. A tulajdonképpeni, valóságos érzelem és az érzésnek egy
lehetséges megélési módja teremti meg azt a kontrasztot, amely feltételessé-
gével felszámolja a jelen bizonyosságát.

Innen már csak egy lépés, hogy a vers elváljék a látványtól, hogy a leírás
töprengő jellemrajzra váltsón. Töprengése mégsem válik igazán személyessé:
a szuggesztíven megjelenített esemény mögött csak kifeszlik a világ személy-
telen esendősége:

...De nem
élhet sokáig meg az érzelem
feltételes módban: nem is külső erőtől,
pusztán a – pár másodpercnyi – időtől
omlik el. Kezdődhet a reménytelen
egymást ölő társasjáték előlről.

A reflexió hatóereje „pár másodpercnyi”, ez a pillanat paradoxona: életre
hívja s ugyanakkor el is pusztítja az imagináriusságot. A pillanat Rakovszky
költészetében egy sajátos harmadik idő, a jelen és a múlt közti oszcilláció.
Időszemlélete az ideiglenesség keserves tapasztalata, a hangulati állandóság
hiányának felismerése. Ez tudatosan a szubjektív és objektív létterekben egy-
aránt: szobákban, szituációkban, a helyzetek hordozta lételési alternatívák-
ban. Az „édes otthon” és a sivárságban is termékeny magány közt csak lát-

szólagos az opponencia, tulajdonképpen nincs köztük hierarchia. A teljes világ csak belülről élhető meg, átmeneti, megfoghatatlan állapot. Költői alaphelyzetének ez a nagy paradoxona: a pillanat a biztosnak és a bizonytalannak a korrelációja. Belülről megragadható idő, egész eddigi világunk és bizonytalan lehetőségeink interpretációs kiindulópontja.

A *Jóslatok és határidők* verseiről elmondható, hogy a mindent relativizáló ideiglenességet, a garanciamentes életet fogalmazzák meg. Hiányoznak az egyoldalú szembeállítások, benne a leírás és a metaforikus stílus, a „most”, illetve a „már” időszerkezete, a szereplő és a költő nézőpontja, valamint az általánosító megfigyelő és az elégikus vagy ironikus visszaemlékező közötti feszültség mindvégig föloldatlan marad. A poétikai megközelítésben a kettős látásmód, többértelműség felismerése már magába foglalja tárgyiasságának elkülönítését reflexivitásától. Tényleges esztétikai hatása a két szövegszféra konkrétumainak interakciójából és a létrejövő új összefüggésrendszerből vezethető le.

Rakovszky verseinek világából hiányoznak a szimbolikusan értelmezett nagy események. Elsősorban azért, mert az apró rezdülések elemzésével azt kívánja bizonyítani, hogy a nagy események távoltageásával nem enyésznek el a személyiség alapproblémái. E költészet alapvető témája, nagyfokú tárgyiassága ellenére is: a lélek értelmezése.

A második, *Tovább egy házzal* kötet ideiglenesség-szituációjában két kitüntetett pontot különíthetünk el: a *bent* szférájában a lakás, a szoba léterét, a *kint* szférájában pedig a nyárvég időpontját.

A szilárd tér elvesztését már maga a kötet cím anticipálja, a *Tovább egy házzal* egyértelműen költözésben realizálódó változását a kötet címet adó vers is alátámasztja.

„Itt eddig még nem, itt többé soha” – az indítás szigorúsága azonban megtörik, a már a *Jóslatok és határidők*-ből jól ismert hezitáló magatartás, döntésképtelenség szilánkjai még egy ilyen határozott másságot követelő versindítás kiteljesedésében is megjelennek. Ami tulajdonképpen nem más, mint az adott helyzet egyértelmű elutasításában is a múlt súlyosságának és a jövő bizonytalanságának pillanatnyi felvillantása: „hogyan lennék majd itt, és most akkor ott”. Rakovszky jelene az indító sorok hordozta szilárd döntés pillanata, azé az elhatározásé, mely megkísérli megteremteni a jelen pillanatának autonómiáját, döntésének hitelességét, megfosztva azt a „még nem” jövőjének és a „többé soha” múltjának élményeitől, hatásaitól. A vers éppen ettől a szerkesztésmódtól jó. A vers huszonzét sora két szimmetrikus részre oszlik. Az első tizenhárom és fél sor tárgyilagos helyzetrajza a döntés pillanatában véghezvitt cselekedeteknek, míg a második rész ugyancsak tizenhárom és fél sora az élményt átlényegítő reflexiónak enged teret: lazább szerkezetű, motívumai szerteágazóbbak, nagyobb hangsúlyt kap benne a *kint*, a helyzettől való eltávolodás perspektívája.

jár-ke- a fény a házban, átsajog
 helyiségeken: hol a jégszekrény, hol a mosdó
 árad meg fehéren a félhomályban, ahogy
 nyitok-csukok ajtókat, elmosom
 a két poharat, itt többé sosem
 itt még nem eddig, de most mindezt: a sarokban
 a rossz mosógépet, a sötét polip-kaktuszokkal,
 a páfrányt, a tükrökhöz tűzött képe-
 sáron
 a tenyérnyi Füredet: átlakom
 emlékké. Ami szilárd volt, végleges volt,
 kitöltött tér – ezentúl élőként élő testbe
 épül és időbe.

Egyetlen hatalmas körmondat mutatja be azt a miliőt, amelyet a lírai alany el-
 hagytni kíván. Érzékletes, patetikumtól mentes a szerzőnek az a távolító me-
 tódusa, mellyel az utolsó szemle hőséne-
 nem a lírai alanyt teszi meg, hanem
 a lakásba beszűrődő fényt. Az egyes szám első személy a körmondat másod-
 dik felében kerül előtérbe, a fény „átsajog” állítmányával teremtve kapcsola-
 tot. A fény „áradó fehérsége” a döntést hozó személy céljának komolyságát
 és megvalósításának bizonyosságát hangsúlyozza, szemben a környezet su-
 gallta „félhomály” kontúrmentességének bizonytalanságával. A „jégszek-
 rény”, „mosdó”, „fürdőkád” sugallta rideg magányosság a továbbiakban
 kissé bensősége-
 sabbé válik a „nyitok-csukok”, „elmosom” személyességé-
 től, a poharak párosának („két poharat”) látványát azonban rögtön követi az
 indító tételmondat megismételt változata („itt többé sosem”), hogy a döntés-
 beli ingadozást ellensúlyozza. A „rossz” és a „sötét” jelzők használatának
 hasonló a funkciója, a negatívumokat hangsúlyozzák, szemben a „tenyérnyi
 Füred” esetleges pozitív konnotációival. Ezeket a lélekben zajló finom moz-
 gásokat próbálja felszámolni az első rész határozott, objektív zárómondata.
 A hangsúly itt már nem arra tevődik, hogy mi volt jó és rossz, nem a helyzet
 minősítésére, hanem egy új paradigma elfogadására: minden eddigi múlttá,
 emlékké rendeződik, a jelen pedig a múlt bizonyosságának felszámolásával
 a jövő bizonytalanságának előkészítőjévé, más szóval az ideiglenesség pillan-
 natává válik.

A vers második része a döntés lehetséges következményeit metaforizálja:

vizet zúdítanak ki
 a ház elé: egyetlen pillanatra,
 mielőtt lenne szürkén sötétebb szürkefolt,
 árnyéksík: sugárral, iránnyal áthatott
 el- és szétszáguldás, csillagrendszer.

A „ház elé” a „tovább egy házzal” variációja, távozás és maradás, elszakadás
 és kötődés ambivalens érzését sugallja. A döntés „egyetlen pillanatra” a bi-

zonyosság illúziójával kecsegtet, hiszen lehet „sugárral, iránnyal áthatott”. Az alternatívákkal áthatott, vágyott „csillagrendszer”-lét bizonyosságát azonban már a kontextus megkérdőjelezi. Ami tudott, az itt pusztán az irány, a távozás, az „el- és szétszáguldás” ténye, ennek megvalósulási módja azonban talány, titok, legrosszabb esetben „szürkén sötétebb szürkefolt, / árnyéksík”. Az árnyalatnyi változást, a majdnem helyzetazonosságot nem csupán a szürke szín kétszeres használata, hanem az „árnyéksík” „árnyék” szavának lenyomat-jellege is szuggerálja. Hasonló értelmezési lehetőségeket kínál az „Ahogy kinn a lomb / megbiccen, kigyullad-kihamvad a veranda / linóleum-padlója”. A „kigyullad-kihamvad” tömörsége is a döntés következményének esetleges negatívumát hangsúlyozza. Kivételesen szép ez a kép, ahogy a lombok között átszűrődő fény a „veranda linóleum-padlóján” a tűz asszociációit konnotálja. Bár a fény expliciten nem jelenik meg, kapcsolható az első rész helyiségeken „átsajgó” fény motívumához. Csakhogy míg az első részben a fény útját, magát a döntés létrejöttét, születését követhettük, itt a döntés következményét, metaforikusan a fény mozgását láthatjuk: megbiccenő lomb, „kigyulladó-kihamvadó” veranda.

A jelenről való töprengés sajátos lelkiállapotot teremt, amelyet a záró mondat foglal össze tárgyias egyértelműséggel.

Itt már sosem, de
majd máskor, másutt, miközben öntudatra
lassú hullám dobálgat, más falakra,
repedések, képek más rendszerére
föleszmélő szemekkel

Az indító sor szigorú tételmondatának („Itt eddig még nem, itt többé soha”) alapeszméjét bár megőrzi a verszárlat, engedményeivel elveszíti határozottságát. A „de” ellentétes kötőszó („Itt már sosem de / majd máskor, másutt”) a döntést megfosztja egyértelműségétől, a hangsúlyt a „máskor”, „másutt” időbeli és helyzeti eltávolodására, egy lehetséges jövőre halasztva. Ennek a jövőnek az objektív elemei azonban nem változnak („más falak, / repedések, képek”), sőt tulajdonképpen a mentalitás sem változik, hiszen már most tudott, hogy „lennék majd itt és most akkor ott”. Ilyen értelemben még a címmel kapcsolatos asszociáció is megkérdőjelezhető: a *Tovább egy házzal* tulajdonképpen ugyanaz a ház, kissé persze más a színtér, de a vonatok, reflexiók, átélési módok felszámolják a határokat az idősíkok, az emlék és valóság között. A Rakovszky-versekben ezért nincsenek nagy események, vagy az igazán nagy események is elveszítik súlyosságukat, feloldódva egy nagyon „rakovszkys”, egynemű állapotban. Ezekben a versekben ami igazán releváns, az tehát nem a történések egymásutánja, hanem ezeknek a megfogalmazása, a megformálási módjuk.

A *Tovább egy házzal* kötet nyugodtabb tónusai egyrészt a nyárvég, a kora ősz képeiből építkező (*Avart égettek, Napforduló, Ezüstkör*), másrészt pedig a nagy összegző, az ideiglenesség bizonytalanságában a pillanatnyi bizonyosságot megtaláló versek (*Részlet egy lehetséges verses regényből, Fényes kudarc, Jég, Megnyitó*).

A tárgyivalóság és az imagináriusság közti átmenet érhető tetten a *Napforduló* című versben. Bár az alapszituáció itt is az *Ezüstkör*hez hasonlóan az ősz felé tartó táj, a hangsúly jelen esetben az augusztus utolsó lobbanására, még káprázó realitására esik. A változás, s a lírai alany a változáshoz fűződő ambivalens érzésvilága azonban már egyre erőteljesebben sugallt. Az ősz felé fordulás tematikájára összpontosító Rakovszky-versek, úgy is mondhatnánk, felmentik a lírai hőst a döntések egyértelműségétől. Az őszi változás az ideiglenesség periódusát hosszabbítja meg, a döntés következményében is az elégikus, depresszív hangulatoknak enged teret, annak a félelmet hordozó attitűdnek, amely megkérdőjelezheti a választott irány hitelességét, relevanciáját. Az átmenetek megválasztásakor a lírai hős a tavasz felé nem fordulhat, hiszen ezek a versek mentesek az újjászületés optimizmusától. Ami ebben a költészetben állandó, az mindig valamilyen hanyatlás felé tartó, a veszteség eluralkodását sugalló pillanat, egyszerre őrizve a szituáció ébresztette nosztalgia szükségességét és az ettől való szabadulás igényét, vágyát is.

A verses naplóként is olvasható *Tovább egy házzal* kötet verseinek ideiglenességképéről a *Részlet egy lehetséges verses regényből* zárósorának kérdése szolgálhat iránymutatóként: „a »még mindig« letelt, ez már a »már«?” A kötet versei azonban még nem a „már” versei, hanem zaklatott, legtöbbször kérdőmondatokban realizálódó, a változtatás vágyát megfogalmazó kérdések. S ha az önreflexív életrajzi sorokból következtetve a magánéletben bekövetkezik is egyfajta változás, a lélek szférájában azt a „még mindig” és a „már” kaotikus harca, s valamelyiküknek a pillanatnyisága, ideiglenessége dominálja. A versekben „minden megoldás (érezzük mi is / idegeinkben) ideiglenes” (*Részlet egy lehetséges verses regényből*).

A *Fehér-fekete* kötet versei hangnemeket, jellegzetes beszédmódjukat tekintve, mintegy folytatásai az előző köteteknek, főleg a *Tovább egy házzal* címűnek. A helyzet az, ami megváltozott, a kontextus, amelyben felvetődnek Rakovszky kérdései: hogy hogyan kell, hogyan kellene élni. A kötet 1991-ben jelent meg, ami természetesen meghatározza a kötet vershelyzeteit, mégis ez az a kötet, amely megjelenési időtől függetlenül szinte az egész Rakovszky-költészet allegóriájaként is felfogható. Az ideiglenesség szituációja e kötetben is vizsgálható, hiszen ahol a tények dualitásban mutatkoznak meg, ott már működik a választási és döntési kényszer. Ezek a versek is a „még mindig” és a „már” közt oszcillálnak. Narrációs szempontból is így vannak felosztva: a kötet első ciklusában, a *Fehér-fekete*-ben olyan lírai verseket találunk, ahol „még mindig” az „én” beszél, míg a második, a *Hangok* című ciklus szerep-

verseiben ezt felváltja egy külső hang. Ha elfogadjuk – s a versek emellett érvelnek –, hogy ettől a kötettől kezdve a Rakovszky-költészetben az ideiglelenség egyre inkább otthontalansággá válik, a *Hangok*-ciklust a többi kötet természetes folytatásaként tárgyalhatjuk. A *Jóslatok és határidők*, illetve a *Tovább egy házzal* duális képalkotását a döntés görcsös vágya, az előbb-utóbb bekövetkező állásfoglalás súlya határozta meg. A *Fehér-fekete* a kettősség ideiglelenségének, a döntés lehetetlenségének elfogadása.

A döntés lehetetlenségének szituációját vázolja fel a kötet címet viselő nyitóvers: *Fehér-fekete*. A tények kettős arcát a szem („Minden úgy jó, ahogy van: / ez a szem nézete.”) és az agy („Holott az agyban / egy végtelen védő- és vádbeszéd / folyik egyszerre s szortírozza szét / – melyik ki mellett szól – a képeket”) perspektívája követi végig, úgy, ahogy az előző kötetekben is láthattuk: előbb részletező, tárgyias helyzetrajzot kapunk egy adott szituációról, majd ennek semlegességét töri meg a szubjektum reflexív hozzászólása. Az indító képsorok groteszkül reális pusztulás-vízióját a lírai alany distanciája, háttérbe szorulása teszi szuggesztívvá. Az eddigi nyitóversektől eltérően, itt a képek öntörvényű létre, epikus leírására kerül a hangsúly, és nem a szubjektum feszültséggel telített, zaklatott gondolatfoszlányaira. Itt a választott tematika (pusztulás), illetve a motívumok (patkány, macska) már implikálják azt a feszültséget, amelyet eddig az egyes szám első személy beemeléséig hordozott.

Élve dobták a kályhába a patkányt:
előbb a sisetgő, narancsvörös láng
közt patkány-forma árny, később finom
rágcsáló-csontozat egy múzeum
hullámozó tároló-üvege alatt,
majd az sem.

A tárgyias, részletező leírás az indító sor tényét lebontja túlzottan aprólékos – s ezzel a feszültséget fokozó – elemeire. Az „előbb”, „később”, „majd” időhatározósók a pusztulás folyamatán belül idősíkokat különítenek el, megfelelő eszközkészlettel („narancsvörös láng,” „patkány-forma árny,” „múzeum”), mintegy végtelenítve így a brutalitásában megragadott procedúrát. Az „élve” határozói igenév fokozatosan fosztódik meg vitalitásától, ennek folyamatát követhetjük végig a „kályha” és a „patkány” motívumának transzformálódási során. A kályhához szükségszerűen kapcsolódó „sisetgő, narancsvörös láng” végső stádiuma egy „múzeum hullámozó tároló-üvege”-nek víziója. Ezt a kétségtelenül kissé eufemizált sorozatot ellensúlyozza a „patkány” megsemmisülésének bemutatása: „előbb [...] patkány-forma árny, később finom / rágcsáló-csontozat [...] / majd az sem.” Ugyanez a képhangulat folytatódik a következő négy sorban: „a macska-szaporulat / fölöslege vízbe, aztán szemétre / kerül, egy ázott gallér tarka prémje / darabokban, hamu és hagymahéj közt.” A szeméttelpek víziójával egy

időben, a „közben” időhatározószóval expliciten jelzett, a létnek egy másik arca is megmutatkozik a versben, utalva a cím hordozta dualitásra.

Közben a nap süt, kék az ég, a fű zöld,
fényes sörény, és mindez hihetetlen.

A „kék”, a „zöld”, a „fényes” életszférajában a képalkotás is metaforizáltá, játékosá lényegül. A pusztulás-vízió itt születés-vízióvá válik: „A tetszhalott, fakó gallyak rügyekben / törnek ki sorra”, ugyanannak a létnek ezt a kettős arcát sugallják a hasonló színárnyalatok, az indító kép „narancsvörös” lángja „nyár”, a „Nap fullánkja” lesz, „smaragd”, „sárga”, „fehér”. Ami ott halott, itt „tetszhalott”, ami ott tömeges „macska-szaporulat” pusztulás, itt önfeledt újjászületés.

...tízmillió káposztalepke
sodródik seprő szélben, az elvert gyep
fölött fehér, tündér atommodellek:
a pitypangok.

A „sodródik seprő szél” és a „tündér atommodellek” idilli játékosága már-már feledteti az indító sorok patkánypusztulását. Ami nincs szem előtt, az ugyanis megfosztódik létezésétől: „ez a szem nézete”. A „szem” és az „agy” harca azonban, ahogy a kötet cím is sugallja, nem dönthető el, fehéren-feketén legalábbis nem, s ha megmarad is a feloldhatatlan döntéskényszer: „Egy fehér- / fekete logika – érv-ellenérv – / öröl, s zsarol, hogy el kell döntenem: / egész-igen, vagy az egészre: nem”, válasz nincs, csak maga a tény, a mindkettő tudásának, ismeretének a súlya, hogy „Egy csont-jég laboránsnő méreget / pitypangot itt, patkányt ott.”

Az ideiglenességbe való berendezkedést, a kettős tudatnak az ismeretét a legtöbb *Fehér-fekete* vers fenntartja: „az emberi előnti a tűzvész hajnaloknak, / bozóti tűzszemeknek fenntartott tartományt. / Korrupció fölé rézgong Napok hajolnak, / terrorra palmaág”, hangzik egyetemes érvénnyel a *Color Starban*.

Ez a közeg jelenik meg a *Mintha* című versben, mely a *Jóslatok és határidők* mintha-idejét és a *Tovább egy házzal* kora őszét egyszerre villantja fel. A cím-mé emelt „mintha” kötőszó is sugallja, hogy nem a látvány mögötti képre, hanem magára a látványra, képletesen szólva a mondat második felére, a bővítményre kerül a hangsúly.

A vedlett, sárga gyógyszálló előtt
a letarolt, hideg parkban a gőz
vízszint csapong a gyógyvizés medence
zöld négyszöge fölött.

A hideg és a meleg, a sárga és a zöld, a nyár és az ősz átmenete érintkezik egy pillanatra az indító képből. A „vedlett”, „letarolt” jelzők valamikori állapotuktól fosztják meg a „gyógyászalló” és „park” verselemeket, és helyezik el egy hanyatló, pusztulásnak indult léttér megjelenítésében. A következő hat sorban a látvány leképezése teszi mozgalmassá a képet:

Jönnek, kerengve
 árnyékfoltok a ködben: jobbra-balra
 elhúz, ha varjú, rézsút az avarra
 inog le, ha levél, vagy tapogatva
 kiköt a síkos lépcsőn, lefaragja a
 belső éleket.

Versépítő eszközei majdnem azonosak az *Ezüstkor* kelléktárával („rézsút”, „avar”, „árnyékszeplő” helyett „árnyékfolt”, „pára” helyett „köd”), ami azonban megmenti a költőnt az önisméltéstől, az a kihagyásos, szavakat, szókapcsolatokat, mondattöredékeket hátravető versfelépítés. Barokkos mondatai azonban csak látszólag kuszák, valójában ez a szerkesztésmód teszi az epikához közelítő költészetét igazán líraivá.

A „gyógyászalló” mozdulatlanságától a „jönnek” ige aktivitása távolít el. A többes szám harmadik személy használata távolságot teremt az implicite létező külső néző és a látvánnyá lényegített közeledők között. Érzékletesen az igét nem követi a cselekvést végzők felbukkanásának képe, csupán azoknak azonos metaforája. Az „árnyékfoltok”, a „köd” a metaforának ezt a rejtetten megmutató funkcióját is sugallják. A választékosan használt „kereng” már asszociálható a „jönnek” többes számának alakjaihoz: az őszi levél keringéséhez, vagy akár a varjú károghatásához. A „gyógyászalló” és a „varjú” után a „levél” az a versbéli utolsó eszköz, amely központi metaforává válik. A „varjú” igéje az „elhúz”, a levélé az „inog”, majd „kiköt”, ezzel is érzékeltetve a mozgások közti különbséget. Az „elhúz” pillanatok alatt véget ér, tűnékeny és egyértelmű, kiszámítható irányú, ezzel szemben az „inog” ennek a mozdulatnak a kezdetét, a „kiköt” pedig a végét mutatja be. Inog, mint a *Szerénytelen javaslat*ban a kanálról lecsöpöngő méz, sugallva az ideigleenségnek, a két pólus közöttiségnek a megragadható pillanatát. Az őszi levél útja sosem egyértelmű; ez vagy „az avarra inog le”, vagy „kiköt a síkos lépcsőn”, kapcsolatot teremtve így nemcsak az avarral érzékeltetett őszi évszakkal, de konkrétan, a „síkos lépcső” által az indító szituáció gyógyvizet medencéjével is. A szélben ide-oda sodródó falevelek kísérteties „szellemraj”-ként definiálását természetesen egészíti ki a halál, a túlvilág motívumláncolata.

Olyik beletalál a
 medencébe: zöld ál-túlvilágba,
 a forrongó, meleg üveg alatt
 ragyog: hiánytalan, színes halott.

Ez azonban csak játék, „ál-túlvilág”, a falevél „mintha”-létének egyfajta realizációja. A halál transzcendens megidézése jól illik az „olyik” választékos, költészeti múltat jelennel összekötő, folytonosságot biztosító formájának elegyítéséhez. A medence „zöld ál-túlvilág”-gá lényegülve fokozatosan elszakad „gyógyvizes” tárgyi lététől, hasonlóan a „száraz, sötét szellemraj” most paradox megfogalmazású, színességével vitalitást sugárzó „halott”-hoz. Mindezek a metaforák e költészetben nem is annyira a látásmódot, mint annak nyelvi megvalósítását hangsúlyozzák. Minden Rakovszky-vers lényege a „mintha”, a tárgynak a hasonlatok, metaforák által megtörténtő átlényegülése. Annak a pillanatnak a felmutatása, amikor az adott idő „nem hat, nem változik, de van”. Annak a „mintha”-időnek a megragadása, amely túl az empirián mégis van.

A *Mintha* falevele tulajdonképpen az idő, az ideiglenesség átmenetében tárgyiasuló „öröklét”, az, ami a vers talán legjelentősebb mondatában így hangzik:

Mintha egy langyos, átlátszó öröklét
lakná két szó között a senkiföldjét.

Ez tehát az a köztes állapot, az a „senkiföldje”, ahol nincs fehér-fekete döntékényszer, csak – és csak ebben a szférában megvalósuló – megnyugvás. Ez a „végleges otthontalanság” ennek a kötetnek a legállandóbb jellemvonása, s hasonlókat sugall a második ciklus tizenegy szerepverse, ahol a lírai én különféle álarcok mögé rejtőzve, megfosztja a versek eddigi alanyát az egyértelműségtől. Tizenegy drámai monológ olvasható a *Hangok*-ciklusban, ahol a versszereplő első személyben előadott magánbeszéde jól elkülöníthető a szerzőtől. Rakovszky első két kötetének tárgyias indíttatású költeményeit is az erőteljesen érvényesülő önreflexív jelleg határozza meg, ettől próbál megszabadulni, amikor bevezeti a saját egyéniségéhez hasonló, tőle mégis különböző szereplőket. Hétköznapi figurák Rakovszky hősei, köznapi körülmények között köznapi konfliktusokkal. Közös vonásuk a megkeseredettség, a boldogtalanság, a Rakovszky-versekből jól ismert világtól való viszolygás. Ezek a költemények már mind ismerősek, s talán éppen ezért nem „igazi” szerepversek. Itt a szerző nem jellemzi a különös figurákat, hanem önmagát látja bele a felvonultatott alakokba. Az eddigi kötetekből ismert léthelyzet bukkan fel a különböző variációjú díszletek között. A lélektani ráhangolódáson túl az alapdilemma ugyanaz, mint a szerep nélküli alkotásokban. „Mint ha egy ádáz idegen erő, / valami ismeretlen / holtak lelke rikoctozna elő / a szánkon” – írja Rakovszky *A hetedik évben*, vagy ez hangzik a *Négy sör után*-ban: „Persze, komoly kísértés / szabadnak lenni... Másrészt nem rabság minden érzés? / Kérdés, kinek mi ér meg mi mást – mindenki vesztes, / ki így, ki úgy...” A férfialak vallomása tulajdonképpen variáció az *Ezüstkor* „boldognak is miért, ha / voltam már megmaradnom?” gondolatára.

Amit a karakterek mondanak, az létkontextusuk függvényében természetesen különböző, ahogyan azonban mondanivalójukat előadják, nyelveztük, stílusuk megdöbbenően ismert.

Mint láttuk, Rakovszky természeti képeit, verseit nagyrészt a nyárvég, az őszi uralja. Ennek egyik lehetséges magyarázata az volt, hogy olyan ez a pillanat, amikor az ellentétek rövid időre egymásba olvadnak, találkoznak. Két meghatározott évszak között az ideigleenség időpontjának ez az egyik lehetséges megragadása. Rakovszky utolsó kötetében (*Egyirányú utca*) az őszi kerül előtérbe. Itt már nincs utalás évszakok közti átmenetiségre, nyárvégre vagy télre. Az őszi az állandóság, s ha mégis létezik továbbhaladás, ebben az esetben az csak a halál, a pusztulás lehet. Ha a kötet cikluscímeit vizsgáljuk (*Halottak napja*, *Naptárlapok*, *Az időről*), érezhetjük, hogy a versek meghatározó tematikája az idő, mely konnotálja az elmúlást, mások és önmagunk pusztulását. A halállal való szembesülést mint az elmúlás utolsó stációját sugallja expliciten a *Halottak napja* cikluscím, mely novemberi datálásával implikálja az őszi vég motívumát is. A halál itt a létre nehezedő súly, s ha a tulajdonképpeni versmotívumok nem változnak is, az ezekhez fűződő szemléletmód igen. Érzékelhetővé válik ez a változás, ha megfigyeljük az avarégetés motívumának az alakulásmódját a *Tovább egy házzal* kötettől az *Egyirányú utcáig*.

A *Tovább egy házzal* kötet *Avart égettek* című verse azon nyugodtabb tónusú költemények közé tartozik, amelyekben a lírai alany sikeresen feloldódni, ahol a hangsúly a természeti képek nyújtotta látványra és nem a lét- és önmegértésről szóló állandó dilemmákra esik. Ezekben a versekben Rakovszky a tipikus Rakovszky-versmodellől szabadult meg, attól a nyitott kérdésekre torkolló többértelműségtől, amely költészetének problémálatását irányította. Itt a lehetséges mutatkozott meg egy eddig lehetetlennek hitt létszférában.

A második kötet avarégetése a lét misztikus dimenzióit villantja fel. Az őszi estének ez a mélysége azonban lazán, játékosan fogalmazódik meg. Nem tolazkodnak előtérbe értelemre és értelmetlenségre rákérdező kérdések, pusztán a metaforák („Bogáncson ellenfény holdudvara / tépett szivárvány”; „Az utca erdő – mélyebb ősz felé lejtett az este”) teremtette látvány sugallja a megértés mélyebb rétegeit. „Avart égettek...”, hangzik múlt időben a cím és az indító mondat, ezzel is érzékeltetve, hogy egy lezárt eseményről van szó, annak tárgyias leírásáról. Az egész vers kiegyensúlyozott, ahol az avarégetés élménye vágyott állapot.

Az *Egyirányú utca* avarégetésének megsemmisülés-víziója nagyon finoman, egyetlen kép erejéig már itt sugallt. Az „árnyék” kifejezés használata, valamint a vers szövegét uraló múlt idő érzékelteti, hogy a látvány háttérben meghúzódik egy olyan valamikori, a versjelenre már megsemmisült, valóságos szituáció, amelyet az avarégetés felidézése reprodukálni kíván. A vers hangsúlya azonban nem az elveszettség érzésére, a lírai hős lélekrez-

düléseire esik, hanem arra a magabiztosságra, amelyet a kifelé irányuló perspektíva („utca”, „erdő”, „ház”) eszközeivel teremt.

Az *Egyirányú utca Avarégetés* című verse már a *Fekete-fehér* vagy-vagy problematikáját folytatja. A természeti képek nyújtotta nyugodtság ebben a kötetben felszámolódik, itt is teret nyer a Rakovszky-versek duális képalkotása, zaklatott és ideiglenes létformája.

Nedvességet kíván inkább a lélek,
a búcsú elnyújtott agóniáját
vagy száraz, röpke kint?

Az érzés, ami az *Avart égettek...*-ben a vers háttéréül szolgált, itt alapélmény lesz. Ami meghatározó, az a „kín”, a „fájdalom”, a „búcsú”, és nem az ettől elvonatkoztatott látvány. Ahogy az indító kérdés is érzékelteti: ez az avarégetés a lélek avarégetése, elsődlegesen metaforikusan értendő esemény. A természet („Levelek égnék / mindenfelé könnyű halotti máglyák / füstjéől szürke az ősze végi ég.”) ősze végi – a „halotti máglyák” november elsejét idéző – állapota csak már egy adott fájdalomhoz – halálesethez – szolgálat háttérrel. Szemben a *Tovább egy házzal* versével tehát itt az érzés az elsődleges, a látvány pedig másodlagos. Érdekes, hogy itt a cím jelen idejű, az érzés most érvényesülő, folytonos, nem reprodukált. Ezért nem valósul meg az élményt átlényegítő időbeli eltávolodás. A vers az emberi és természeti pusztulás szintézisét egyetlen mondattal is érzékeltetni tudja:

A csonttalan zsugorodó sötét bőr
parázs, majd pernye lesz: tőből kiég,
a lángon át végleg lelép a létből,
szilárd testből áttetsző levegő lesz.

A „test”, a „bőr”, illetve a „lelép” ige egyértelműen az emberre utaló szavak, míg a „csonttalan” jelző az égő levél asszociációsorát folytatja. Amíg az *Avart égettek...*-ben a természet meghatározó élménye az, hogy „Dőlt a must szaga, / buzgott a látvány”, addig itt „körben erjedés és rothadás, / hullott alma, avar lepi el a földet”. A „dőlt”, „buzgott” mozgalmassága és vitalitása itt egyértelműen – a „hullott” ige föld felé irányulásával expliciten is jelezve – a pusztulásba, a halálba hajlik. A pusztítás eszköze pedig az előző kötetből már ismert, a Rakovszky-költészetben kiemelt szerepű tűz motívum. Ebben a költészetben ugyanis az emlék, a múlt mindig a „lángon át lép le végleg a létből”. S amíg a természetben a tűz aprólékosan pusztít („parázs”, „majd pernye lesz”, „áttetsző levegő lesz”), feltárul a lélek belsejében végbement változás is. A külső (természetbeli) és belső (lélekben zajló) léttér összeolvadását sugallja a levél homonímiája, amint a versindító levélegetés emlékké, eszközzé tárgyiasul.

A költemény avarégetésének legjobb metaforája az a „fölszámolás előtt álló lakás”, amely egyrészt implikálja az emlékek számbavételét („levelek”, „feladóvények”, „szemüveg”, „fogsor”, „Tárt karú fej nélküli lények / öltönyök”), másrészt pedig az ezekhez fűződő élményekkel való leszámolást, a „tovább egy házzal” szituációját. Ha ez utóbbi is megvalósulna, akkor válhatna az avarégetés befejezetté, múlt idejűvé. Ahogy a cím is előrejelezte azonban, ez az avarégetés jelen idejű marad. Nem beszélhetünk emlékekkel való leszámolásról ott, hol „Szinte minden / érintésre sajogni kezd az emlékezet / gyulladt foggyökere. A barna-sárga / romlás kikezdte tárgy mind egy-egy ablak / a még hibátlan múltba.” Konzekvencia nincsen, csak a Rakovszkynál megszokott kettős alternatíva: vállalni az örökké jelen idejű fájdalmat („örizni legalább a / roncsokat – ha a fájdalom maradt csak, / hát akkor azt”), vagy „láng és füst, aztán az ég, a szív / derült érzéstelen amnéziája...?” Rakovszkynál sosincs döntés, csak a döntés felé vezető út sajátos problematikája. Ha döntene, valószínűleg felszámolná azt a döntéslehetőségek között mozgó termékeny ideiglelenséget, mely verseinek mozgatórugója. Megtévészto ebben a tekintetben az utolsó kötet cím. Az *Egyirányú utca* ugyanis azt is sugallja, hogy a *Jóslatok és határidők*, a *Tovább egy házzal* és a *Fehér-fekete* zaklatott kérdéseire itt végre megtalálta a választ. Egyértelműséget sugároz, az eddigi kötetekben elnapolt döntéseknek a nyugvópontra érkezését. A versek ismeretében azonban elmondható, hogy ez az „egyirányúság” nem a kérdésekre adott válaszokban tárgyasul. A kérdéseket ugyanis továbbra is az eddigiekkel azonos lírai alany teszi fel, dilemmatikus, ideiglelenségekbe menekülő önszemléletével. Amire azonban az *Egyirányú utca* vonatkozni akar, azt nem az önszemlélet, hanem létszemlélet irányítja. Rakovszky lírai hőse ebben a kötetben megpróbálja önmagától eltávolítva, leegyszerűsítve, a halál felé egyirányúsítva szemlélni az életet. Ezért válhat alaptematikává az elmúlás, a halál, tehát az idő. A létszemlélet azonban nem vonatkoztatható el ilyen egyszerűen az egyén szubjektív lététől. Hiszen bármennyire tudott is, hogy egyirányú a lét, s bármennyire uralja is ez a gondolat a kötet egészét, a lírai alany a tematika megközelítésében szükségszerűen önmaga definiálásával is szembesül. Ez pedig Rakovszkynál soha nem lehet „egyirányú utca”-ként problémamentes. A tematikailag egységes kötet önszemlélete tulajdonképpen még mindig vagy-vagy közötti oszcilláció. Az *Egyirányú utca* a lét vége felé haladás, a lírai alany hozzászólása ehhez pedig, ahogy a *Sötétedésben* hangzik, az, hogy „Az élet vége még nagyon is élet”. Paradoxálisan ezekben a versekben a halál képei az élet képei. Hiába az őszvég motívumának egyértelmű halálorientáltsága, a megsemmisülés megformálása végül nem a pusztulást, hanem a létezését, az életben levést dramatizálja, mert ebben a szituációban még „A test, a lélek minden kétes rejtelve benne nyüzsgő”. A versek metaforái, hasonlatai sem egyértelműen a halálról, hanem inkább az élet haláltusájáról szólnak: „Fán-bokron mindenütt az elmúlás barna-sárga /

himlője, mintha egymást fertőznék meg vele.” Egy olyan létszférában, ahol a *van* és a *nincs* szinonimaként működik, hit csak a kettő közötti ideiglenességbe vethető. Rakovszky a halállal szemben is így védekezik, megfosztva a tényeket is tényszerűségüktől, visszafordíthatatlanságuktól.

Rakovszky halálképét nem csak a természet allegorizálja. A kötet első ciklusában, a *Halottak napjában* a hangsúly az emlék formájában fel- és megidézett személyekre esik. Ezek a személyek részben ismertek, részben pedig a lírai alany által létrehozottak, karakterek. Ami érdekes itt, hogy az emberekkel benépesített verskontextusban a halál fenyegető jelenség, a félelmet azonban nem a halál ténye hordozza, hanem az egyéni tudat kontrollálhatatlan szférája, az álmok, emlékek, a lelkiismeret. A halál végérvényes lezárságával paradox módon nyitott kérdéseket, eldöntetlen válaszokat hagy maga után. A lét folyamatában olyan válaszfallá, állandó viszonyítási ponttá válik, amely pusztán oppozícióként tételezheti az *akkor* és a *most*, a múlt és a jelen dualitását. A halál következményeiben él tovább, ahogy ezt a *Kettőstudat* érzékletesen bizonyítja is.

Az *Egyirányú utca* utolsó ciklusa *Az időről* címet viseli. A négy verset tartalmazó ciklus (*Kísérletek, Egyirányú utca, Párbeszéd az időről, Dal az időről*) műfaji szempontból talán „verses regény” is lehetne. A versek motívumai egybeolvadnak, gondolatrendszerük folytatólagosan perlekedik egymással múlt-ról, jelenről, a kettő között húzódó ideiglenességről, a vanról és a nincsről. Míg a *Kísértetek* nyitómondata a „Nincs múlt idő. A múlt nem múlik el” eszméjét vallja, addig az *Egyirányú utca* így érvel: „De ami volt, az nem jön vissza többé / soha. Az idő egyirányú utca.” Akár szerepversként is tételezhetők ezek a költemények, ahol tulajdonképpen nem a lírai alany vált alakot, hanem a pillanat, az idő hatása, felfogása változtatja meg a szemléletmódot.

Rakovszkynál olyan lírikusi töprengésről van szó, amely az élmények átélényegülését befolyásoló idősíkok működésében próbál reménytelenül valamilyen rendszert találni. A különböző vershelyzetek szülte állásfoglalások ezért nem ellentmondások, hanem a lét relativitásának hangsúlyozott bizonyítékai. Minden vers egy lehetséges attitűd az időről, de egyik sem válhat egyetemessé, megkérdőjelezhetetlenné. Az időkép is azt támasztja alá, hogy Rakovszkynál nincsenek bizonyosságok, garanciák a létet kitöltő eseményekre. Ami megtörtént, az lehet, hogy „kísértetként” visszatér, ahogy a *Kísértetekben* is hangsúlyozott:

Megőrizzuk, ahogy a rég leégett
erdők virágorát a tómeder
iszapja. Ami volt, nem ér sohase véget:
megszűnik és nem tud megszűnni mégse.

Lét és nemlét között tehát létezik egy olyan, az eddigiekben az ideiglenesség kifejezésével kiemelt szféra, amely felszámolni képes látszat- vagy valóságos egyensúlyukat. Az ideiglenesség mindig jelen idejű, de lényegiségét a múlt hordozza. A múlt foszlányai teremtő erővé válnak a jelen kontextusában.

Mint a málnadzsemben rekedt darázs
nem tudni, honnét hangzó zümmögése
mint mikor távoli rádióállomás
sercegése szüremlik a két szó közti részbe
míg végül átszakad valami gát
egy ponton a jelen szövete enged.

Rakovszky érzékletes hasonlattal hangsúlyozza, hogy a jelenben létrejövő szituációt („málnadzsemben rekedt darázs”) valamilyen múltból ismert jellemvonása („zümmögése”) teszi átlényegíthetővé, időben folytonossá. Ha a két idősíki kontextusában valamely elemek találkoznak, akkor „végül átszakad valami gát, / egy ponton a jelen szövete enged”. A reflexivitás akár életformává is válhat, általa a múlt olyannyira teret hódít, hogy a reális idő, ha látszólag megszűnteti is, „nem tud megszűnni mégse”. Fehér–fekete oppozíció ez is, ugyanazon személyiség kettős arcának (a gyermekkori élmények mindkettőnél megjelennek) összeegyeztethetetlen dilemmája.

Rakovszky költészetében az ideiglenesség tehát egy olyan egzisztenciális létszféra, amelynek vonzása a személyiséget véges és végtelen közötti állandó keresésre, s ezzel együtt egy intenzívebb és tragikusabb világmegértésre, élménybefogadásra kárhóztatja.

1 KERESZTURY Tibor, *Rakovszky Zsuzsa: Tovább egy házzal*, Alföld, 1988, 4, 80.

2 KIRÁLY Edit, *Rakovszky Zsuzsa: Tovább egy házzal*, Kortárs, 1987, 10, 159.

3 Margócsy hangsúlyozza, hogy Rakovszky „csak azt látja meg a világból, azaz azt engedi be versei világába, ami tárgyi-személyes kötődései és vonzatai mellett gondolati relevanciával is rendelkezik, aminek nemcsak érzelmi-hangulati töltete, hanem jelentése van. [...] Rakovszkynak nemcsak reflexiós

technikája, hanem látásmódja, első pillantása az, ami bölcséleti gesztusként működik – éles, figyelmes, árnyalt, mindenre kiterjedő, de nem mindent befogadó, könyörtelenül számonkérő nézése mintegy keretet hasít bele a világ egyébként osztatlan halmazába.” MARGÓCSY István, *Vagy-vagy*, Apollon, 1993, 1, 168.

4 PARTI NAGY Lajos, *Névszón ige. Rakovszky Zsuzsa verseiről*, Jelenkor, 1989, 1, 11.

Első folyóirataink: *Uránia*

A Csokonai Könyvtár „Források” sorozatában jelent meg az Első folyóirataink nyitó darabjaként az *Uránia* (1794–1795) teljes szövege. Nem lehet eléggé méltatni e törekvést: a ma már alig vagy töredékesen hozzáférhető, rongált, nehezen olvasható periodikákat vehetjük kézbe szép és igényes kiadásban. Az *Uránia* gondozása a legjobb kezekbe került: Szilágyi Márton monográfiát írt a lapról (*Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, 1998. A továbbiakban: Sz. M., lapszám), évszázados hiányokat pótol, forrásokat tárt fel, tévedéseket korrigált, a közreműködők (Kármán, Pajor, Schedius) tevékenységét, pályáját írta le az elérhető adalékok alapján; ezt a színvonalat látjuk utószavában, jegyzeteiben is. Szöveggondozásában a kritikai kiadások szabályait alkalmazta a szükséges korrekciókkal (nyilvánvaló sajtóhibák javításával, az errata-jegyzék érvényesítésével stb.).

Amikor kinyitjuk a könyvet, a fülszöveg (utószóból kiemelt) első mondatát olvaszuk: „A XVIII. század végének magyar nyelvű sajtójában különleges helye van az 1794–95-ben megjelent *Urániának*.” E „különleges hely” megvilágítására a szerkesztő itt nem vállalkozik; utószava a sorozat jellegének megfelelően a sajtótörténeti információkat foglalja össze (megjelenés időpontjai, nyomtató, cenzúra, terjesztés), az elemzést a szakirodalomra, s főként (és joggal) saját könyve megfelelő lapjaira utalás helyettesíti. Most, a könyvről írva, ismertetésként és kiegészítésként talán érdemes e „különleges helyről” bővebben szólni. Induljunk ki a lap első számában olvasható *Bé-vezetés* programjából. A szerkesztők „Útakat egyengetni” készülnek, a befogadók műveltségi szintjét számba véve úgy látják, hogy az ébredező nemzeti érzést, tudományok fejlődését, erkölcsöt, ízlést ekkor csak „halkal, lépcsőnként” lehet erősíteni. Ezért választanak könnyen olvasható, rövid, „kedveltető színbe” öltöztetett írásokat. Elvont és nehéz tudományok helyett az „életbeli Okosságot” akarják fejleszteni; az igazságokat, tanításaikat a hely, idő, „szín és ábrázat” ismerős változataiban szeretnék megjelentetni. E tervezetből szinte következik kiemelt tételük: „*Eredeti* Munkák vezetik a’ Népet a’ jó Formálására.” (16.) Az eredetiség számunkra itt elsősorban azt jelenti, hogy ne idegen irodalmi példákból, hanem „*magunkból ’s körülünk* merítsünk”, a hazát és életünket érintő történetekről, ismeretekről írjunk, csak így szólíthatjuk meg a szélesebb olvasóközönséget, beleértve a „*különösen*” megnyerendő „*Asszonyi nemet*”. Szociológiai érzékenység, cél és módszer összehangolásának szándéka, a hasznos küldetés és az életközelség egyeztetése a vezérelv a szerkesztésben.

Az *Urániából* mindössze három szám jelent meg, az első kettő elején, a harmadik végén *A’ Köttet’ Foglalattya* tájékoztat a tartalomról. Első pillantásra is kitűnik a szá-

mok rendkívül színes anyaga. Vannak nevelési, erkölcsre tanító írások (vallásról, hazaszeretetről, házasságról); ókori személyiségeket, hazai történeteket, szokásokat bemutató cikkek (Nagy Sándorról, az 1650-ben tartott „nagy Sidó gyűlésről”, a tűzpróbáról, nemzetek különféle házassági tradícióiról); földrajzi ismeretek (a világ népeiről, híres kertekről); leírások a természetrajz köréből (madarakról, égi jelenségekről); hasznos tanácsok (tűzoltásról, ecet- és húsleveskocka[!] készítéséről, szépítőszerekről, egyebekről). Feltűnő a képzőművészeti írások előkelő helye, sokoldalúsága: a mozaik-munkáról, képekről, oszlopokról, épületekről, reliefekről szólnak pontos, láttató igényű leírások. A cikkek nagyobb része, mint a szakirodalomból és Szilágyi Márton kutatásaiból tudjuk, fordítás. Minden számban található különféle műfajú irodalom: szórakoztató, fantasztikus olvasmány (*Az el-változott Törpe*), dramatizált történet (*A' fej-veszteség*), életképekbe vagy tréfás, gunyoros elbeszélésekbe foglalt erkölcsi tanítások (*Egy Újj-házás Levelei Barátjához, A' Módi*), különböző szinten kidolgozott, erkölcsnevelő és mulattató anekdoták, epigrammák és más versek (Csonkától, Verseghytől, fordítás Kleisttől, költemény betűjellel szignált írótól). Van továbbá kiemelkedő szintű széppróza: a Raynal és/vagy Sterne fordításából készült *Eliza*, ide sorolom *A' Windsori Erdő* „Popé szerént szabadon” átültetett ritmikus, artisztikus igényű lapjait, amelyek nemcsak Péczeli Hervey- és Young-fordításaival vetekszenek, hanem a leghíresebbel, Kazinczy Gessner-idilljeivel is. S aztán itt van mindhárom számban (előszavaival, folytatásban) a *Fanni Hagymányai*, a kor vitathatatlanul legjobban sikerült regénye. De vajon e sokoldalúság mennyiben „különleges”? Önálló arculatát, értékét leginkább akkor tudjuk megvilágítani, ha a kor leghíresebb folyóirataival hasonlítjuk össze.

A *Magyar Museum* irodalomközpontú kiadvány volt. Batsányi bevezetésében hangsúlyozta, hogy elsősorban a poézis nevel a nyelv és a tudomány, a nemzet felvirágoztatására. Az *Orpheus* pontokba szedett programírásában Kazinczy a „józan gondolkozás” terjesztését tűzi ki célul, filozófiai, történeti, nyelvi, irodalmi, valamint egyéb írások, érdekességek közlésével. Hasznos, érdekes tanulságokat, további kutatási lehetőségeket ígér az *Urániához* leginkább hasonló lap: Péczeli József Komáromban kiadott *Mindenes Gyűjteménye*. Mint címe is mutatja, Péczeli és társasága szintén különféle ismeretek, témák, sokféle karakterű írások (fordítások) közlésére vállalkozott, a szélesebb körű közönség, a nőolvasók megnyerésére törekedve. Kiemelt helye van náluk a nyelvművelésnek, fontossága propagálásának. Ismeretterjesztő célzatúak az itt is megtalálható történeti témájú cikkek, életrajzok; hazai és külföldi tárgyú földrajzi leírások, természettudományos közlemények az állat- és növényvilágról; hasznos tanácsok a földműveléstől kezdve a háztartási tennivalókig. A szórakoztatást itt leginkább az anekdoták, a találós mesék képviselik (sok ilyet írt e lapba Földi János, Édes Gergely). Az irodalomra kevés hely jut: néhány alkalmi verset találunk (így Kis Jánostól); az V. és VI. kötetben viszont elméleti, poétikai tanulmányokat közölnek (az enthusiasmsusról, a fenségesről, a költészetről, a pásztorversekről stb.); valamennyi fordítás, néha jelölik a forrást, néha nem.

A rövid áttekintésből is kitűnik több hasonlóság. Ilyen a programban a szélesebb körnek szóló sokoldalú ismeret- és tudomány-népszerűsítés; feltűnik egy-egy műfaj, sőt, egy-egy téma megfelelése is: az (elemzésre érdemes) anekdotáké; mindkét lapban van cikk a lidércfényről, a híres kertekről, a hasznos tanácsok között az ecet készítéséről. Vajon mennyire volt minta az *Uránia* számára Péczeli lapja? Esetleg

innen is vettek át cikkeket? Vagy talán a mindkét lapnál lehetséges közös forrásból, forrásokból, közvetítésekből merítettek? Penke Olga bemutatta a *Mindenes Gyűjtemény* egyik meghatározó példáját, a francia jezsuiták szerkesztette *Esprit des Journalistes des Trévoux*-t (Magyar Könyvszemle, 1988/4, 248–272. Kny. is). Szilágyi Márton monográfiája (e cikk ismeretében) utal is egy ilyen, közvetett, kissé bizonytalanul jelzett átvételre a kolibriról szóló cikknél (Sz. M., 265–266.). Talán van más kapcsolódás is, szintén Windisch lapja, az *Urániában* sokszorosán felhasználta *Pressburger Wochenblatt* közvetítésével. A megfelelések mellett azonban feltűnnek a különbségek is – vagyis éppen azok a sajátágok, amelyek megvilágítják az *Uránia* egyedi arculatát, jelentőségét. Nagy különbség a képzőművészeti írások gazdagsága Kármánék lapjában (a *Mindenes Gyűjteményben* kevés ilyen cikk van). Legfontosabb eltérés az irodalom előkelő helye, változatos műfajai, köztük a kiemelkedő értékű szépprózával. Az *Urániában* nemcsak az irodalomról szóló ismeretek terjesztésére, hanem a közvetlen művészi befogadás nevelésére is törekedtek. Különbségként kell említeni egy hiányt is: Kármánék nem írnak a nyelv, a nyelvművelés jelentőségéről. Ennek magyarázatát, elgondolásaik részletesebb kifejtését a harmadik, az utolsó szám híres záró tanulmányában, *A' Nemzet' Tsinosodásában* találjuk meg.

Miként a *Bé-vezetésben*, itt is a hazai helyzet, a nevelést, a kultúra-befogadást meghatározó háttér a kiinduló alap. Az elmaradottság okait a szerző a „mezei életben”, az „animális létben”, a lustaságban, a vadságban látja. Az írókat nem becsülik; keveset és rosszul olvasnak, s ez csak veszedelmes féltudóssághoz, önhittséghez vezet. Ezért kell az igazság, az erkölcs, az érzés, az ízlés tanítását kedveltető színbe öltöztetni, eltalálva a „középutat”, amelyben együtt van a gyönyörködtetés és a hasznos oktatás. Nálunk csak végleteket látunk: nehezen befogadható tudományokat, részproblémákkal „pepécselést” avagy értéktelen szórakoztatást. E közegben, s ezen megfontolások alapján ítéli meg a korabeli nyelvművelést, amelyben sem az „unalmas grammatikázás”, sem a korlátolt purizmus, sem az öncélúság nem kelt érdeklődést, hiszen a nyelv csak „Külts”, „Út, Mód, Eszköz a' Bóltselfeladásra”, fejleszteni, gazdagítani tehát csak a „Dologgal”, a bennünket érdeklő, hasznos közlendőkkel lehet. Ezután következik itt is az eredeti, a közönség érdeklődését megnyerő művek kívánalma. Az eredetiség fogalmáról itt bővebb kifejtést találunk, mint a *Bé-vezetésben*. Szó van most is az „Emberek Esmérete, Hazánk' 's Állapotunk' Esmérete” követelményéről, de bővebben fejt ki a fordítás – eredetiség-problémáját is. Az eredeti művektől mindenekelőtt igényességet, „hasznavehető Tanulságokat” vár, amely „Szívhez beszéll, nem a' papíroshoz”; írjunk kevesebbet, de jót, mert ez fogja megmutatni az „Eredeti Lélek”, és az Öngondolkodás' Bélyegét.” A fordításban is válogassunk, ne apróságokat, hanem nevezetes „nagy és Remekmunkákat” fordítsunk, ám ez is csak „Út és Út' Egyengetés”, amely a valódi literatúrához vezet (314.).

Szilágyi Márton felkutatta, s monográfiájában bemutatta a tanulmány jelölt és jelöletlen hivatkozásait. Igen tanulságos, amit a *csinosodás* és a Mendelssohnnál szereplő *Bildung*, a magatartásra, erkölcsre, érzésre, kulturálódásra kiható tökéletesedés-fogalom párhuzamáról ír. Emellett azonban azt olvassuk könyvében, hogy a tanulmány forrását eddig nem találta meg. Kivehetően tehát nem hisz eredetiségében, sőt, megkérdőjelezi azt is, hogy vajon ez az írás az utolsó szám végén mennyire tartozik a laphoz, hiszen „explicit módon” nem is utal rá; kérdéses számára az eredetiség-program hitelessége itt, hiszen a cikkek nagyobb része fordítás. (Sz. M., 405–406.)

A kételyek jogosak, de magam más magyarázatot adnék. Azt gondolom, hogy a tanulmányban – a magatartás formálását célzó Bildung-fogalommal való hasonlóságon kívül – aligha lenne releváns bármely külhoni forrás, hiszen minden mozzanatában (az alapokban, a feladatokban) hangsúlyozottan a hazai viszonyokra, követelményekre, a lehetséges és hatni képes megoldásokra épít. A fordítások nagy százalékának egyik magyarázata is éppen literatúránk állapotából adódik. Miként e tanulmányban olvassuk, egyszerűen nincsenek megfelelő eredeti művek; tanulságos az is, hogy a szerkesztők a második szám elején „hivogatnak” mindenkit, aki ide illő, kisebb és „betsesebb” írásokkal támogatni tudná lapjukat. Másrészt számba kell vennünk a kor fordítási szokásait, s a fordításban érvényesíthető magyarítás, „aktualizálás” lehetőségeit. Szajbély Mihály tanulmányából (*Fordításelméleti meggondolások a 18. század második felének magyar irodalmában*, It, 1983, 139–158.) is az derül ki, hogy nálunk a szoros fordítás elveit hirdető Breitinger–Batsányi-irány mellett inkább a Gottsched-féle szabad, a hasznosság, az aktualizálás szempontjait érvényesítő átültetés dívott (filozófiai, színpadi művekben, költőknél); ennek volt híve Péczeli is. Ez azt jelentette, hogy a művek „veleje”, az ideák megtartása mellett az olvasóközönség számára szebbé, hasznosabbá, ismerősebbé alakították fordításaikat. Így tettek az *Uránia* cikkeinél is: az átvett írásokat a haza, az „emberek esmérteit” és „állapotunk” színeivel formálták sajátjukhoz közelivé, akár a múltból (a magyarországi tűzpróbáról, a török időkbe helyezett szerelmi vetélkedésről), akár a jelen nálunk is ismert viselkedési, társasági szokásairól, fonákságairól volt szó. A fordítás ettől természetesen még fordítás marad, de avval együtt, hogy a külhoni témák, a Szilágyi Márton szerint nálunk gyökértelen „ideáltipikus” magatartások, erkölcsi és más eszmék az ismert, ismerős környezetbe helyezéssel közelítenek a programban jelzett hely, idő, szín és ábrázat eredeti vonásaihoz, s mindenekelőtt az olvasók világához. Mindezek alapján azt gondolom, hogy *A' Nemzet' Tsinosodása* eredeti mű, szorosan a laphoz tartozik; s miként az előszó, a hazai környezetet, lehetőségeket számba véve fejti ki és összegezi törekvéseiket, s jelöli ki a leghasznosabbnak látott, követendő irányt. A szerzővel ellentétben nem hiányolom a „konkrét távlatba helyezett eredményt” sem (Sz. M., 411.). Amikor a szerkesztők 1795-ben lezárták az utolsó számot, anyagi és egzisztenciális problémáik tudatában nyilván világos volt előttük, hogy egyhamar nem lesz folytatás. Eszmék, szándékok, irányok kijelölésénél konkrétabbra, többre aligha vállalkozhattak – patetikusan szólva, felfoghatjuk akár végrendeletként is.

A kiadáshoz értékes jegyzetek és utószó tartozik. A szerkesztő az egyes műveknél felsorolja a szakirodalomban és a saját kutatásaiban feltárt forrásokat, majd szó-, név- és fogalom-magyarázatokat ad. A pontosság igényével közli a latin idézetek helyes és kiegészített szövegét, lelőhelyét és fordítását. Érvényesíti erős kritikai érzékét is, akár a szakirodalom egy félremagyarázott javításáról (325.), akár a saját, korábbi állításáról (Nagyváthy közvetítő szerepéről Festetics és a lap között) van szó (330.). Valószínű, hogy e szigorúság akadályozta meg a szerkesztőt abban is, hogy a szakirodalomra, a saját ítéletére vagy akár kételyeire, problémáira utalva megjelölje a Kármánnak tulajdonított, tulajdonítható írásokat. S nyilván ezért nem oldotta fel az egyes cikkeknel található betűjeles szignálásokat sem, noha monográfiájában meggyőző magyarázatokat adott róluk, ám itt azt írja, hogy ez „sem több, mint feltevés” (326.). Azt gondolom azonban, hogy a feltevés (feltevés-voltát jelezve!) is lehet hasznos, egyetértésre, vitára, további kutatásra ösztönző. Esetleg még feloldások nélkül is

lehetett volna jelezni az egyes cikkek jegyzeteiben a *K...n, P...r* (helyenként *K-n, Kn, P-r, Pr*) szignót, az előbbi nyilvánvalóan utal Kármán, az utóbbi Pajor nevére. *K-n* jelzésűek például az első kötetben található epigrammák, a másodikban a kis történetek, az Eliza-fordítás, a harmadikban öt mese; *P-r* aláírással jelent meg az első számban a kolibriról szóló fordítás; a másodikban *A' sikertelen Munka* című vers. A további – remélhető – szerző-azonosítások (esetleg számítógépes összehasonlító stílusvizsgálatok) alapjául inspirálóak lehetnének e „feltevések”, hiszen mindkét szerző bizonytalanul körvonalazható életműve igencsak rászorul az ilyenféle indíttatásokra is.

A jegyzetekből vagy az utószóból hiányolom az *Uránia* ajánlásának rövid magyarázatát. Nem valószínű, hogy a tájékoztatlanabb vagy tájékozódni most kezdő olvasó (egyetemi hallgató) tudja, ki volt Belezsnayné, mit jelentett a pesti irodalmi életben szalonja, milyen kapcsolatban állt vele Kármán. S vajon miért szerepel itt hibásan leánykori neve: Podmanitzky Anna helyett Mária? Így áll a lapban? Ez is magyarázatra szorul. – Az utószó alapos sajtótörténeti összefoglalásához erősítésként két adalékot fűznék. A szerző a folyóiratok társaságszervező szerepéről ír, kivételként említve Kazinczy egyszemélyes folyóiratát, az *Orpheust*. A kortársak valóban ilyen igényekkel várták e folyóiratot is, Kazinczyt épp ennek negligálása miatt érte kritika. Horváth Ádám, minden elismerése mellett, nyíltan megírta neki, hogy mást óhajtott: társak szervezett együtt-dolgozását, „s lett volna valamely Erudita Societas forma.” (KazLev, I, 507.) – Szilágyi Márton ír a lap kiadását megalapozó Festetics-adományról, amelynek azonban nem lett folytatása – bizonyítván, hogy a mecénásokra épített vállalkozás mennyire ingatag volt. Festetics személyében különösen szeszélyes támogatóval volt dolguk. A főúr hasonlóképp hagyta cserben fia nevelője, Takáts József jelentős kiadói vállalkozását, a kortárs szerzők megjelentetését célul tűző *Magyar Minerva*-sorozatot. Az első két kötet (Batsányi Ányos-kiadása, Takáts erkölcsi oktatásai) után megvonta adományát, s inkább egy kétes értékű térkép kinyomtatását segítette (Takáts Sándor, *Péteri Takáts József*, Bp., 1890, 101–120.).

Az elmondottakból remélhetőleg kitűnt, hogy az *Uránia* nagy szociológiai érzékenységgel, átgondoltsággal szerkesztett lap volt. Sokoldalú és olvasmányosan megírt ismeretterjesztő, nevelő cikkekkel szólították meg a szélesebb olvasóközöniséget – ebben eltértek a *Magyar Museum* és az *Orpheus* irodalomközpontú, eszmehirdető, elsősorban literátoroknak szóló, emelkedettebb szintjétől. A laphoz leginkább hasonló *Mindenes Gyűjteménytől* pedig az különbözteti meg, hogy kiemelt helyet szántak a művészeti érdeklődés felkeltésének: írtak cikkeket a képzőművészetekről, változatos műfajú, az irodalom közvetlen befogadását szolgáló alkotásokat közöltek, köztük kiemelkedő értékű szépprózát. Céljainak megfelelően megtalálták a „Középutat” a hasznosság és a szórakoztatás között; értékelnünk kell eredetiség-programjuk kifejtettségét, újszerűségét – még ha e lapban nem volt lehetőségük, idejük hiánytalan megvalósítására. Valóban „különleges helye” volt a század folyóiratai között – színvonalas kiadásáért apparátusáért köszönet és elismerés illeti meg a sorozat és az *Uránia*-könyv szerkesztőit.

(Csokonai Könyvtár. Források. Debrecen, 1999.)

MEZEI MÁRTA

Pozsvai Györgyi: *Visszanéző tükörben* (Az *Álmok álmodója* ezredvégi olvasata)

A XIX. század második felében született magyar nyelvű szépprózai művek befogadástörténetének elmúlt egy évtizedes szakasza azt mutatja, hogy e szövegek az értelmezői nyelvek többé-kevésbé dinamikus átalakulásával párhuzamosan a kritikai érdeklődés homlokterében vannak. Itt talán elegendő a Jókai, Kemény, Mikszáth, illetve a századvégi novellisták műveire irányuló interpretációs aktivitásra utalni. Bár nem biztos, hogy a kilencvenes években Asbóth János *Álmok álmodója* című regényét – hatékonyságát tekintve – összetettebb recepció szolgáltatta meg a felsoroltaknál, az kétségtelen, hogy a művet értelmező tanulmányok kérdésési irányai széles spektrumot mutatnak fel. Eszmetörténeti, mítoszkritikai, motívumfejtő munkák éppúgy készültek, mint ahogy a pszichoanalitikus olvasói stratégia is több írásban megjelent. Ugyanakkor ezek az értelmezői távlatok nem, vagy csak részben tekinthetők *irodalomtörténeti* érdekltségűeknek. (Ez a megállapítás természetesen sem az interpretációk kereteit, sem az e keretek közötti teljesítőképességüket nem kívánja leértékelni.) Pozsvai Györgyi monografikus formában megjelent *Álmok álmodója*-olvasata ezért elsősorban éppen a történetiség szempontjának hangsúlyossá tételével különül el az egyidejű recepció többi irányától.

Az Asbóth-regény történeti távlatú interpretációja már csak azért is összetett kérdéseket vehet fel, mert ez a mű olyan korszakban született, melyben talán nem túlzás romantika, posztromantika és modernség „torlódásáról” beszélni. Az bizonyos, hogy a XIX. század végi irodalmi-esztétikai nyelvhasználati formák átalakulásának vizsgálata nélkül aligha lehetséges a romantika és modernitás közötti átmenet/váltás körültekintő megkonstruálása. Talán arra is érdemes itt utalni, hogy a költészetben és a prózában nem is feltétlen egy időben történt meg a romantika „kódjaitól” való eltávolodás. Az Asbóth-recepcióban elsősorban Németh G. Béla és Bori Imre stílustörténeti érdekltségű értelmezései mutattak rá, hogy a regény nyelvi megformáltsága, kompozíciója, tematikája rokonítható a szimbolizmus poétikájával, később pedig Gergye László írása taglalta részletesen az *Álmok álmodója* és a művészregény „műfajának” szoros kapcsolatát. A *Visszanéző tükörben* ezen interpretációs irányokkal (is) dialogizálva alakítja ki korszakolásra vonatkozó érvelését.

A könyv írója a kutatás módszertanát kifejteni hivatott első fejezetben szóba hozza azt a jól ismert recepcióesztétikai megfontolást, mely szerint minden olyan irodalmi szöveg *történeti* igényű újraolvasásakor, amelynek egykori értelemhorizontja „az időbeli távolság miatt már idegenné vált” (Jauss), nem a jelen és a múlt közötti különbség megszüntetésén, sokkal inkább az ebben a distanciában rejlő, a megértést egyáltalán lehetővé tevő potencialitás kiaknázásán érdemes fáradozni. Ugyanis a horizontelválasztás művelete óvhatja meg az értelmezőt attól, hogy vagy a jelenről, vagy a múlttól megfélekezve vizsgálódása ahistorikussá váljék, illetve segítheti hozzá valóban *élő* kérdések feltevéséhez. Pozsvai Györgyi két korszakot szinkdochikusan referáló irodalmi szöveg (*A szív örvényei*/romantika, *Álmok álmodója*/esztétizmus) és az ezredvég értelmezői horizontjának dialogikus kölcsönösségében jelöli ki saját munkájának hermeneutikai premisszáit; így válik a monográfiát alapvetően jellemző narrato-poétikai interpretációs stratégia funkciótörténeti irányultsá-

gúvá. Ennek megfelelően a könyv számos pontján érzékelhető, hogy az elemző az Asbóth-regény „formai-technikai újításait” csakis történeti távlat révén tartja megítélhetőnek, sőt külön fejezetet szentel *A szív örvényeivel* való összehasonlító interpretálásának: míg az időkezelés (objektív/szubjektív idő kitüntetettsége), a szereplői életutak színrevitelében megfigyelhető fragmentáltság és a műfajkezelés eltérései a két szöveget távolítják egymástól, addig az utazás motívuma, Velence mint kitüntetett helyszín és jó néhány tematikus analógia a regények poétikája közötti kontinuitásra mutathat rá. Az imponáló alaposággal megalkotott intertextuális olvasatban világképi vonatkozásokkal is bíró analógiaként értelmeződik a művek azon tulajdonsága, hogy szöveg univerzumaik kompozicionális alapegységekre – például közvetlen szerzői megnyilatkozás, mindennapi szóbeli elbeszélés, a szereplők egyénített megnyilatkozása – bonthatók. (Bár a monográfusnak e megfigyelése kétségtelenül helytálló, annyit talán meg lehet említeni, hogy az a Mihail Bahtyin, akinek *A szó a költészetben és a prózában* című tanulmányából ezt a szempontot kölcsönzi, a szépprózai szövegekre *legáltalánosabban* érvényesnek tartja az ilyen típusú kompozicionális-stiláris tagoltságot.) A kötet olvasáspaszlatához tartozhat, hogy míg a Kemény- és Asbóth-mű komparatív elemzésekor plasztikusan rajzolódik ki az a kontextus, amelyen belül a szövegek formai jellemzői történeti indexet kapnak, addig a horizontelválasztás során a kortárs *irodalmi* praxis – Nádas Péternek egy, az argumentációba különösebben nem illeszkedő említésén túl – nem kerül szóba. Pedig vélhetően ez jobban segítette volna a XIX. század és az ezredvég közötti irodalomtörténeti kontinuitások és diszkontinuitások feltárását, mint Derrida és Paul de Man nyelvelméleti belátásainak néhány mondatos összefoglalása és összevetése a két XIX. századi szövegből kiolvasható szubjektum- és nyelvszemléleti implikációkkal. Nemcsak az teszi problematikusá Pozsvai Györgyi ezen megoldását, hogy a két dekonstruktor sommásan rekapitulált teóriái kevéssé illeszkednek az általa működtetett korszakretorikába, de az is, hogy a de Man retoricitás-elképzeléséhez kapcsolódó szubjektumelméleti következtetéseket aligha lehet a romantikától „idegennek” minősíteni. (Gondolhatunk itt például a *Blindness and Insight* és a *The Rhetoric of Romanticism* jó néhány tanulmányára.)

A kötetben kitüntetett szerepet kap az *Álmok álmodója* architextuális viszonylatainak kérdése, s mintegy felvezetésként külön fejezet foglalkozik az éntregény gyűjtőfogalomhoz rendelhető műfaji variánsokkal. Míg a napló- és levélregény jellemzősekor a monográfus döntően a szöveg pragmatikai rendszerére utaló formai ismérveket veszi figyelembe, addig az önéletrajz és a vallomásregény elkülönítését elsősorban a külső cselekményelemek mennyiségéből származtatja. A műfaji tipologizálás során a narratív kommunikáció résztvevőinek (például implicit szerző, elbeszélő, implicit olvasó) lehetséges szerepeit körültekintően és alaposan elemzi, továbbá az éntregény, retrospektív narratívákban színre vitt emlékezőmódoknak az epikus világ felépítettségére való hatását is tárgyalja. Szintén a műfajiság kérdéskörét érinti a kötet ötödik fejezete, amely röviden összefoglalja Northrop Frye *A kritika anatómiája* című munkájában kifejtett, a prózairodalom négy lehetséges alakzatát taglaló rendszerét. Azonban a fejezetnek a könyv érvvezetésében betöltött szerepe nehezen értelmezhető, mivel sem arra nem történik kísérlet, hogy a két bemutatott architextuális tipológia között valamilyen funkcionális kapcsolat jöjjön létre, sem az Asbóth-regénynek Frey rendszerében való elhelyezhetősége nem kerül szóba. Mind-

azonáltal Pozsvai Györgyi az *Álmok álmodója* műfaj történeti értelmezését a szöveg kompozicionális, modális és stiláris jellemzőinek elemzésével argumentatívan képes elvégezni.

A kötet szerkezeti felépítettségének azon jellegzetessége, hogy a szövegelemző részeket módszertani fejezetek előzik meg, arra enged következtetni, hogy a monográfus fontosnak tartotta kijelölni az olvasók számára interpretációs távlatait és definiálni értelmezői nyelvének domináns fogalmait. Bevallottan ilyen célt hivatott szolgálni a Dorrit Cohn *Transparent Minds* című könyvének bevezetőjében összefoglalt narratológiai szakszókészlet rövid bemutatása. Kérdésként vetődhet fel, hogy Pozsvai Györgyi az éregények narratív felépítése, illetve Asbóth ilyen formában írt regénye kapcsán a teoretikus által kidolgozott fogalmak közül miért a harmadik személyű tudatelbeszélésekre vonatkozókat ismerteti. (A citált könyv *Consciousness in Third-Person Context* című első része részletezi a pszichonarrációt, az idézett monológot és az elbeszélő monológot.) Arra az összefüggésre természetesen Dorrit Cohn is felhívta a figyelmet, hogy az elbeszélő-én és az elbeszél-én viszonya párhuzamba állítható a harmadik személyben írt művek narrátorának és szereplőjének relációjával. Ugyanakkor óvott attól, hogy az analógiák elhomályosítsák az általa lényeginek és döntőnek ítélt különbségeket. A regényelemzés során egyébként Pozsvai Györgyi a teoretikusnak az énként elbeszélésekre vonatkozó terminológiáját – például emlékelbeszélés, evokatív jelen idő – hasznosítja, ezért is kevésbé érthető, korábban miért nem ezekre tért ki.

A monográfiában kitüntetett narratológiai kérdezésmód elsősorban a szöveg grammatikájára támaszkodhat, irányul, ugyanakkor Pozsvai Györgyi a narratív szerkezet deskriptív jellemzését a Darvady Zoltán emlékező és önelemző tevékenységét kísérő mentális folyamatok elemzésével egészíti ki. A szöveg fenomenális aspektusát kitüntetve tulajdonképpen nemcsak arcot rendel a mondatokhoz – ezáltal konstruálva meg a beszélőt –, de az így létrehozott alak „belső” életét is feltárja. Ez a művelet gyakran úgy megy végbe, hogy az értelmező a mondatok szintaxisát és modalitását az elbeszélő- vagy az elbeszél-én lelkiállapotára vezeti vissza: „A szómondatok, az elliptikus szerkezetek, az önkéntelen reflexiók és a pillanatnyi gondolatok dinamikáját fokozó lexikális vagy szintagmatikus ismétlések, sőt a mindezt hatványra emelő központozás az olykor higgadt eszmeifejtegetéssel szemben a tépelődést, az idegfezsültséget, a zaklatott érzelmi állapotot jelzi.” (124.) Az olvasat ilyen pontjain egy jól felismerhető, retorikailag metalepszisnek tekinthető tükörstruktúra alakul ki: az interpretátor a műben megpillant egy arcot, a szöveg megformáltságának bizonyos aspektusaiból az archoz mentális struktúrát rendel, majd a megkonstruált alak érzelmi állapotának változásaiból magyarázza a szöveghelyek közötti lexikális és stiláris különbségeket.

Az eddigiekből talán láthatóvá vált, hogy Pozsvai Györgyi értelmezői nyelve leginkább a történeti-poétika, a szemiológia, a motívumelemzés és az intertextualitás diskurzusának összekapcsolásával jellemezhető. Bizonyára a monográfia erényei között tartható számon, hogy ezeknek az interpretációs távlatoknak az összehangolása legtöbbször jól megoldott, az érvelésrendben képesek támogatni, megerősíteni egymást. Jól mutathatja ezt például a *Művészhódolat* címet viselő fejezet, melyben Asbóth regényének szimbolista volta mellett a hőskötést, a cselekményszöveget, a barthes-i szimbolikus és kulturális kódok szövegbéli funkcióját értelmező megállapí-

tásokat sorakoztat fel az interpretátor. A regény művészettematikájához kapcsolódó különféle irodalmi, zenei és képzőművészeti allúziók részletes tárgyalása a szövegközi vizsgálatot intermediálissá tágítja. Összegzőképpen elmondható, hogy a felfedezni vélt megoldatlanságok és problematikusságok ellenére a *Visszanéző tükörben* a kialakított interpretációs keretek között valóban élő kérdéseket tud feltenni az Asbóth-regénynek, s ezen keresztül XIX. századi szépprózánknak. (Budapest, Argumentum Kiadó, 1998, 184 l.)

FODOR PÉTER

A. Molnár Ferenc: *Anyanyelv, vallás, művelődés*

A kis kötet spártaian szűkszavú címe a nemzeti lét három alapvető fogalmára utal, és terjedelmét felülmúló, nagy ívű témát ígér. A debreceni nyelvész olyan megváltozott jelentésű, elhomályosult szavak, kifejezések, szövegrészek értelmezésére vállalkozik, és olyan, a köztudatban megrögzült szövegjelentések újraértelmezésére, amelyek nyelvi régiségük ellenére ma is vallási életünk és kultúránk részei. A tizennégy cikk tematikailag három részre tagolódik. Az első nyolc írás a Biblia és elsősorban a protestáns, a református vallásgyakorlat szövegeihez kötődik, majd a *Halotti Beszédet*, az *Ómagyar Mária-síralmat* és a *Laskai Sorokat* értelmező cikkek következnek. Ezek után egy Balassi nyelvére vonatkozó szó- és szólásmagyarázatok tartalmazó, illetve egy, a névtan, a szó- és művelődéstörténet határán álló írás zárja a gyűjteményt.

„Az Ez esztendőit megáldjad... kezdetű újévi énekünk eredetéről és szövegéről” című írás a mai Magyar református énekeskönyv 190. dicséretének eredetét és távolabbi irodalmi hatását vizsgálja. A szerző kimutatja, hogy ez a XVII. század eleji *Batthyány-kódexből* származó és némi módosulással későbbi énekeskönyvekbe is bekerülő dicséret nem más, mint a 65. zsoltár főleg 12. és 13. versének a parafrázisa. Újévi áldáskérő közléshelyzete miatt e szövegben többen, például Mészöly Gedeon, Kölcsey *Hymnusának* egyfajta előzményét látják. Bizonyos hatást A. Molnár is feltételez, de ő ezt közvetettebbnek, távolabbinak tartja. Szerinte ugyanis a *Hymnus* kezdősorának áldáskívánásában e dicséret szövegétől, és a bevett értelmezéstől eltérően, valószínűleg nem az ember jó kedvéről és anyagi bőségéről van szó. A nyelvtörténész szerző ezt az új szövegértelmezést fejti ki bővebben az „Isten, áldd meg a magyart / Jó kedvvel, bőséggel” sorokkal kapcsolatban a *Jól értjük-e a Hymnus első sorait?* című tanulmányban. Szövegek, idézetek sokaságával támasztja alá, hogy a *kedv*, a *jókedv*, *jó kedv* szavaknak, szerkezeteknek a régiségben, főleg a régi egyházi nyelvben gyakori a 'kegyelem, kegy, szeretetteljes jóindulat' jelentése is, amely leginkább a Szenci Molnár-zsoltárok és más egyházi énekek, valamint a Károli-Biblia örökségeként elsősorban a protestáns, református egyházi nyelvhasználatban, ha ritkábban is, de máig él. Például: „Dicsérvétek az Urat, / Mert ő jó kedvet mutat, / És az ő kegyessége / Megmarad mindörökre” (136. zsoltár, Szenci ford.). Kölcsey pedig a *Hymnus* írásakor tudvalevőleg mintegy visszahelyezi magát a múltba, „a magyar nép zivataros századaiba”, s egy prédikátor költőhöz hasonló hangon ír, nyelvileg is archaizál. A 'kegye-

lem' jelentésű *kedv* szó megvan Dobozi című versében is. Amikor hitvesével Dobozi a tatárok elől menekül, így fohászkodik: „Jó sors talán jót hoz reám, / Bár készít gyötrelembe, / *Kedvébe* még veszen be!” A tanulmány szerint a *bőség* szó szintén átértelmezést igényel, és így nem az anyagi gazdagságot, hanem az áldás mikéntjét fejezi ki (például „Az, mi szádnak kell, *bőséggel* megadja” – 103. zsoltár, Szenci-ford.). Ez a régi nyelvben gyakori, de ma ugyancsak használatos 'bőségesen' jelentés illik az előtte álló 'kegyelmesen' jelentésű szóhoz is. A *Hymnus* kezdősoraiban tehát a *jó kedvvel* és a *bőséggel* valószínűleg nem vonzathatározók, hanem módhatározók, így népe számára a költő kegyelmesen és bőségesen megnyilvánuló áldást kér Istentől.

Homályos, nehezen értelmezhető szöveghelyek megvilágítását találjuk azokban az írásokban, amelyek az apostoli hitvallás *halottaiból* szavát, a *Halotti Beszéd* „es levn halal nec es pucul nec feze (fe3e). es mend w nemene c” mondatát és az *Ómagyar Mária-siralom* „Tuled ualmun [íráshiba, helyesen: *ualnam* vagy *ualnum*] / de num ualallal” sorait vizsgálják (Az apostoli hitvallás szövegahagyományáról; Az *Ómagyar Mária-siralom* értelmezéséhez; A *Halotti Beszéd* és az *Ómagyar Mária-siralom* értelmezéséhez). Az eddigi, elterjedt véleményekkel szemben A. Molnár Ferenc eredeti felismeréseket közöl. A *Halotti Beszéd* idézett mondatban a *fe3e* írásmódját ő íráshibának tekinti, amely helyesen *feye*. A szó olvasata és értelmezése tehát például nem *fesze* 'fészke' (erre sincs konkrét adat), hanem *feje* 'kútfeje, kezdete'. A *halál* és az 'alvilág, a holtak hazája' jelentésű *pokol* szavak pedig hendiadioinként szinonima szópárt alkotnak, s a *pucul nec* tulajdonképpen csak a *halal nec* jelentését erősíti. Így szerinte a sor értelme ez: 'és lett (Ádám) a halálnak és a holtak hazájába szállóknak a kezdete, az ősapja, és az ő egész fajtájának is'. Az *Ómagyar Mária-siralom* „Tuled ualmun / de num ualallal” sorainak értelmezési nehézségét elsősorban a *ualallal* szó jelenti. A Molnár egyszerű és logikus gondolatmenetet alkalmaz: összeveti a nyelvemlék említett szöveghelyét az „eredeti” latin nyelvű *siralom* ugyanezen részletével. A *num ualallal*-nak a latin *morte* felel meg. A *ualal* jelentése tehát ellentéte a *mors* 'halál' szónak, azaz 'élet'. A szerző jelentéstani, összehasonlító nyelvészeti adatokkal valószínűsíti, hogy ennek a ritka, de kétségtelenül a létige *val-* tövéből (vö. *vala, volt, vagy*) származó szónak a jelentése itt 'élet'. A bizonyítás során a halált óhajtó „mater dolorosa” toposzának szöveghelyeit és annak részleteit is bemutatja a magyar kódexirodalomban és Temesvári Pelbárt, valamint Laskai Osvát műveiben. Mária tehát „nem étellel” válna el a fiától, azaz vele együtt akar meghalni.

Sokszor talál egymásra a nyelvészet és az irodalomtörténet egy-egy homályos locus értelmezése során a kis kötet lapjain. Ennek ékes példája a *Szó- és szólásmagyarázatok, etimológiai megjegyzések Balassi nyelvéből* című tanulmány, amely egy, a *Magyar Nyelvben* 1976-ban megjelent dolgozat részlete. Mint általában a szerző többi Balassitanulmányában is, elavult vagy jelentésükben megváltozott szavak, kifejezések magyarázatát találjuk a cikkben, és részletes utalásokat, idézeteket ezek előfordulásaira, amelyek így olykor egy kisebb költői toposzgyűjteményt is alkotnak. Például a *ferge* szócikkben a szerző a szó értelmezésének, az 'eszét vesztett, bolond' jelentés magyarázatának indoklásaképpen az eszét vesztő szerelmes férfi humanista toposzának szöveghelyeit, idézeteit is összegyűjtötte Balassi verseiből. A szólásmagyarázatok közt a *késő sütve* 'késő már beavatkozni', a *köpi az markát* 'készülődik valamire, fogadkozik' *ört áll* 'lesben áll' kifejezések és mások a mai olvasó számára már vagy teljesen érthetetlenek, vagy félreérthetők.

A kötet záró tanulmánya két szinonim szó, a *gödény* és a *pelikán* stílusértékének különbözőségéről értekezik. Az elsőhöz a falánkság, az iszákosság, a mértéktelenség képzete kapcsolódik. A *gödény* szóhoz a nagy étvágyú vízimadár konkrét ismerete társult, s így érthető, hogy a madár lakóhelyét, előfordulását jelölő korai helyneveinkben, valamint személynévekben fordul elő (*Gödényfertése*, *Gödényháza* stb.). A *pelikánt* viszont a középkori latin egyházi irodalomból főleg Krisztus-szimbólumként vettük át. A szó régi, sőt újabb szójegyzékeinkben, szövegeinkben is általában Krisztusnak, az áldozatkészségnek a szimbólumaként szerepel, s hasonlóan van jelen a képi, művészeti ábrázolásokban. Volt ugyanis egy hiedelem, amely szerint a pelikán a saját vérével táplálja vagy éleszti föl kicsinyeit. Hosszú ideig nem is igen tudtak arról, és sokan ma sem tudják, hogy a *gödény* és a *pelikán* szó ugyanazt a madarat jelenti.

A. Molnár Ferenc tanulmánygyűjteménye színes olvasmány. A róla bemutatott kép hitelessége végett a többi cikknek – az ismertetés terjedelmi korlátai miatt – idézzük még legalább a címét: *A Biblia és a magyar nyelv*; „*És megvidul minden én tetemem*” *Nyelvi magyarázatok református énekeskönyvünkhöz*; *Siserehad*; *Bibliás ihletettség Ady Endre „Ifjú szívekben élek” című versében*; *Az első magyar vers (az Ómagyar Mária-siralom)*; *Az Ómagyar Mária-siralom szövege, olvasata és értelmezése*; *A második magyar vers (a Laskai Sorok)*.

Noha a könyv anyagának nagy része különböző folyóiratokban, gyűjteményes kötetekben már korábban megjelent, mégis, az egymásra utaló írások így együtt még inkább kiemelik, az új felismeréseket. A kötet arról győzi meg olvasóit, hogy minden mű befogadásának biztos alapja a szöveg megértése. E megértés szükséges feltétele a nyelvi eszközkészlet, különösen a szavak, kifejezések adott esetben történetileg változó jelentésének ismerete. A nyelvművelő füzet sem Romániában, sem Magyarországon nem került könyvtári forgalomba. Érdemes lenne nagyobb példányszámban újra kiadni.

(Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár, 1999, 114 l. [AESz-füzetek 4])

MIKÓ GYULA

Köszönet

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság vezetősége
az *Irodalomtörténet* és az *Irodalomismeret* szerkesztői nevében
köszönetet mond mindazon tagjainak, akik személyi jövedelemadójuk
1%-át a Társaságnak felajánlották.

A 2000. évben így befolyt 153 173 Ft összeget egy Minolta típusú másológép
beszerzésére fordítottuk.

A 2001-ben bejegyzett Magyar Goethe Társaság tagokat toboroz.

A Társaság céljának és feladatának tekinti
Goethe szellemének és szerteágazó munkásságának
(szépirodalom, irodalomelmélet, képzőművészet, esztétika,
színművészet, filozófia, régészet, természettudományok, politika)
elmélyült kutatását és széles körű megismertetését
minden érdeklődővel.

A Magyar Goethe Társaság három Területi Szervezetet foglal
magában, szoros kapcsolatban áll a Német Goethe Társasággal,
valamint rajta keresztül más országok Goethe Társaságaival is.

Az egyesület tevékenységét előadások szervezésével,
publikációk támogatásával fejti ki.

Éves tagdíj: 1749 forint.

Érdeklődni és jelentkezni lehet
a Területi Szervezetek titkárságának címein:

MAGYAR GOETHE TÁRSASÁG

Budapesti Területi Szervezet. Titkár: Dr. Nagy Márta
1146 Budapest, Ajtósi Dürer sor 19–21.
Telefon: (1) 343-5062, fax: (1) 343-2311
e-mail (titkárság): marta.nagy@gmx.de

Debreceni Területi Szervezet. Titkár: Dr. Csátár Péter
4010 Debrecen, Egyetem tér 1.
Telefon: (52) 512-900/2284
e-mail: pcsatar@tigris.klte.hu
vagy: fikus99@axelero.hu

Szegedi Területi Szervezet. Titkár: Szabó Judit
6722 Szeged, Egyetem utca 2.
Telefon/fax: (62)544-245
e-mail: Szabo.Judit@lit.u-szeged.hu

Számunk szerzői

BERTHA ZOLTÁN egyetemi docens, Budapest
EISEMANN GYÖRGY egyetemi docens, Budapest
FODOR PÉTER doktorandusz, Debrecen
FRIED ISTVÁN egyetemi tanár, Szeged
GÖRÖMBEI ANDRÁS tanszékvezető egyetemi tanár, Debrecen
GYÓRI L. JÁNOS gimnáziumi tanár, Debrecen
IMRE LÁSZLÓ tanszékvezető egyetemi tanár, Debrecen
KULCSÁR SZABÓ ERNŐ egyetemi tanár, Budapest
MEZEI MÁRTA ny. egyetemi tanár, Budapest
MIKÓ GYULA gimnáziumi tanár, Debrecen
NAGY MELINDA egyetemi hallgató, Kolozsvár
RITOÓK ZSIGMOND egyetemi tanár, Budapest
RÓNAY LÁSZLÓ egyetemi tanár, Budapest
WÉBER ANTAL egyetemi tanár, Budapest

A kiadásért felel: Praznovszky Mihály
Műszaki szerkesztő: Ruttkay Helga
Tördelte: Győrei D. László
Készült az ETO-Print Nyomdaipari Kft.-ben
Felelős vezető: Balogh Mihály

HU ISSN 1324 4970

Ára számonként: 175 Ft
Összevont szám: 350 Ft
Előfizetés egy évre: 700 Ft

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbetűző postahivatalnál,
a Posta hírlapüzleteiben és a Magyar Posta Rt. Vezérigazgatóság
Ügyfélszolgálati Koordinációs Iroda Hírlap Vevőszolgálatánál
(Budapest 1540, ingyenes zöldszám: 06 80 444 444)

közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 119-91102-02102799 pénzforgalmi jelzőszámra

Példányonként megvásárolható

a budapesti Kis Magiszter könyvesboltban (1053 Budapest, Magyar utca 40.)

és az Írók Boltjában (1061 Budapest, Andrássy út 45.), valamint

a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnál

(Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1052 Budapest, Piarista köz 1. I. em. 59.)

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat

(H-1389 Budapest, Pf. 149.)